

Ө. Ж. ОСМОНОВ, Ш. К. КЕРИМОВА,
Г. К. ЖЫРГАЛБЕКОВА

КЫРГЫЗСТАНДЫН ЖАНА ДҮЙНӨНҮН ТАРЫХЫ

5-класс

Жалпы билим берүүчү мектептер үчүн окуу китеби

*Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим
министрлиги тарабынан сунушталган*

Бишкек – 2018

УДК 373.167.1
ББК 63.3(0) я721
О-74

Окуу китеби Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын корреспондент-мүчөсү, КРдин илимине эмгек сиңирген ишмер, тарых илимдеринин доктору, профессор Ө. Ж. Осмоновдун жетекчилиги менен даярдалды.

Рецензенттер:

А. С. Көчкүнов – тарых илимдеринин доктору, профессор;
А. Б. Беделбаев – тарых илимдеринин кандидаты, профессор

Эксперттер:

М. К. Иманкулов – педагогика илимдеринин кандидаты, доцент;
З. Ж. Эргешов – тарыхчы-эксперт

Осмонов Ө. Ж., ж. б.

О-74 Кыргызстандын жана дүйнөнүн тарыхы. 5-кл. Жалпы билим берүүчү мектеп. үчүн окуу китеби /Ө. Ж. Осмонов, Ш. К. Керимова, Г. К. Жыргалбекова – Б., Билим-компьютер, 2018 – 208 б.,: илл.

ISBN 978-9967-31-867-0

Окуу китеби Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги 2015-жылы бекиткен тарых боюнча предметтик стандарттын жана программанын негизинде даярдалды. Окуу китеби эки бөлүктөн турат. Китептин «Тарыхты окууга киришүү» деп аталган I бөлүгүндө тарых илими жөнүндө жалпы түшүнүк берилет. II бөлүк «Дүйнөнүн тарыхы» деп аталып, адамдардын алгачкы коомдогу жашоосу, байыркы дүйнөдөгү цивилизациянын өзгөчөлүктөрү баяндалат.

Окуу китебин даярдоодо буга чейин жарыяланган илимий монографиялар жана окуу китептеринин материалдары, интернет булактары пайдаланылды.

О 4306020600-18

УДК 373.167.1
ББК 63.3(0) я721

ISBN 978-9967-31-867-0

© Автордук жамаат, 2018
© КРдин Билим берүү жана илим министрлиги, 2018

Кымбаттуу окуучулар!

Силердин колуңардагы окуу китеп «Тарыхты окууга киришүү» жана «Дүйнөнүн тарыхы» деген эки бөлүктөн турат. Китептин «Тарыхты окууга киришүү» бөлүгүндө тарых сабагы эмнени үйрөтөт, тарыхты окуп үйрөнүүдө кандай кошумча билимдер жардам берээри, тарыхты окуп үйрөнүүнүн мааниси жөнүндө түшүнүк аласыңар.

Элибизде «Өткөндү билбей туруп, келечекти көрүүгө болбойт» деген накыл сөз бар эмеспи. Өз элинин, ыйык мекенинин өткөн тарыхын мыкты билген, жалпы адамзат тарыхын терең өздөштүргөн улан-кыздар гана өлкөнүн келечеги үчүн күрөшкөн атуул катары калыптанат. Тарыхты билбеген адамды билимдүү жана маданияттуу деп эсептөөгө болбойт.

Окуу китебинин «Дүйнөнүн тарыхы» деп аталган бөлүгү «Адамзаттын тарыхый-цивилизациялык өнүгүүсү» деп аталып, ал төрт бөлүмдөн турат. Бул бөлүктөн силер адамзаттын тарыхый өнүгүүсүнүн башатында адамдардын пайда болушу, анын жаныбарлар дүйнөсүнөн бөлүнүп чыгышындагы эмгектин ролу, алгачкы адамдардын айлана-чөйрөгө болгон көз караштары тууралуу окуйсүңар.

Окуу китебинин кийинки бөлүмдөрү Дүйнөнүн тарыхындагы байыркы цивилизацияларды окуп үйрөнүүгө арналган. Мындан дарыя аралыгындагы цивилизациялар, деңиз цивилизациялары, Кыргызстандын аймагындагы көчмөн жана отурукташкан цивилизация, ислам цивилизациясы жөнүндө билим аласыңар.

Египет, Месопотамия, Ассирия державасы, Шумер-Аккад, Иран, Индия жана Кытайдын байыркы цивилизациялары географиялык өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу дарыя аралыгындагы цивилизациялар деп аталат. Анткени, бул цивилизациялар Нил, Евфрат жана Тигр, Инд, Ганг дарыяларынын аралыгында жайгашып, өнүккөн жана дүйнөлүк деңгээлдеги цивилизацияларды курушкан. Бул мамлекеттердин дарыя аралыгында жай-

гашкандыгы андан деңизге чыгуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болгондугунун натыйжасында цивилизациялык өнүгүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болгон.

Окуу китебиндеги Финикия, Греция, Рим цивилизациялары Жер Ортолук жана Эгей деңиздеринин жээгинде өнүккөн цивилизациялар катары өзгөчөлөнүп турат. Ал эми христианчылыктын пайда болушу дүйнөнүн тарыхында орчундуу окуялардын бири катары эсептелет. Христианчылык дүйнөлүк үч диндин бири катары көптөгөн руханий цивилизациялык баалуулуктарды жаратканы да китепте баяндалат.

Окуу китебинин Дүйнөнүн тарыхы бөлүгүнө – «Кыргызстандын аймагындагы көчмөн жана отурукташкан цивилизация» бөлүмү жаңы киргизилди. Анткени Кыргызстандын тарыхында байыркы уруу бирикмелери катары окулуп келген сактар, усундар, дабандыктар окумуштуулардын пикири боюнча кыргыздардын байыркы ата-бабалары экендиги тарыхта дээрлик такталган. Бул уруу бирикмелери жараткан көчмөн жана отурукташкан цивилизациялар кыргыздарга да тиешелүү деп эсептелет.

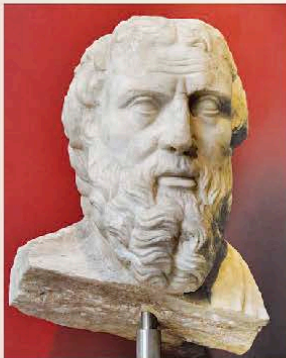
Тарыхты окуп үйрөнүүдө силерге ийгиликтерди каалайбыз.

Авторлор

§ 1. ТАРЫХ ЭМНЕНИ ОКУТАТ?

Тарых жөнүндө түшүнүк. Тарых – грек тилинен которгондо «изилдөө», «окуяларды баяндоо», арабча – «сыпаттап айтуу», латынча «өткөндөр тууралуу баян» дегенди түшүндүрөт. Тарых деген – ата-бабаларыбыздын басып өткөн жолу, алардын кийинки муундарга калтырып кеткен изи. Тарых – адамзат коомунун өткөн жолун изилдөөчү илим. Тарых – бул, адамзат коомундагы маанилүү окуяларды камтыган окуу предмети. Байыркы грек тарыхчысы Геродот адамзаттын тарыхында алгачкы жолу «Тарых» аттуу чыгармасын жараткан. Улуу ойчул Цицерон аны «тарыхтын атасы» деп атаган. Геродоттун эмгеги байыркы дүйнөнүн тарыхын жана маданиятын окуп-үйрөнүүдө өтө маанилүү жана эң башкы булактардын бири болуп саналат.

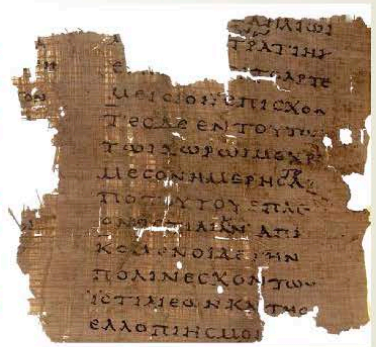
Балдар! Силер менен бирге ата-бабаларыбыз жашап өткөн байыркы доорго саякат жасасак, адам баласынын басып өткөн доору тууралуу көптөгөн кызыктуу окуяларга күбө болобуз. Ата-бабаларыбыздын эркиндигине, даанышмандыгына суктанарбыз. Тарых сабагынан адам баласынын ар кайсы доордогу жашоосу тууралуу кеңири окуйбуз. Биз күн сайын ар түрдүү окуяларга кезигебиз, бүгүнкү окуялар эртең тарыхка айланат. Бирок, байыркы дүйнөнүн, орто кылымдын тарыхына же

Геродот (б. з. ч. 484–525)

Тарых – адамзаттын басып өткөн жолунун күбөсү, чындыктын жүзү, жандуу эстелик, турмуштун тарбиячысы, байыркы замандын жарчысы.

Цицерон

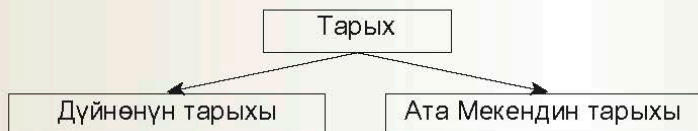
Папирустагы жазуудан үзүндү

соңку тарых эмес, XXI кылымдын тарыхын камтыйт. Тарыхый окуялар өзүнүн өткөн дооруна жараша өзгөчөлүктөрү менен айырмаланат.

Ар бир адамдын, үй-бүлөнүн, уруктун, уруунун өзүнчө тарыхы болот. Мындай тарыхтын эң негиздүүлөрү элдин жана мамлекеттин тарыхын түзөт. Күркүрөп аккан улуу дарыяны элестеткилечи. Ал миңдеген булактардан, көк кашка тунук суулардан куралып отуруп, чоң дарыяга айланып, эч качан арткы көздөй акпайт. Ошол сыяктуу мезгил ыргагы менен адамзаттын тарыхы

хы да токтобостон, дарыядай ташкындап агып турат. Аны артка кайтаруу мүмкүн эмес.

Тарыхтан биз эмнени үйрөнө алабыз? Тарых Дүйнөнүн тарыхы жана Ата Мекендин тарыхы болуп бөлүнөт.

Тарыхтан адамзат коому пайда болгондон бүгүнкү күнгө чейинки тарыхый окуяларды, өлкөбүздүн, элибиздин тарыхын, маданиятын окуп үйрөнөбүз. Тарыхты окуп үйрөнүү өтө пайдалуу. Тарыхты окуп үйрөнүү менен бирге Байыркы Египет пирамидалары, Вавилондун асма бактары, Александриядагы Фарос маягы, Олимпиададагы Зевстин айкели, Индиядагы Тадж-Махал, Римдеги Колизей, Улуу Кытай дубалы сыяктуу тарыхый эстеликтерге да саякат жасап, табышмактуу сырларын ачабыз. Бул эстеликтер өзгөчөлүгү, керемети жана көлөмүнө карата тандалып, дүйнөнүн *жети керемети* деп аталат.

Мындан сырткары адамзат башынан өткөргөн миңдеген кандуу согуштарды жана маанилүү окуяларды тарыхтан окуп билебиз. Жазуу даректеринин качан пайда болгонун, жер-суу аталыштары жөнүндө үйрөнөбүз. Тарыхты окуп, биз өткөн доор тууралуу жөн гана маалымат албастан, ата-бабалардын кылымдан кылымга келе жаткан эрдигин, даанышмандыгын, салт-санааларын үйрөнүп, алардан калган тарыхый мурастарды көздүн карегиндей сактап, кийинки муундарга өткөрүп берүүнүн жолдорун аңдап түшүнүүгө мүмкүндүк алабыз.

Дүйнөнүн жети кереметин эсиңерге сактап калгыла.

Тарыхты үйрөнүүнүн сырлары. Тарыхты окуп үйрөнүүдө негизинен эки чоң илим жардам берет. **Археология** – адам баласынын өткөн доорун материалдык эстеликтер аркылуу изилдейт. Ал эми **этнология** – турмуш-тиричилик, маданиятын окуп үйрөтөт. Тарыхты үйрөнүүнүн дагы кандай сырлары бар экендигин ачып көрөлүчү. Убакыт ченин эсептөөдө – **хронологияны**, жазма эстеликтер тууралуу билгиңер келсе – **палеографиядан** окуп үйрөнөбүз. Акча-тыйын бирдиктерин **нумизматика** аркылуу билсек, таштагы, чоподогу, металлдагы жазуулар жөнүндө **эпиграфикадан** окуп билебиз. Элдин, уруу-уруктардын келип чыгышын – **генеалогия** же **санжыра** кабарласа, өлкөнүн шаарлардын гербдерин **геральдика**, мөөрлөр тууралуу **сфрагистика** окуп үйрөтөт. Жерлердин, аймактардын тарыхын – край таануу,

ал эми жер-суу аталыштары тууралуу – **топонимика** илиминен окуп билебиз.

Көрдүңөрбү, балдар! Бул көмөктөш илимдердин бардыгы тарыхтын сырларын ачып үйрөнүүгө кызмат кылат.

Тарыхты үйрөнүүнүн кандай сырларына күбө болдуңар?

Тарыхты окуп-үйрөнүүнүн мааниси. Адам баласы өз тарыхын билүүгө ар дайым кызыгып келет. Тарыхты терең билген санжырачылар, билимдүү адамдар чоң урмат-сыйга ээ. Кыргыздын алгачкы тарыхчысы Осмонаалы Сыдык уулу «Мухтасар тарых-и Кыргызйа» (Кыргыздардын кыскача тарыхы) аттуу эмгегинде «Тарых үйрөнүү эмне үчүн керек?» – деген суроого: «Жүрөгүндө оту бар жигиттер тарыхты билүү керек» – деп жаштарды тарыхты үйрөнүүгө үндөгөн.

Чындыгында, тарыхтын маанисин терең түшүнгөн адам ата-бабалардын эрдигине сыймыктанып, Ата Мекенге болгон сүйүүсү артат. Тарыхты билүү алдыдагы кыйынчылыктарды жеңүүгө, тоскоолдуктардан арылууга жол ачат. Тарых адамдар менен дайыма тыгыз байланышта болот. Адамдардын ишмердүүлүгүн, салт-санааларын, өткөндүн тажрыйбасын үйрөтөт. Тарых келечекке туура кадам таштоо үчүн керек. Өткөндүн тажрыйбасын үйрөнбөй туруп, келечекке карай ишенимдүү кадам жасоо эч мүмкүн эмес. Анткени, өткөн доор, бүгүнкү күн, келечек бири-бири менен тыгыз байланышта. Биз ата-бабаларыбыздын басып өткөн тарыхын билүү менен алардын тажрыйбасына таянып, бүгүнкү жана келечектеги кыйынчылыктарды, тоскоолдуктарды жеңе алабыз.

Осмонаалы Сыдык уулунун тарых жөнүндө айткандарын эсиңерге түйүп алгыла.

Сөздөрдүн маанисин түшүндүргүлө: тарых, археология, этнография, хронология, палеография, нумизматика, эпиграфика, генеалогия же санжыра, геральдика, сфрагистика, топонимика.

Өзүңөрдү текшергиле:

1. Тарых деген эмне?
2. Тарых эмнени үйрөтөт?
3. Эмне үчүн тарыхты окуп үйрөнөбүз?
4. Тарыхты үйрөнүүгө кандай көмөкчү илимдер жардам берет?

Ойлонгула жана талкуулагыла: эмне үчүн Осмонаалы Сыдык уулу «Жүрөгүндө оту бар жигиттер тарыхты билүү керек» деп айткан?

КОШУМЧА ОКУУ ҮЧҮН

ОСМОНААЛЫ СЫДЫК УУЛУ

Кыргыздын алгачкы тарыхчысы жана агартуучусу Осмонаалы Сыдык уулу кыргыз элинин тарыхын, айрыкча санжырасын биринчилерден болуп кыргыз тилинде кагаз бетине түшүргөн. 1913-жылы Уфа шаарында «Мухтасар тарых-и Кыргызия («Кыргыздардын кыскача тарыхы»), ал эми 1914-жылы «Тарых-и кыргыз Шадмания» («Шабданга багышталган кыргыз тарыхы») деген тарыхый эмгектерин жараткан. Ал 1879-жылы Кочкор өрөөнүндөгү Кызыл-Дөбө айылында туулган. Ал жаштайынан илим менен билимге кызыккан. Эртелеп сабатсыздыгын жоюп, адегенде Токмокто, андан соң Пишпекте, кийинчерээк Бухара менен Уфада билим алган. Намыстуу, өжөр Осмонаалы Сыдык уулунун кыргыз тарыхын, санжырасын жазууга кызыкканы Уфа менен Бухарада окуп жүргөндө башталыптыр. Нечен жолу «кыргыз байыркы эл экени чын болсо китептен көрсөт» деп башка улуттун балдары намысына тийген. Осмонаалы Сыдык уулу кыргыздын тарыхы, баскан жолу тууралуу китеп же кол жазма табыш үчүн көп аракет кылган. Ал өзүнө «кыргыз тарыхы тууралуу жазылган китепти сөзсүз табам, таппасам ал китепти өзүм жазам» – деп максат койгон. Осмонаалы Сыдык уулу динаятчыл адам эле. Дин туткан адамдарга Совет өкмөтүнүн мамилеси түзүк болбогондуктан, 1930-жылы Кытайга качып барат. Ал жактан да окумалдыгын токтотпой, мектептерде бала окутуп, кыргыз тарыхын, санжырасын изилдөөнү улантат. Осмонаалы Сыдык уулу 1942-жылы Кытайдын Текес ооданында дүйнөдөн кайткан.

Осмонаалы Сыдык уулу

§ 2. МЕКЕНИМ – КЫРГЫЗСТАН

Ата Мекен – эч нерсеге алмаштыргыс касиеттүү ыйык жер. Ата Мекен – ата-бабаларыбыздын өчпөс тарыхы. Ата Мекен – бул ыйык түшүнүк. Ата Мекен – ар бир адамдын туулган жери, айылы, мамлекети. Ар бир адамдын туулуп өскөн жери ыйык. Аны эч нерсеге алмаштыргыч келбейт. Канчалаган кооз жерлерди кыдырба, ал жерлердин сулуулугуна суктанба, айланып келип өзүң туулуп-өскөн жериңдин артыкчылыгын сезесиң. Кыргызстандын ак мөңгүлүү тоолору, шаркырап аккан суулары, жапжашыл килем төшөлгөн жайлоолору, ажайып сулуулукка бөлөнгөн өрөөндөрү, жашыл бакка оронгон шаарлары, жаркырап тийген күндүн нуру ар дайым өзүнө тартып турат. Мекенге болгон сүйүү, сагыныч, урмат өзүң төрөлүп, кооздугуна бөлөнүп өскөн айылыңдан, шаарыңдан башталат. Андан Ата Журт, Ата Мекен деген ыйык түшүнүк жаралат.

Ар бир эл Ата Мекенге жөн жеринен эле ээ болбойт. Ата Мекенге ээ болуш үчүн ата-бабаларыбыз кылымдар бою көз карандыгы эместиги үчүн күрөшүп келген. Мунун натыйжасында кыргыз эли 1927-жылы мамлекеттүүлүккө ээ болгон. Улуттук мамлекеттин түптөлүшүнө А. Сыдыков, Ж. Абдрах-

манов өңдүү элибиздин мекенчил уулдары зор эмгек сиңирген. 1941-1945-жылдардагы Улуу Ата Мекендик согушта Д. Шопокков, Ч. Түлөбердиев, В. Панфилов, Н Ананьев мекен үчүн курман болушкан. Жаратылышы кооз, байлыгы мол жерге көз арткан душмандар көп болду. Алардын басып кирүүсүнө Манас бабабыз баш болгон эчендеген баатырларыбыз каршы туруп, каны төгүлдү. Эр азамат бабаларыбыз «Эр жигит эл четинде, жоо бетинде» деген накыл сөздү туу тутушуп, душмандардан элин, жерин коргоп келишкен. Ата-бабаларыбыз ардактап, ыйык тутуп келген мекенибизди коргоо, өнүктүрүү ишеними бизге артылды. Ата Мекенди коргоо үчүн ар дайым даяр болуп, ак дилден кызмат кылуу – ар бирибиздин ыйык милдетибиз.

Ата Мекенибизди коргоо – ар бирибиздин ыйык парзыбыз экендигин унутпагыла.

Биздин мекенибиз – Кыргызстан. Балдар! Силер бой жетип, акыл токтотуп, эрезеге жеткенде чет өлкөлөргө саякат жасайсыңар. Өзүңөрдүн айылыңардай жана шаарыңардай жерлерде болосуңар. Ошондо Кыргызстан дүйнөдөгү эң кооз жер экенине ынанасыңар. Ал жерди байырлап туруп калган ата-бабаларыңа ыраазы болосуң. Жериң, элиң үчүн өз өмүрүңдү арнагың келет. Бүлүк салган душмандардан коргогүң келет. Дүйнөдөгү эң кооз, жаратылыш байлыктары мол жердин ээси, ачык мүнөз, ар намыстуу элдин өкүлү болгонуңа сыймыктанасың. Биздин ыйык мекенибиз – Кыргызстан түндүгүнөн Казакстан, түштүк-чыгышынан Кытай, түштүк-батышынан Тажикстан жана Өзбекстан менен чектешет. Жалпы ээлеген аймагы 198,5

Кыргызстандын картасы

миң чарчы километрге барабар. Калкынын саны 6 млндон ашык.

Өлкөбүз административдик-аймактык жагынан 7 облуска бөлүнөт. Алар: Ош, Жалал-Абад, Баткен, Талас, Чүй, Ысык-Көл жана Нарын облустары. Ар бир облуска тиешелүү райондор, айыл өкмөттөрү бар. Борбору – Бишкек шаары.

Келгиле, балдар! Өлкөбүздүн аймактары боюнча экскурсияга чыгалы. Өлкөбүздөгү Ысык-Көл, Соң-Көл, Чатыр-Көл, Сары-Челек, Кулун-Ата сыяктуу көлдөрүбүз кыргыз элинин сыймыгы. Нарын, Талас, Чу, Кара-Дарыя, Сары-Жаз, Чаткал, Кызыл-Суу, Көкөмерендей дарыяларыбыз өлкөнүн суу байлыгы. Ошондой эле асман тиреген тоолорубуз, Суусамыр, Ак-Сай, Арпа, Алай, Кара-Шоро, Каркыра өңдүү жайлоолорубуз абасынын тазалыгы жана көркөмдүгү менен адамды суктандырбай койбойт.

Биздин өлкөнүн «Жалал-Абад», «Көгүлтүр Ысык-Көл», «Ысык-Ата», «Жети-Өгүз», «Жыргалаң» аттуу курортторубуз, санаторийлерибиз кооздугу, ыңгайлуулугу жана жагымдуулугу менен адамдын жашоосуна, маданий эс алуусуна кеңири шарттарды түзөт. Ал эми дүйнө жүзүнө белгилүү болгон Арстанбап жаңгак токоючу, көргөндүн көз жоосун алат. Мындан сырткары Манастын күмбөзү, Өзгөн мунарасы, Бурана, Таш-Рабат, Кошой-Коргон, Сулайман Тоо, Шах-Фазил, Саймалы-Таштай тарыхый-маданий жана археологиялык эстеликтерибиз Кыргызстанга келген адамдарды кайдыгер калтырбайт.

Мекенибиздеги касиеттүү жерлерди эсиңерге түйүп алгыла.

Кыргызстандын көз карандысыз мамлекет катары жарыяланышы. Кыргызстан СССРдин курамында турган мезгилде саясий жана улуттук жактан эркиндиги чектелген өлкө эле. Өлкөбүздөгү маанилүү маселелерди өз алдынча чечүү укугу болгон эмес. 1985-жылы башталган «кайра куруу» саясаты өлкөбүздү жандандырып, эркиндикке чыгууга мүмкүндүк берди.

1991-жылы 31-августта Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши «Кыргызстандын көз карандысыздыгы жөнүндө декларацияны» кабыл алган. Анын негизинде Кыргызстан өзүн расмий түрдө көз карандысыз, эгемендүү мамлекет деп жарыялады. Ата-бабаларыбыз кылымдар бою көксөп келген бул күн Кыргызстандын калкы тарабынан «Көз карандысыздык күнү» катары майрамдалып келүүдө.

Кыргызстан эгемендүүлүккө ээ болгондон кийин эски түзүлүштөн арылып, өлкөбүздү жаңылоого киришкен. Кыргызстандын көз карандысыздыгын бышыктаган мамлекеттик символдор – Мамлекеттик туу, Мамлекеттик гимн жана Мам-

лекеттик герб кабыл алынган. 1993-жылы 5-майда Кыргыз Республикасынын Конституциясы (Баш мыйзам) бекитилген.

Кыргыз Республикасы качан эгемендүү мамлекет болуп жарыяланганын эсиңерге сактап алгыла.

Кыргызстандын мамлекеттик символдору: Туу, Гимн, Герб. 1992-жылы 3-мартта Кыргызстандын Мамлекеттик туусу кабыл алынган. Туунун авторлору – окумуштуу С. Иптаров, сүрөтчүлөр Б. Жайчыбеков, Ж. Матаев, архитекторлор М. Сыдыков, Э. Айдарбеков.

Кыпкызыл болуп нурданып, эркиндикти даңазалаган туубузду карасак, анда кылымдар бою ата-бабаларыбыз жашап келген боз үйдүн түндүгүн, жаркырап нурун чачкан күндү көрөбүз. Боз үйдүн түндүгү адам жашоосунун, үй-бүлөнүн, ынтымактын, көчмөн элдин ыйык туткан белгиси. Түндүктүн кайчылашкан чамгарактары үч кылдуу кыргыз комузунун элесин берип, дүйнөнүн төрт тарабын эриш-аркак туташтырып турганын билдирет. Туудагы күндүн нуру – өз алдынча түндүк көтөргөн Кыргыз мамлекетине күн тийип, жарык чачып турсун дегенди түшүндүрөт. Мекенди коргоого ант берген кыргыз жоокерлери ар дайым тууну өөп, тазим кылышат.

1992-жылы 18-декабрда Мамлекеттик гимн кабыл алынган. Гимн ураан катары мамлекетти даңазалаган салтанаттуу ыр. Анын сөзүн Ж. Садыков менен Ш. Кулуев жазган. Обонун композиторлор К. Молдобасанов менен Н. Давлесовдор жаратышкан.

1994-жылы 14-январда Мамлекеттик герб кабыл алынган. Гербдин авторлору – сүрөтчү А. Абдраев жана милициянын генералы С. Дубанаев. Гербдеги ак мөңгүлүү Ала-Тообуздан күндүн нуру жаңыдан чыгып келе жатат. Ал тоо кучагындагы жаш мамлекетибизди билдирсе, көгүлтүр болгон Ысык-Көлүбүз элибиздин сыймыгы. Аларды канаты менен калкалап турган ак шумкар – Манастын ак шумкары, эки капталындагы пахта менен буудай – жылуулукутун, токчулукутун белгиси.

Мамлекеттик символдордун кабыл алынган даталарын эсиңерге түйүп алгыла.

Кыргыз Республикасынын
Мамлекеттик туусу

Кыргыз Республикасынын
Мамлекеттик герби

Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик Туусун жана Гербин сүрөттөп бергиле.

Кыргыз Республикасынын МАМЛЕКЕТТИК ГИМНИ

Сөзү: Ж. Садыков, Ш. Кулуевдики

Музыкасы: Н. Давлесов, К. Молдобасановдуку

Ак мөңгүлүү аска-зоолор, талаалар,
Элибиздин жаны менен барабар.
Сансыз кылым Ала-Тоосун мекендеп,
Сактап келди биздин ата-бабалар.

К а й ы р м а:

Алгалай бер, кыргыз эл,
Азаттыктын жолунда.
Өркүндөй бер, өсө бер,
Өз тагдырың колунда.

Аткарылып элдин үмүт тилеги,
Желбиреди эркиндиктин желеги.
Бизге жеткен ата салтын, мурасын,
Ыйык сактап урпактарга берели.

К а й ы р м а:

Алгалай бер, кыргыз эл,
Азаттыктын жолунда.
Өркүндөй бер, өсө бер,
Өз тагдырың колунда.

Сөздөрдүн маанисин түшүндүргүлө: эгемендүү мамлекет, конституция, туу, гимн, герб.

Өзүңөрдү текшергиле:

1. Ата Мекен деген эмне?
2. Ата Мекенди эмне үчүн ыйык тутуп, касиеттүү жер деп айтабыз?
3. Кыргыз Республикасы качан эгемендүү мамлекет болуп жарыяланган?
4. Кыргызстандын Конституциясы (Баш мыйзам) качан бекитилген?

Карта менен иштегиле: Өлкөбүздүн жети облусун жана касиеттүү жерлерин картадан көрсөткүлө.

Ойлонгула жана талкуулагыла:

1. Мамлекеттик символдордун кабыл алынган даталарын айтып, тууну жана гербди чечмелеп бергиле.

КОШУМЧА ОКУУ ҮЧҮН

МЕКЕН СҮЙҮҮСҮ

(аңгеме)

1809-жылы Австрия империясы менен Франциянын ортосунда болгон согуш учурунда Француз армиясы Венага карай чабуул баштайт. Офицерлерден бири бир дыйканды кармап келип, өздөрүнө жол көрсөтүп берүүсүн талап кылат. Анткени, француздар жолду билбегени үчүн жаңылыш багытка кетип калуудан чочулашкан. Бирок, дыйкан эр жүрөктүүлүк менен: «Кудай мени мындай кыянатчылыктан сактасын. Мен эч качан мекениме чыккынчылык кылбайм», – деп кыйкырат. Француз офицери эмне кыларын билбей, тайсалдай түшөт. Жол көрсөткүч болбосо, чабуул жасоо мүмкүн эмес эле. Ал эми дыйкан мекенимди сатпайм деп көшөрүп болбойт. Командир туткунга бир кесе алтын берем деп убада кылды эле, мындай сунушка жакыр дыйкан макул болбоду. Бул арада душмандын армиясынын калган бөлүгү да арттан жетип келди. Туткун дыйкандын жол көрсөтпөйм деген сөзүн укканда, генерал ага аябай ачууланды. Жолду билген жалгыз кишинин бул милдетти кабыл албашы пландын ойрондолушуна себеп болмок. Генерал дыйканга: Бизге жол көрсөтөсүң же жазанды аласың. Дыйкан тартынбастан: «Ата Мекениме жана элиме кыянаттык кылган киши катары тирүү жүргүчө, өлгөнүм миң эсе артык», – деп жооп берет. Генерал мекенин сүйгөн дыйканга: «Сени кечирдим. Азамат жигит экенсиң. Эсен-аман элиңе кет. Биз жолду эптеп өзүбүз табарбыз» – деп, дыйкандын мекенчилдигине ыраазы болуп, коё берген экен.

§ 3. ТАРЫХЫЙ БУЛАКТАР

Тарыхый булак деген эмне? Биздин ата-бабаларыбыздын тарыхый мурастары өз маанисин жоготпойт. Өткөндөгүлөр, бүгүнкү күн жана келечек бири-бири менен тыгыз байланышта. Ата-бабаларыбыздын эмгегинен жаралып, тарыхый мураска айланган жерден табылган буюмдар (эски жазуулар, курал-жарактар, идиш-аяктар, кооздук буюмдар), эски курулуштардын калдыктары, тартылган сүрөттөр, таш бетине, чопо идиштерине, кайыңдын жана папирустун кабыктарына жазып калтырган жазуулар, сакталып калган китептер, тыйындар өткөндөгүнүн «издери» болуп саналат. Булар өткөн доор жөнүндө кабар берет. Мына ушуларды биз тарыхый булактар деп айтабыз.

Тарыхый булактардын түрлөрү. Тарыхый булактар буюм булактарына, жазуу булактарына жана оозеки булактарга бөлүнөт. Эмгек куралдары, үй оокаттары (эмеректер, идиш-аяктар ж. б.), кийим-кечек, тыйындар, медалдар, гербдер, курал-жарактар, турак жайлар жана башка курулуштар буюм булактары болуп эсептелет. Буюм булактары аркылуу өткөн доорлордо-

Жерден табылган чопо идиштер

Жерден табылган тыйындар

гу адамдардын жашоо-турмушун, кол өнөрчүлүгүн, сооданын өнүгүш деңгээлин, адамдардын кесиби жана башка жөнүндө билүүгө болот. Өз учурунда жазылган ар кандай жылнаамалар (санжыратарых), хроникалар, грамоталар, келишимдер жана указдар, күндөлүктөр жана эскерүүлөр, эпиграфика эстеликтери (таштагы, сөөктөрдөгү, кайың кабыгындагы жазуулар ж. б.), «Авеста» китебиндеги жана Бехистун аскасындагы жазуулар жазуу булактарына кирет. Ошондой эле графиттер: идиш-аякка же имараттардын дубалдарына кол менен чиймелеп жазылган тексттер да жазуу булактары болуп эсептелет. Жазуу булактары – маалыматты сактоонун, тарыхый илим-билим берүүнүн бирден бир ыкмасы.

Уламыштар, аңыз кептер (мифтер), санжыралар, жомоктор, болумуштар *оозеки булактар* деп аталат. Кыргыз элинин руханий байлыгынын туу чокусу болгон «Манас» эпосу кыргыз элинин тарыхын окуп үйрөнүүдө тарыхый-этнографиялык булак болуп эсептелет.

Буюм булактары

Жазуу булактары

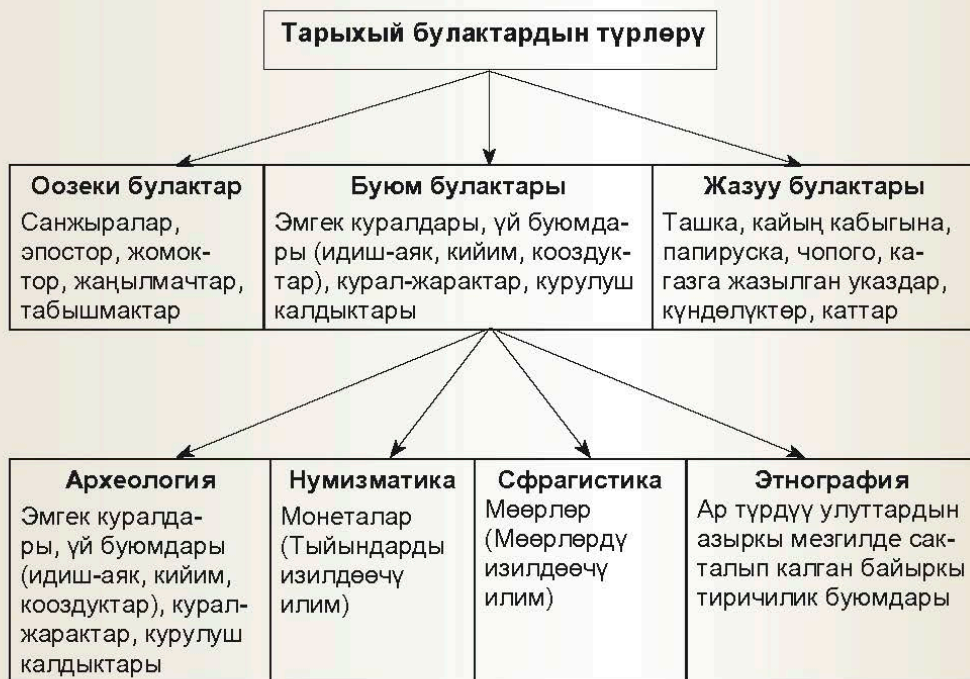
Сөздөрдүн маанисин түшүндүргүлө: тарыхый булактар, оозеки булактар, буюм булактары, жазуу булактары.

Өзүңөрдү текшергиле:

1. Эмне үчүн тарыхый булактар деп аталган?
2. Тарыхый булактардын кандай түрлөрү бар?
3. Адамзат тарыхын тактоодо тарыхый булактардын ролу кандай?

Сүрөттөргө баяндама: сүрөттөрдөгү жерден табылган тарыхый булактар эмнени баяндайт?

Ойлонгула жана талкуулагыла: текстти окугула жана схемага көңүлүңөрдү буруп, тарыхый булактар жөнүндө түшүндүргүлө.

КОШУМЧА ОКУУ ҮЧҮН

Жай мезгилинде окуучулар Ысык-Көлдүн жээгинде көлгө түшүп жатышып, эски идиштерди, кыштарды, шуру, билерик өңдүү буюмдарды таап алып, алар тарых сабагынан берген мугалимине көтөрүп барышат. Мугалим борбордогу окумуштууларга кайрылат. Алар эски буюмдар табылган Ысык-Көлдүн жээгин изилдешип, эч нерсе таппаган соң, суунун тереңин изилдешет. Натыйжада, ал жерден байыркы шаардын калдыгын табышат. Көрсө, Ысык-Көлдүн орду мурда шаар болуп, ал кийин суу көтөрүлгөндө түбүндө калган экен. Окумуштуулар суу түбүндө калган шаарды б. з. ч. II кылымы – б. з. VI кылымына таандык Усун мамлекетинин ордосу Чигу шаары болгон деп болжошууда. Ушундай табылгаларга силер да туш болуп, таап алсаңар дароо ата-энеңерге, тарыхчы мугалимиңерге билдиргиле. Балким, ал илимге зор жаңылык алып келчү баалуу буюмдур.

§ 4. ЗАТТЫК МАДАНИЙ ЭСТЕЛИКТЕР ЭМНЕНИ ҮЙРӨТӨТ (АРХЕОЛОГИЯ)

Заттык маданий эстеликтер. Адамзаттын эмгегинен жаралып, адам колдонгон бардык нерселер *заттык маданий эстеликтер* деп аталат. Заттык маданий эстеликтерге эмгек куралдары, үй тиричилигинин калдыктары, кооздук жасалгалар, кийим-ке-

челер, тыйындар, медалдар, курал-жарактар, турак жайлар, көрүстөндөр, казыналар жана башкалар кирет. Алар арадан миңдеген жылдар өтсө дагы жер алдында катылып жата берет. Заттык маданий эстеликтердин тарыхты окуп үйрөнүүдө мааниси зор. Байыртадан эле адам баласы жер алдынан адамдын жана малдын сөөктөрүн, эмгек куралдарын, идиш-аяктарды, ар кандай кооздук буюмдарды табышкан.

Жер алдынан табылган буюмдар. Кыргызстан

Андагы сатууга боло турган баалуу буюмдарды соодагерлер соодалап турушкан. Кийинчерээк, коллекциялар түзүлүп, эски буюмдарды же заттык маданий эстеликтерди жок кылууга тыюу салынган. Өткөн доорлордогу курулуштардын көпчүлүгү кыйроого учураса, айрымдары тарыхтын жандуу күбөлөрү катары сакталып, табиятка кооздук тартуулап турат. Алсак, дүйнөнүн жети кереметинин бири болгон Египет пирамидаларын алалы. Дүйнөнүн алты керемети жок болуп, жалгыз Египет пирамидалары жана алардын жанындагы аскадан чегилип жасалган Сфинкс күнү бүгүнкүдөй сакталган. Мындай заттык маданий эстеликтерди тарых илиминин бир тармагы болгон археология илими терең изилдеп, адамзаттын өткөндөгү тарыхын тактайт. Археологиялык изилдөөлөрдү жүргүзгөн адамдар *археологдор* деп аталат. Археологиялык изилдөө жана казуу иштери Кыргызстандын аймагында XIX кылымдын 2-жарымынан баштап жүргүзүлүүдө.

Археология – адамзаттын өткөндөгү тарыхын зат түрүндөгү сакталып калган буюмдар боюнча изилдөөчү илим.

Табылган археологиялык эстеликтердин жашын кантип аныктоого болот? Катуу жер титирөө, суу ташкыны, жер көчүү сыяктуу табигат кырсыктарынын негизинде нечендеген үйлөр кыйрап, топурактын, суунун, көчкүнүн алдында калат. Адам сөөгү да жерге көмүлөт. Бирок «Бар нерсе жок болбойт», – деп акылмандар айтышса, ага дароо эле ишенүүгө мүмкүн эмес. Көрсө, акылман ата-бабаларыбыз жаңылбаптыр. Жер алдында сакталып жаткан буюмдар, курулуштар, ар кандай заттык эстеликтер адамзаттын басып өткөн тарыхын кошо сактайт турбайбы. Анткени, адамдар жашаган жерде дайыма жердин үстүңкү кыртышы көтөрүлүп турат.

Өзүңөр байкоо жүргүзгүлөчү. Кичинекей кезиңерде корооңордо жаткан таш менен силер көп эле ойносоңор керек. Азыр аны карасаңар топурак алдында басырылып калып, таштын бети араң көрүнөт. Жер кыртышы өсө берет. Жыл ичинде сантиметрлеп, жүздөгөн жылдар ичинде метрлеп катмарланат. Ошол жүздөгөн жылдар бою жердин өсүп отурган кыртышы *маданий катмар* деп аталат. Ал эми кыртыштын катмарында силер ойногон таш, жоготкон оюнчугуңар сакталып калат. Археологдор эски шаар калдыгын изилдеп жатышып, маданий катмарлардан табылган буюмдарга карап, анын жашын аныкташат. Табылган буюм кайсыл мезгилге таандык экенин маданий катмар айтып берет.

Жүздөгөн жылдар бою жердин өсүп отурган кыртышы маданий катмар деп айтылат.

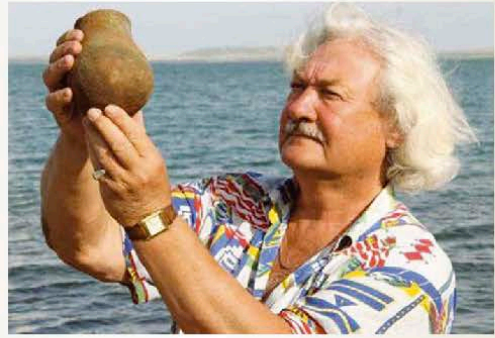
Археологдордун иш ыкмасы. Археологдор изилдөө иштерин баштоодон мурда, изилдей турган жерин аныкташат. Кыргызстанда андай жерлер өтө көп. Байыркы замандарда Улуу Жибек жолунун чордонунан орун алган Ала-Тоо аймагында дүркүрөп

Маданий катмар

Археологдор иш үстүндө

Академик В. М. Плоских

өскөн шаарлар болгон. Ал жолдо соодагерлер кыйма-чийме каттап турушкан. Кыргызстандын аймактарынан байыркы сактар менен усундардын дөбө-мүрзөлөрүн жолуктурабыз. Байыркы түрктөрдүн таш менен тизилген бейиттерин, сепил менен курчалган эски шаар калдыктарын көрүүгө болот. Мындай жерлерди археологдор аныктап, ал жерге чалгындоо иштерин жүргүзгөндөн кийин гана казууга киришет.

Казуу иштери өтө жооптуу иш. Жердин ар бир маданий катмарын бузуп албоо үчүн аяр тазаланат. Эстелик буюмдарга же адамдын сөөгүнө жеткенде, цётка, бычактар колдонулат. Топурактын ар бир кочушу изилденет. Себеби шуру, сөйкө, шакектер, жаанын учтары топурак менен ыргытылып кетиши мүмкүн. Ар бир табылга сүрөткө тартылат. Табылга жөнүндө толук баяндама жазылат. Андан кийин лабораториялык анализден өтөт. Табылган ар бир буюм эстеликтери калыбына келтирилип, музейлерге коюлуп, тарыхтагы орду такталат.

Сөздөрдүн маанисин түшүндүргүлө: *заттык маданий эстеликтер, археология, археологдор, маданий катмар.*

Өзүңөрдү текшергиле:

1. Заттык маданий эстеликтер деген эмне жана алар бизге кандай маалыматтарды бере алат?
2. Археология илими жөнүндө эмне билдиңер?
3. Археологдордун иш ыкмасы силерге жактыбы?
4. Маданий катмар деп эмнени түшүндүңөр?

Ойлонгула жана талкуулагыла: «Бар нерсе жок болбойт» деген сөзгө ишенүүгө болобу? Эмне үчүн казуу иштери өтө жооптуу иш, айтып бергиле.

КОШУМЧА ОКУУ ҮЧҮН

Уламышка айланган бир окуяны эске сала кетели. «Бир күнү жети жашар Генрих Шлиман аттуу бала тарыхый сүрөттөрү бар китепти белекке алат. Өрттөнүп жаткан Троянын (шаар) сүрөтү тармал чачтуу ал баланын көңүлүн өзгөчө бурат.

– Ата, – дейт бала, – сен мага Троя талкаланып, жер менен жексен болгон дебеди беле?

- Ооба, айткам. . .
 - Андан эч нерсе калган эмеспи?
 - Эч нерсе калган эмес. . .
 - Сүрөтчү Троянын өрттөнүп жатканын көрбөсө, ал аны кантип тарта алат эле?
 - Генрих, бул сүрөт сүрөтчүнүн кыялынан жаралган да.
Бала бир аз ойго чөмүлө түшүп, кайра суроо салды:
 - Ата, Троянын сепилдеринин дубалдары чын эле ушул сүрөттөгүдөй бийик беле?
 - Ошондой болсо керек.
 - Андай болсо, – деп кубанычтуу кыйкырат бала, ал тыптыпыл жок болуп кетиши мүмкүн эмес. Шаар дубалдарынын калдыктары жер астында болуш керек.
 - Оо, мен аны таап, казып алсам кана . . .
- Бул сөз 1829-жылы немецтердин Мекленбург шаарчасында айтылган болчу. Кийин чын эле ошол жети жашар баланын тилеги аткарылып, Троя шаарынын калдыктарын таап, дүйнөнү таң калтырат. Жаш кезиндеги жогорудагы сөзүн улуу илимпоз жана археолог Генрих Шлиман өзүнүн эскерүү китебине түшүргөн.

§ 5. КЫРГЫЗСТАНДАГЫ АРХЕОЛОГИЯЛЫК ЭСТЕЛИКТЕР

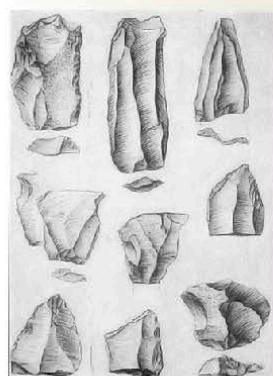
Археологиялык эстеликтер жөнүндө түшүнүк. Археологиялык табылгаларга караганда Кыргызстандын аймагын адамдар байыртадан эле мекендеген. Адамдар жашап өткөн доорун байыркыдан калган буюмдар аркылуу билишет. Адам баласы өз эмгегинен жаратып, калтырып кеткен бардык нерселер *археологиялык эстелик* деп аталат. Археологиялык эстеликтерге алгачкы адамдардын тургун жайлары, мурда колдонгон буюмдары, аска-таш бетине, териге, металлга түшүрүлгөн сүрөт-оюулары, көрүстөндөр, күмбөздөр, балбалдар, мазарлар, мечиттер, ошондой эле ташка түшүрүлгөн жазуулар, тыйындар, атайын жерге көмүлгөн кенчтер жана башкалар кирет. Алар археологиялык маданий катмарда сакталат. Кыргызстанда жогоруда аталган археологиялык эстеликтердин бардык түрү кездешет. Таш дооруна таандык археологиялык эстеликтер Баткен аймагында-

Сел-Үңкүрдөн табылган тиштер. Баткен аймагы

Теке-Секирик табылгалары. Нарын өрөөнү

Таш куралдары.
Чүй өрөөнү

гы Айдаркен кыштагына жакын жайгашкан Сел-Үңкүр, Нарын аймагындагы Он-Арча суусунун жээгинен, Теке-Секирик үңкүрүнөн, Ысык-Көлдөгү Тосор суусунун боюнан табылган.

Ошондой эле Кыргызстан менен Тажикстандын чек арасындагы Кожо-Бакырган-Сайдан, Сары-Жаздагы Ак-Чуңкур үңкүрүнөн, Чүй өрөөнүнүн Георгиевка дөңсөөсүнөн, Аламүдүн суусунун жээгинен, Токмок шаарынын айланасынан, Алай тоо кыркасындагы Даңгирек-Дере капчыгайынан кездешкен.

Болжол менен б. з. ч. V миң жылдыкта Орто Азияда жез кени өздөштүрүлө баштап, жезден эмгек куралдары жасалган. Жез кендерин казып алуунун издери Оштогу Ноокат айылына жакын жерден, Чаткал жана Кетмен-Төбө өрөөндөрүнөн табылган. Коло иштетүү менен адамзат коомунда ири өзгөрүштөр башталган. Коло доорунда жашаган адамдардын жашоо-турму-

Саймалы-Таш аска бетиндеги сүрөт

Аравандагы аска бетиндеги сүрөт

шун элестетүүчү көп сандаган археологиялык эстеликтер Чүй, Кочкор, Ысык-Көл, Алай, Кетмен-Төбө өрөөндөрүнөн табылган. Коло дооруна таандык аскага тартылган сүрөттөрдү Тогуз-Торо өрөөнүндөгү Саймалы-Таш, Оштогу Сулайман-Тоо жана Араван кыштагына жакын Дулдул-Ата мазарынан кездештирүүгө болот.

Байыркы кыргыздар колдонгон руна сымал жазма эстеликтер Енисейден, Талас, Кочкор өрөөндөрүнөн табылган. Ал таш, жыгач жана металл беттерине чегилип, сакталып калган. VI кылымдарда кыргыз аймагына түрк тилдүү уруулардын келиши менен мүрзө үстүнө таш мамыларды, адамдардын таш келбеттерин-балбалдарды коюу кеңири тараган. Ислам дининин кеңири жайылышынын натыйжасында балбалдарга тыюу салынган. Мындай балбал таштар Кыргызстандын түндүгүндө көп кездешет.

Балбал таштар. Кыргызстан

Ошондой эле үңкүр бетине тартылган сүрөттөр, кооздук буюмдарга түшүрүлгөн оюулар көркөм өнөрдүн өнүккөнүн билдирет.

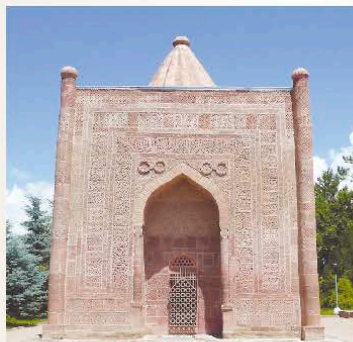
Мунаралар жана чептер. Орто кылымдагы маанилүү эстеликтердин катарына мунаралар кирет. Мунаралар ислам маданияты келгенден кийин курула баштаган. Алар элди намазга чакыруу үчүн азан айтуучу жана кербендерге түнкүсүн жол көрсөтүүчү маяк (арабча «жарык берүүчү» дегенди түшүндүрөт) катары кызмат өтөгөн. Мунаралардын башына чырактар илинип, түнкүсүн күйүп турган. Орто Азияда, анын ичинен Кыргызстанда мунаралар адегенде чийки кыштан курулуп, анын башына чыгуучу тепкичтери айлана түрүндө сыртына салынган. IX кылымдан баштап мунаралар бышкан кыштан курулуп, тепкичтери ичине жасалган. Токмок шаарына жакын жердеги Бурана мунарасы архитектуралык чоң эстелик катары бааланат. Ал X кылымда курулган. Алгачкы бийиктиги 40 метрге жеткен. Азыркы учурда анын бийиктиги 24 метр. Экинчи мунара Өзгөн шаарында жайгашкан. Бул мунара XI кылымга таандык. Учурунда анын бийиктиги 45 метрге жакын болгон. Азыркы бийиктиги 27 метр. Бул мунаранын жанындагы ошол доордо курулган 3 күмбөз да өтө маанилүү эстелик катары бааланат. Бул архитектуралык эстеликтер Караханид мамлекетинин мезгилине тиешелүү.

Өлкөбүздө X–XII кылымдарга таандык Нарын өрөөнүнүн Ак-Талаа аймагынан орун алган Шырдакбектин чеби жана Кокон хандыгынын доорунда Чоң-Алай өрөөнүндө курулган Дароот-Коргон чеби сыяктуу чептердин калдыктары бар. Шырдакбектин чебинин сакталып калган дубалдарынын бийиктиги 6 метрге барабар. Чептин дубалдарында, бурчтарында жана эшиктеринин туштарында мунаралары болгон. Эшиктери түштүктү жана батышты карайт. Мунаралардын бооруна жаа атуу үчүн атайын тешиктер жасалган. Чепти айланта туурасы 20 метр келген терең канал казылган. Өз мезгилинде ага суу толтурулган.

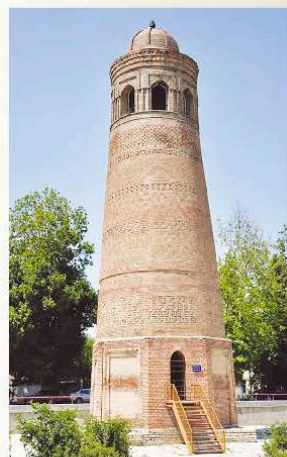
Күмбөздөр жана кербен сарайлар. Эстелик куруу маданияты кыргыздарда жүздөгөн жылдар мурда эле башталган. Мисалы, Манастын күмбөзү, Өзгөндөгү үч күмбөз, Шах-Фазил күмбөздөрүн алсак болот. Шах-Фазил күмбөзү XI–XIV кылымдарга таандык. Ала-Бука районундагы Гүлстан кыштагында жайгашкан. Күмбөз чарчы формада, бышкан кыштан тургузулган. Дубалынын калыңдыгы 163–167 сантиметр, бийиктиги 15,37 метр. Күмбөздүн түндүк жагында 3 эшиги, батыш жагында кичирээк бир эшиги бар, терезеси жок. Күмбөздүн ичи оймо-чиймелер менен кооздолгон.

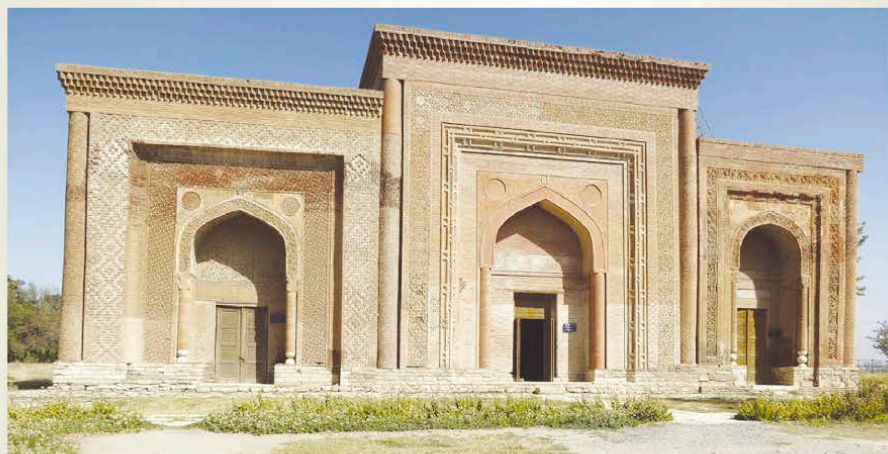
Бурана мунарасы.
Чүй өрөөнү

Манастын күмбөзү.
Талас өрөөнү

Өзгөн мунарасы.
Ош аймагы

Өзгөндөгү үч күмбөз. *Ош аймагы*

Таш-Рабат кербен сарайы жалаң жалпак таштардан салынып, бүгүнкү күндө дүйнө элинин туристтерин кызыктырган уникалдуу жайга айланган. Ал Ат-Башы кыштагынан 80 километр алыстыкта жайгашкан. Имараттын бийиктиги 20 метрдей, 31 бөлмөдөн турат. Орто кылымдарда Улуу Жибек жолунда соодагерлер менен саякатчылардын дайыма токтоп өтүүчү жайы болгон.

Кыргызстанда беш миңден ашуун ар түрдүү эстеликтер бар. Алардын эки миңден ашууну мамлекеттик кароого алынган. Кыргызстандагы археологиялык эстеликтердин табылышына жана изилденишине көптөгөн окумуштуу-изилдөөчүлөрдүн, археологдордун эмгектери зор.

Таш-Рабат кербен сарайы.
Нарын өрөөнү

Шах-Фазил күмбөзү.
Жалал-Абад аймагы

Сөздөрдүн маанисин түшүндүргүлө: археологиялык эстелик, мунара, күмбөз, кербен сарай, балбал таш.

Өзүңөрдү текшергиле:

1. Археологиялык эстеликтер жөнүндө эмне билдиңер?
2. Кыргызстанда кандай археологиялык эстеликтер бар? Атап бергиле.
3. Кыргызстанда мунаралар кандай максаттарда салынган?

Карта менен иштегиле: Кыргызстандын аймагындагы археологиялык эстеликтер табылган жерлерди картадан көрсөтүп бергиле.

Сүрөттөргө баяндама: Өзгөн, Шах-Фазил жана Манастын күмбөздөрүнө, Өзгөн жана Бурана мунараларына, Таш-Рабат кербен сарайларына бардыңар беле? Силерге кандай таасир калтырды, кыскача текст түзүп, айтып бергиле.

Ойлонгула жана талкуулагыла: эмне үчүн археологиялык эстеликтер деп айтабыз, айтып бергиле.

КОШУМЧА ОКУУ ҮЧҮН

БУРАНА ЖӨНҮНДӨ УЛАМЫШ

Чүй аймагындагы Токмок шаарынын түштүк тарабында Бурана мунарасы орун алган. Бурана мунарасы тууралуу төмөндөгүдөй уламыш айтылат.

Илгери-илгери Карахан деген хан жашаптыр. Анын ай десе аркы, күн десе көркү келишкен кызы бар экен. Хан менен ханыша жалгыз кызын эркелетип, көздүн карегиндей бөлөлөп багышат. Күндөрдүн биринде хан сарайына келген көзү ачык, касиеттүү адам хандын өтүнүчү боюнча кызынын келечектеги тагдыры жөнүндө айтат. Анын айтымында кызды кара курт чагып өлтүрөт экен. Бул шумдуктуу кабарды уккан Карахан кандай болбосун кызын өлүмдөн алып калууга аракет кылат. Ага арнап мунара салдырып, катуу күзөт койдурад. Кызга сейилдөөгө, бирөөгө жолугууга, жер басууга тыюу салынат. Кыз мунарага бекитилип, тышкы дүйнө менен байланышы чектелип, жашай берет. Бирок көзү ачык айткан мезгилде чынында эле кыз өлөт. Кызга келген жүзүмдүн арасына кирип алган кара курт кызды чагып, өлүмүнө себепкер болот.

Ал эми тарыхчылар менен археологдордун көп жылдык түйшүктүү эмгегинин натыйжасында бул мунара – Караханиддер мамлекетинин борбору болгон Баласагын шаарынын кароол мунарасы жана жолоочуларга түнкүсүн алыстан көрүнүүчү маяк болгон.

§ 6. ЖАЗУУ ДАРЕКТЕРИ

Жазуу даректери деген эмне? Ташка, чопого, жыгачка, папируска, кайың кабыгына, сөөккө, териге жана кагаз беттерине жазылган жазууларды *жазуу даректери* деп айтабыз.

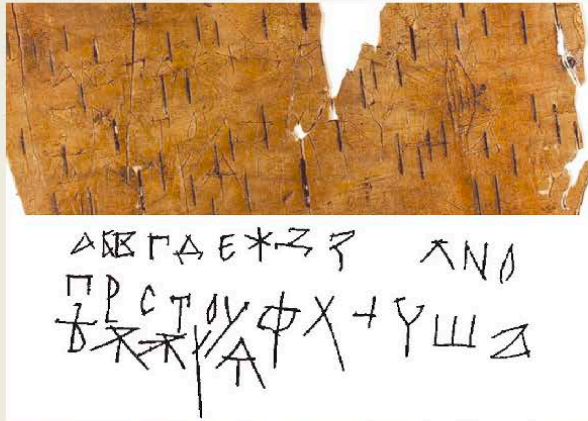
Ташка жазылган жазуулар

Жазуу даректерине ар кайсы мезгилде болгон окуялар камтылат. Адам баласы жазганды билбесе, ошол кездеги окуялар ооздон оозго оозеки түрдө гана айтылып келсе, анда бизге ата-бабаларыбыздын басып өткөн тарыхын тактоо абдан оор болот. Айрым элдер өз тарыхын оозеки түрүндө гана сактабастан, жазып калтырууга аракеттенишкен. Алар болгон окуяларды ташка, чопого, жыгачка, папируска, кайың кабыгына, сөөккө, териге жана кагаз беттерине жазышкан.

Папируска жазылган жазуулар

Мезгилдин өтүшү менен ал жазуулардын кээ бирлери колдон колго өтүп, сакталып калса, айрымдары жер титирөөдө, кыргын согуштарда жер алдында калып унутулган. Археологиялык изилдөө мезгилинде табылган жазуу даректерин окумуштуулар чечмелеп, элдин басып өткөн тарыхын кайрадан тактаган.

Кайыңдын кабыгына жазылган жазуулар

Жазуу даректери – ар кайсы мезгилде жазылган жазуулар, уламыштар, документтер, каттар.

Жазуу даректери эмнени баяндайт. Жазуу даректери бизге адам баласынын басып өткөн тарыхын баяндайт. Ата-бабаларыбыздын жасаган иштери, согушта көрсөткөн эрдиктери, жашоо турмуштары, чарбасы, кол өнөрчүлүгү, каада-салттары, үрп-адаттары жана күнүмдүк тиричилиги жөнүндө маалыматтарды берет. Жазуу даректеринин жардамы аркылуу өткөн окуялар такталып, тарых жазылат. Жазуу даректери адам баласынын тарыхын баяндап берүүдө баа жеткис материал экенин эсибизден чыгарбообуз керек.

Ташка чегилген жазуу эстеликтери

Байыркы сүрөттүү жазуулар

Жазуу даректериндеги кыргыздар тууралуу маалыматтар. Кытайда Сыма Цянь аттуу кытай тарыхчысы жашаган. Ал «Ши-цзи» («Тарыхый жазмалар») аттуу тарыхый эмгек жазган. Эмгегинде б. з. ч. 201-жылы гяньгундарды, динлиндерди жана бир нече көз карандысыз урууларды хунндар каратып алган-

дыгы жөнүндө баяндаган. Гяньгундар деп кытайлар байыркы кыргыздарды атагандыгы тарыхта такталды. Кытай жазуу даректери боюнча б. з. ч. III кылымда эле кыргыздар жана кыргыздардын ээлиги өкүм сүрүп, кыргыздар түрк тилдүү элдердин ичинен байыркыларынан экендиги маалымдалат.

VI–VII кылымдарда Кытайдын көптөгөн тарыхчылары менен саякатчылары, IX–XIV кылымдарда кыргыз жергесин кыдырган араб, перс өлкөлөрүнүн саякатчылары жана соодагерлери кыргыздар тууралуу көп маалыматтарды жазып калтырышкан. Кыргыздардын каада-салттарын Кытай тарыхчылары төмөндөгүдөй сүрөттөшөт: «Кыргыздар жашаган аймак жайында саздуу келет, кышында кар калың жаайт. Алар бойлуу, сары чачтуу, көздөрү көк, жүздөрү албырган адамдар. Эркектери кулактарына тегерек сөйкө тагынып, мойнуна сүрөт чегип алышат. Жазуусу жана тили уйгурлардыкына аябай окшош. Мыйзамдары абдан катуу. Эгерде салгылашууда тоскоолдук кылса, элчилик кызматын аткара албаса, башкаруучуга туура эмес кеңеш берилсе, уурулук кылса башы алынган».

Теңир-Тоодон Монголияга чейинки учу-кыйрына көз жеткис созулуп жаткан кеңири талаалардан боорунда жазуулар чегилген таш эстеликтерди кездештирүүгө болот. Ошол таштардан кыргыздар тууралуу жазуу даректери табылган. Анда кыргыздардын жол башчыларынын ысымдары, аскерлеринин саны көрсөтүлгөн, эрдиктери баяндалган. Ошентип, жазуу даректеринин тарыхты тактоодогу мааниси өтө чоң. Кыргыз жеринин кооздугу, байлыктары, шаарлары тууралуу жазылган тарыхый эмгектерде төмөндөгүдөй айтылат: «Бул аймакта көп сандаган баалуу аң-терилер, ак кайыңдар, ошондой эле бычакка сап жасоочу бугулардын мүйүздөрү өндүрүлөт. Алардын башкаруучусу – Хырхыз Хакан деп аталат». Ал эми Улуу Моголдор империясынын негиздөөчүсү Захреддин Бабур байыркы Ош шаары тууралуу: «Фергана аймагында абасынын жагымдуулугу жана тазалыгы боюнча Ошко теңдеш башка шаар жок» деп суктануу менен жазган.

Сөздөрдүн маанисин түшүндүргүлө: жазуу даректери, гянгундар.

Өзүңөрдү текшергиле:

1. Жазуу даректери деген эмне?
2. Жазуу даректери бизге эмнени баяндап берет?
3. Жазуу даректеринде кыргыздар тууралуу маалыматтар барбы?

Ойлонгула жана талкуулагыла: Жазуу даректери эмне үчүн ташка, чопого, жыгачка, кайың кабыгына, сөөккө жана тери беттерине жазылган?

КОШУМЧА ОКУУ ҮЧҮН

Монголиянын Сужин-Даван деген жеринен кыргыз улугунун мүрзөсү жана руна сымал жазуусу бар таш мамы табылган. Калыңдыгы 10 см жана бийиктиги 90 см таштагы жазуу жакшы сакталып, анын жылмаланган бетинде төмөндөгүдөй жазуу жазылган:

1. Мен кыргыз уулумун.
2. Мен Иаклахар-хандарын уйгур өлкөсүнөн кубалап чыктым.
3. Мен бойламын, жогорку даражалуу биймин.
4. Мен бактылуу богра-хандын буйрукчусумун (кеңешчисимин).
5. Мен жөнүндө кеп-сөздөр күн чыгыштан күн батышка чейин тарады.
6. Мен бай болгомун.
7. Малым үчүн он жайытым болгон. Малым сансыз болчу. Жети бир тууганым, үч уулум, үч кызым болгон.
8. Мен уулдарымды үй-жайлуу кылып болдум. Кыздарымды калыңсыз эле күйөөгө бердим.

Уулум! Менин окутуучумдай каарман, кайраттуу бол! Ханга кызмат кыл! Эртүү бол.

Менин улуу уулум жортуулга кеткен».

Бул ташка жазылган эстелик бойла Кутлук йаргандын кийинки муундарга калтырып кеткен керээзи болгон. Ушул жазуудан биз Енисей кыргыздарынын Борбордук Азиянын кеңири аймактарына бийлигин орнотконун билебиз.

§ 7. ТҮРКҮН ЭЛДЕРДИН ЖАЗУУСУ

Жазуунун пайда болушу. Байыркы доордо адамдар бири-бири менен жаңсашуу жана ар кандай үндөр аркылуу байланышкан. Акырындык менен алар сүйлөшүүнү өздөштүргөн. Турмуш өнүгүп, бара-бара жашоо татаалданат. Эми сөз аркылуу бардык маалыматтарды жеткирүү жетишсиз боло баштайт. Мына ошондон улам байланышуунун жаңы ыкмасын – жазууну ойлоп табышкан. Адегенде адамдар ой-сезимдерин сүрөттөрдүн жардамы аркылуу чагылдырышкан. Алар «күн» деген сөздү жазуу керек

Байыркы сүрөттүү жазуулар

Байыркы шумер жазуусу

болсо күндүн, «чымчык учуп баратат» деп жаза турган болсо, чымчыктын учуп бараткан сүрөтүн тартышкан.

Б. з. ч. IV миң жылдыктын 2-жарымында дүйнөдө биринчи жолу шумер жазуусу пайда болгон.

Андан кийин байыркы египет жана хинди, крит, кытай жазуулары, Борбордук Америка менен Мексиканын байыркы элдеринин жазуу системалары өнүккөн. II миң жылдыктын ортосунда 22 тамгадан турган тыбыш жазуусун батыш семит уруулары ойлоп чыгышкан. Бул финикиялык жазуу деп аталат.

Жазуу деген адамдын оюн жана сөзүн атайын белгилердин жардамы менен чагылдырылышы.

Ⲁ	*aleph [ʾ]	Ⲁ	lamedh [l]
Ⲁ	beth [b]	Ⲁ	mem [m]
Ⲁ	gimmel [g]	Ⲁ	nun [n]
Ⲁ	daleth [d]	Ⲁ	samekh [s]
Ⲁ	he [h]	Ⲁ	*ayin [ʾ]
Ⲁ	waw [w]	Ⲁ	pe [p]
Ⲁ	zayin [z]	Ⲁ	tsade [s]
Ⲁ	heth [ħ]	Ⲁ	qoph [q]
Ⲁ	teth [t]	Ⲁ	reš [r]
Ⲁ	yodh [y]	Ⲁ	šin [š]
Ⲁ	kaph [k]	Ⲁ	taw [t]

Байыркы финикиялык алфавит

Соода-сатык менен жашаган бул эл татаал окулган жана жазылган иероглиф тамгаларынан өтө жадашат. Анткени, кичине эле кат жазыш үчүн көп убакыт кетип, кулачтаган папирус талап кылынган. Финикиялык тамгалар нерсенин аталыштарына жараша пайда болгон. Мисалы, алардын биринчи тамгасы «алеф» – өгүздүн башы, «бет» – үйдөн алынган. Алардын башкы тамгаларынан улам «Алфавит», «Алипбе» деген ат берилген. Бул жазуу жөнөкөй формада болгон. Жаңы тамганын пайда болуусу менен жазуу иштери бир топ жеңилдеген.

22 тамганын негизинде байыркы гректер өздөрүнүн тамгасын иштеп чыгышкан. Алар тил өзгөчөлүктөрүнө жараша ага үндүү тамгаларды кошкон. Натыйжада грек тамгасы жазганга жана окуганга оңой болуп, дүйнөдөгү көпчүлүк элдердин жазуусунун негизи болуп калган.

Грек тамгасынын негизинде биздин замандын IX кылымында азыр колдонулуп жаткан кириллица тамгасы түзүлгөн. Анын негиздөөчүлөрү Кирилл жана Мефодий болгон.

Байыркы кыргыздар колдонгон руна сымал жазуулар. Байыркы кыргыздар түрк уруулары сыяктуу эле руна сымал жазууларды колдонгон. Бул жазуулар *Орхон-Енисей жазуулары* деп аталат. Байыркы ата-бабаларыбыз акыл-насааттарын, осуяттарын, санжырасын жана керээзин ташка чегип жазышкан.

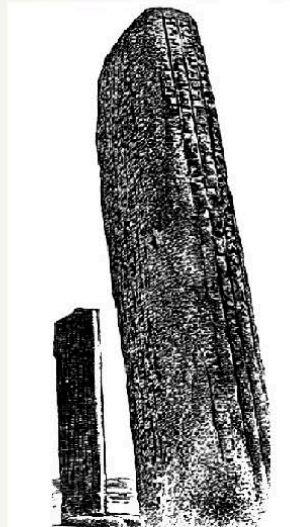
Ошол таштагы жазуулар адамдардын кайсы кылымга таандык экенин, таржымалын, кары-жашын, даража-наамын байлыгын көрсөтүп, бүгүнкү күнү элибиздин байыркы тарыхын баяндайт. Руна сымал жазуу эстеликтери Енисей аймагынан (Хакас-Минусин ойдуңу, Тува, Тоолуу Алтай, Краснояр крайы) табылган. Ошондой эле Талас жана Кочкор өрөөндөрүнөн да кездешкен. Ал жазуулар таш беттерине чегилип, сакталып калган. Бул жазуулар VI – XII кылымдарга таандык. 38 тамгадан турган алфавит ошол мезгилдеги Кыргыз мамлекетинин иш-кагаз, дипломатиялык керектөөлөрүнө колдонулган.

Кирилл жана Мефодийге тургузулган эстелик. Москва

Байыркы түрк жазуусу

Тонйукукка арналган эстеликтеги жазуулар

Орхон-Енисей жазуулары

Руна сымал жазуу эстеликтери

Кыргыздар колдонгон алфавиттер. Кыргыздар ислам динин кабыл алган соң, араб алфавитин өздөштүрүшкөн. Орто кылымдарда араб тамгасын колдонуп, даңазалуу аалым жердештерибиз Жусуп Баласагын «Куттуу билим» («Кутадгу билиг») деген түрк тилиндеги дастанын, ал эми Махмуд Кашкари (Барскани) «Түрк тилдеринин сөздүгү» («Диван лугат ат-түрк») аттуу түрк тилиндеги сөздүгүн жазган. «Кут алчу билим» чыгармасында Жусуп Баласагын китепти көп окууга, билим алууга жана илимге умтулууга жаштарды үндөгөн. Ал окуунун пайдасы жөнүндө жаштарга төмөндөгүдөй ыр саптарын арнаган:

«Айткым келди, о акылман, сөз жайын, –
Окуу, билим пайдасынан баштайын.
Окуу – түндө алдыңдагы шам чырак,
Билим алсаң, маңдай ачык жаркырап.
Окуу, билим көп нерсеге жеткирет,
Бул экөөнөн урмат-сыйды көп көрөт».

Акын терең билим алыш үчүн зирек, тырышчаак болуп, китепти көп окуса, кийин бойго жетип, чоңойгондо бардык тилектери, ой-максаттары орундаларын баса белгилейт.

Ким жашынан көп окуп билим алат,
Бойго жетсе тилеги орундалат.
Окууда тырышчаактык берет жемиш,
Илим-билим дөөлөткө кенен өрүш.
Байкап көрсөң калети жок бул сөз ак,
Илим-билим алган адам акыйкат.
Кимде-ким окуй билсе, олжо табар,
Кимде-ким билим алса, бек аталар.

Жазуу эстеликтери – таш, чопо, жыгач, кайың кабыгы, папирус жана кагазга жазылган жазуулар.

XV кылымдын аягы – XVI кылымдын башында жашаган Сайпидин Аксыкенди араб тамгасы менен кыргыз тарыхы боюнча көп маалыматтарды берген. XVIII кылымда ата-бабаларыбыз Россияга жана Кытайга араб тамгасы менен каттарды жазган. Кыргызстанда расмий түрдө 1927-жылга чейин араб, 1928–39-жылдары латын алфавити колдонулган. 1940-жылдары кириллицага негизделген орус алфавити киргизилген. Кыргызстандын аймагынан сырткары жашаган кыргыздар араб (Афганистан, Кытай, Өзбекстан жана Түркияда жашагандар) жана латын жазмасын колдонушкан.

Сөздөрдүн маанисин түшүндүргүлө: жазуу, шумер жазуусу, финикиялык жазуулар, орхон-енисей жазуулары.

Өзүңөрдү текшергиле:

1. Жазуу кандайча жаралган?
2. Кайсы элдер дүйнөдө биринчи жолу жазууну ойлоп табышкан?
3. Байыркы кыргыздар колдонгон жазуулар кандай аталат?

Карта менен иштегиле: Байыркы кыргыздар колдонгон руна сымал жазуулар кайсы аймактардан табылган? Картадан көрсөтүп бергиле.

Ойлонгула жана талкуулагыла: Жусуп Баласагындын «Кут алчу билим» чыгармасындагы окуунун пайдасы жөнүндөгү ыр саптарын жаттап, айтып бергиле. Жазма эстеликтер таблицасын дептериңерге көчүрүп алып, толтургула.

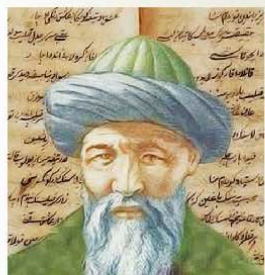
Жазма эстеликтер

Жазуу кандайча жаралган?	Жазуу даректери деген эмне? Жазуу даректери бизге эмнени баяндап берет?	Тарыхты үйрөнүүдө жазуу даректеринин мааниси барбы?	Жазма эстеликтеринде кыргыздар жөнүндө маалыматтар кездешеби?	Кайсы элдердин байыркы жазууларын билесиңер?

КОШУМЧА ОКУУ ҮЧҮН

ЖУСУП БАЛАСАГЫН

Улуу ойчул, акын, мамлекеттик ишмер Жусуп Баласагын болжол менен 1020-жылы Караханиддер мамлекетинин борбору Баласагун шаарында туулган. Ал араб, фарс тилдеринде окуган. Дүйнөлүк адабиятка жана маданиятка «Кутадгу билим» (Кут алчу билим) чыгармасы менен таанылган. Бул поэманы 1069-жылы жазып бүтүргөн. Дастанды Чыгыш Караханиддер каганы Сулайман Арслан Кара кагандын уулу Тавгач Буура Кара каган Абу Хасанга тартуу кылган. Чыгармасы үчүн Жусупка «чыныгы адис» деген наам берилип, ордо иштеринин «башкы кеңешчиси» кызматына дайындалган. Дастандын үч нускасы сакталып калган. Биринчиси Вена шаарында Клостернойбург ройал китепканасында, экинчи нускасы Санкт-Петербургда, үчүнчү нускасы Ташкентте Чыгыш таануу инсти-

тутунда сакталып турат. Ал философия, математика, дары-дармек, астрономия, көркөм өнөр, адабият, тил илими жана башка илимий тармактарынын өнүгүүсүнө зор салымын кошкон.

§ 8. НУМИЗМАТИКА

Нумизматика жөнүндө түшүнүк. Нумизматика деген сөз латын тилинен которгондо «монета» дегенди түшүндүрөт. Нумизматика тыйындын тарыхын изилдөөчү илим. Ошондой эле кагаз акчаларды (биотистика), медалдарды, ордендерди, жетондорду, значокторду (фолеристика) да изилдейт. Нумизматика акча системасын жана анын тарыхый доорлордогу өнүгүү процессин талдайт. Нумизматика илиминде атайын кабыл алынган терминдер да колдонулат. Мисалы, аверс – тыйындын бет маңдай жагы (адатта тыйынды чыгарган мамлекеттин герби же мамлекет башчысынын портрети түшүрүлөт); реверс – тыйындын арткы бети; гурт – тыйындын кыры (жылмакай, сүрөт же жазуу түшүрүлүп, жасалма тыйын чыгарууну татаалдантат); легенда – тыйындагы жазуу; анын белгиленген баасы – номинал деп аталат.

Бул илимди XVIII кылымдын 2-жарымында австрия окумуштуусу, нумизмат И. Х. Эккель негиздеген. Археологиялык эстеликтердин жашын аныктоодо нумизматикалык табылгалардын мааниси зор.

Акчанын пайда болушу. Азыркы жашоону акча-тыйынсыз элестетүү эч мүмкүн эмес. Акчасыз дүкөнгө барып нан сатып ала албайсың, автобуска түшүп каалаган жериңе жете албайсың. Калем, дептер, китеп, китепкап, кийим-кече алууга болбойт. Булардын бардыгы күндөлүк турмуштагы акча-тыйындын ээлеген ордун аныктайт. Акча жүгүртүү жана төлөм каражаттарынын милдетин аткарат, башкача айтканда товар сатып, акча аласың же акча берип, товар аласың. Ошондой эле адамдын эмгегинен жаралган бардык буюмдарга, азык-түлүктөргө жана тейлөө иштерине акча төлөйсүң.

Байыркы заманда адамдар өздөрүнө керектүү буюмдарды айырбаштап күн көрүп келишкен. Айрым уруулар жашаган аймакта туз чыкса, экинчи бир уруу жашаган жер дыйканчылыкка ыңгайлуу болуп, эгин мол болгон. Алар аны бири-бири менен алмаштырып алышчу. Акырындык менен буюмдардын баасы мал, металл куралдар, кымбат баалуу аң-терилер, дан, туз, пилдин сөөгү, үлүл кабыктары менен аныкталып, соода-сатык кылышкан. Бара-бара айрым буюмдардын баалуулугу артат. Ага тең келген буюмдар талап кылына баштайт да тыйын чыгаруу зарылдыгы келип чыгат.

Соода-сатык өнүккөн сайын адамдар акча бирдиги катары ар кандай көлөмдөгү куйма металлдарды (жез, коло, темир, күмүш, алтын) пайдаланышкан. Ошол учурда металл аз өндүрүлүп, жогору бааланган. Кийинчерээк, алардын кичинекей бөлүкчөлөрүнө атайын белгилер, жазуулар, сүрөттөр чегерилет. Андай белгилер аркылуу акчаны айырмалоо жеңил болгон. Б. з. ч. VIII кылымдын аягы – VII кылымдын башында Лидияда (Кичи Азия) жана Грецияда алгачкы жолу тыйын чегилген. Бирок металл тыйындар оор келип, көп орун ээлеген. 910-жылы дүйнөдө биринчи жолу Кытайда кагаз акча басып чыгарылган. XVII кылымдан баштап кагаз акчаларды басып чыгаруу Европанын бардык өлкөлөрүндө (анын ичинен Россияда 1769-жылдан) кеңири тараган.

Тыйын өткөн доор жөнүндө маалымат берет. Тыйын бетиндеги жазуулар, белгилер ошол аймакта жашаган элдердин жашоо-турмушу, анын башкаруучулары, соода-сатык мамилелери жөнүндө маалымдаган. Тыйын беттериндеги имараттардын сүрөттөрүн карап, миңдеген жыл мурда курулган курулуштарды калыбына келтирүүгө болоору аныкталган. Мисалы, Рим империясынын бир тыйынында Афины Акрополунун фонунда Дионис театры тартылган. Археологдор Акрополь дөңсөөсүн

Жерден табылган тыйындар

Кагаз акча басуу.
Кытай

Кагаз акчалар

изилдеп жатышканда, тыйындагы сүрөткө үңүлө карашкан. Алар имараттар дөңсөөдө кандай жайгаштырылганын, Дионис театрын кайсы жерден издеш керектигин тыйындагы сүрөттөн улам болжошкон. Алар тыйындагы сүрөт аркылуу эстеликтин калдыгын таап, байыркы театрдын имаратын калыбына келтиришкен.

Алгачкы тыйын Кичи Азияда чегерилсе, дүйнөдө биринчи жолу кагаз акча Кытайда басып чыгарылганын эсиңерге түйүп алгыла.

Түрдүү элдердин байыркы тыйындары. XVIII кылымга чейин Инди океанынын жээктеринде товар алмашуу катары каури үлүлдөрү кызмат кылган. Алардын негизинде өзгөчө акча системасы иштелип чыккан. Мисалы, Африка аймагында жипке тизилген 40 кауриден турган шнур (боо) деп аталган акча системасы болгон. Ошондой эле Тынч океанынын Яп аралында таш тыйындар (раи) акча катары колдонулат.

Индейлердин каури үлүлдөрү

Яп элинин таш тыйыны – раи

Меланезияда акуланын тиши акча ордуна жүгүртүлгөн. Түндүк Америкалык индейлер вмпун (үлүл кабыгынан тизилип жасалган) курларын пайдаланышкан. Африкада пилдин сөөгү, Моңголияда такта чай акчанын милдетин аткарган. Ал эми

Кытай тыйындары

Грек тыйындары

байыркы кыргыздарда тыйын чычкандын териси (тыйын деген түшүнүк ушундан калган) товар сатып алууда керектелген.

Тыйын казыналары. Банктардын пайда болушу. Алыскы өлкөлөргө соода-сатык жүргүзгөн бай көпөстөргө мегалл тыйындарын алып жүрүү коркунучтуу да, ыңгайсыз да болгон. Аны кайсы жерге катса да, кол салган каракчылар менен талоончулар дароо таап алышкан. Адамдар мындай абалдан чыгуунун жолун издеп издешип, алтынды банкка сактоого өтүшкөн. Жолго чыкканда банкта сакталып турган алтындын наркы жазылган тил катты алтын ордуна документ катары көрсөтүшкөн. Натыйжада, акча байлыгын сактоонун ишенимдүү ыкмасы катары банк кызматы пайда болгон. 1157-жылы дүйнөдө биринчи жолу менчик банк герцог Виталис тарабынан Венецияда негизделген. Анын негизинде XIII–XV кылымдарда жаңы банктар пайда болгон. Азыркы мезгилде банк кызматы дүйнөдө, анын ичинен Кыргызстанда да жакшы өнүккөн.

Дүйнөдөгү биринчи банк – Ыйык Георгий банкынын имараты.
Италия

Сөздөрдүн маанисин түшүндүргүлө: нумизматика аверс, реверс, гурт, легенда, номинал.

Өзүңөрдү текшергиле:

1. Нумизматика илими деп эмнени айтабыз?
2. Анын тарых илими үчүн мааниси кандай экендиги тууралуу айтып бергиле.
3. Дүйнөдө биринчи жолу кагаз акча кайсы мамлекетте пайда болгон?

Ойлонгула жана талкуулагыла: тыйын өткөн доор жөнүндө кандай маалымат берет?

КОШУМЧА ОКУУ ҮЧҮН

Тынч океандын Яп аралында фэн деген аз сандуу калк жашайт. Яп тилинде сүйлөшөт, расмий тили англис. Негизги тамак-ашы – нан багынын мөмө-жемиштери, картошка жана кокос жаңгагы. Ошондой эле балык, краб жана моллюска. Алар салмагы 4 тонна, калыңдыгы 50 сантиметр, диаметри 3 метр келген, ортосу көзөнөкчө, кварцка окшогон таш тыйындарды – раи акчасын колдонушат. Алар таш тыйындарды соодалап, мал жана жер сатып алышат. Ар кандай ырым-жырымдарды өткөрүшөт, кызга калың төлөшөт. Яптын мамлекеттик желегинде жана гербинде бул таш тыйындын сүрөтү мамлекеттик символ катары түшүрүлгөн.

§ 9. КЫРГЫЗДАРДА ЖАНА КЫРГЫЗСТАНДА КОЛДОНУЛГАН АКЧА

Кыргызстандын аймагынан табылган тыйындар. Кыргызстанда табылган байыркы тыйындар аркылуу бул аймакта ар кайсы доордо жашаган элдердин турмушу, башкаруучулары, байлыктары жана соода-сатык мамилелери, кол өнөрчүлүктүн өнүгүү деңгээли тууралуу маалыматты билсе болот. Байыркы доордо тыйындар Кыргызстандын аймагына башка мамлекеттерден, көбүнчө Кытайдан келген. Кыргызстандан табылган алгачкы жез тыйындар Түргөш кагандыгынын дооруна (б. з. VIII к.) таандык. Бул тыйындардын ортосунда жипке тизүү үчүн төрт бурчтуу тешиги болгон. Тыйындын аверсинде түргөштөрдүн уруулук белгисинин сүрөтү, реверсинде «Мырза түргөш каган Фан» деген жазуу түшүрүлгөн. Бул тыйындар «Фандар» деп аталган. Фандарды Чүй өрөөнүндөгү байыркы шаарлар Суяб, Невакетте чегишкен. Кыргызстандын аймагында колдонулган тыйындар түргөштөрдүн Сулук каганы тарабынан 1300 жыл мурун киргизилген. Булар жасалышы кытай тыйындарына окшош. Алардын өзгөчөлүктөрү – тыйындын бетиндеги иероглифтин ордуна хандын мөөрү түшүрүлгөн.

Түргөштөрдүн тыйыны

араханиддердин дирхемдери

Акча – бардык товардын наркын (баасын) көрсөтүүчү өзгөчө товар.

XI кылымда Кыргызстанда жайгашкан Караханиддер мамлекетинин башкаруучулары колодон эле эмес, күмүштөн да дирхемдерди жасай башташкан. Дирхемдеги легендалар араб тилинде жазылган. Ал жазуулардан мамлекеттин кеңейгенин, хандардын алмашуусун, алардын басып өткөн жолун, караханиддердин генеалогиясын, тарыхын билүүгө болот. Караханид мамлекетинин тыйындарында башкаруучунун аты, наамы, чыккан шаары, жылы, айрым учурларда вазирлердин жана ээ-

эркананын жетекчисинин аттары көрсөтүлгөн. Тыйындын бир бетинде «Алладан башка Кудай жок» деген сөз чегилген.

Дирхем – арабдардын байыркы күмүш тыйыны.

Кыргызстан Россия империясына каратылганда орус тыйындары, кийин 1917-жылдан тартып советтик тыйындар колдонулган. 1991-жылдан бери кыргыз тыйындары жүгүртүлүүдө.

Кыргызстанда акча бирдигинин киргизилиши. СССР тарагандан кийин мурдагы союздук республикалар үчүн кыйын кырдаал түзүлүп, Кыргызстан да оор абалда калып, кризиске кабылган. Мурдагы Советтер Союзуна кирген республикалардын ортосундагы соода-экономикалык байланыштар үзүлгөн. Республикалардын ортосундагы бирдиктүү акча саясаты жок болгон. Бул көйгөйлөрдү чечүү үчүн Көз карандысыз мамлекеттердин шериктештиги өздөрүнүн улуттук валютасын киргизип, жеке экономикалык саясатын жүргүзүшү керек эле. Мындай кадамды алгачкылардан болуп Кыргызстан жасады.

Кыргыз Республикасынын Өкмөтү өлкөбүзгө улуттук валютаны киргизүүнү сунуштап, Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешине кайрылган. Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши 1993-жылы 3-майда Өкмөттүн сунушун бекиткен. 1993-жылы 10-майда Кыргызстан өзүнүн улуттук валютасы – кыргыз сомун киргизген. Кыргыз сомунун тарыхы – эгемендүү кыргыз элинин тарыхы менен тыгыз байланыштуу.

Кыргыз сомдору

Кыргыз тыйындары

Кыргыз сомундагы сүрөттөр тарыхый окуяларды, маданий эстеликтерди, көрүнүктүү ишмерлерди, маданияттын жетишкендиктерин жана даңазалуу тарыхый даталарды чагылдырат. Кыргыз сомуна түшүрүлгөн көрүнүктүү ишмерлердин портреттери Кыргызстан эли сыймыктанган татыктуу инсандар экендиги талашсыз. Кыргыз сому мезгилдин талабы менен бараткан жана радикалдуу өзгөртүүлөр жолуна түшкөн көз карандысыз Кыргызстандын акчасы болуп калды.

Сөздөрдүн маанисин түшүндүргүлө: *акча, тыйын, дирхем, сом.*

Өзүңөрдү текшергиле:

1. Кыргызстандын аймагында тыйындар чегилгенби?
4. Кыргызстанда сомдун киргизилишине кандай себептер түрткү болгон?

Сүрөттөргө баяндама:

1. Эмне үчүн кыргыз сомуна көрүнүктүү ишмерлердин портреттери түшүрүлгөн?

Ойлонгула жана талкуулагыла:

1. Сомдун улуттук валюта катары киргизилишинин маанисин айтып бергиле.
2. «Нумизматика» таблицасынын жоопторун тапкыла.

«Нумизматика» таблицасы

1. Фан тыйындары Кыргызстандын кайсы шаарында чегилген?
2. Тыйындын аверсинде түргөштөрдүн кандай белгиси түшүрүлгөн?
3. Соода-сатык өнүккөн сайын буюм ордуна акча бирдиги катары эмне колдонулган?
4. Каури үлүлдөрүн акча каражаты катары кайсы уруулар кеңири колдонгон?
5. Кыргызстандын аймагында төлөө каражаты катары алтын, күмүштөн куюлган кандай буюмдар пайдаланылган?
6. Нумизматика деген сөз латын тилинен которгондо эмнени түшүндүрөт?
7. Пилдин сөөгү кайсы мамлекетте акчанын милдетин аткарган?

1.	Н								
2.	У								
3.	М								
4.	И								
5.	З								
6.	М								
7.	А								
8.	Т								
9.	И								
10.	К								
11.	А								

8. Кыргызстандан табылган жез тыйындар кайсы кагандыктын дооруна таандык?

9. XVIII кылымга чейин кайсы океандын жээктеринде товар алмашуу катары каури үлүлдөрү кызмат кылган?

10. Б. з. ч. VII кылымда алгачкы тыйындар кайсы аймакта пайда болгон?

11. Б. з. I кылымында дүйнөдө биринчи жолу Кытайда товардын наркын (баасын) көрсөтүүчү өзгөчө каражат басып чыгарылган. Ал каражат эмне деп аталат?

КОШУМЧА ОКУУ ҮЧҮН

Акчанын тарыхы – бул иш жүзүндө цивилизациянын тарыхы. Адамга акча катары эмне гана кызмат өтөгөн жок. Африкада, Азияда жана Океанияда каури үлүлдөрү, Мексикада кокос, Меланезияда доңуздун (чочконун) куйруктары, Каролинг аралдарында тегирмен таштары, Байыркы Грецияда темир зымдар. Адамдар акча катары мал, булгаары, тери, тамеки, үлүл шурулары, кургатылган балык, буудай, шарап жана башкаларды пайдаланышкан. Байыркы орус акча бирдиги «куна» деп аталган, анын себеби куницанын териси пайдаланылгандыгы менен түшүндүрүлөт. Бул аталыш азыркы күнгө чейин айрым славян тилдеринде сакталып калган. Алсак, Хорватиянын акча бирдиги азыркы күнгө чейин куна деп аталат. Кытай летопистеринде акча дегенди түшүндүргөн символ каури үлүлчөсүнүн формасына ээ. Бул жөн жерден келип чыккан жок, анткени каури үлүлдөрү Кытайда гана эмес, Индия, Таиланд жана Африкада да акча каражаты катары кызмат өтөгөн. Африканын мамлекеттеринде каури үлүлдөрү төлөө каражаты катары XIX кылымга чейин кызмат кылган. 1948-жылга чейин нигер уруулары жез билериктерди (маннил) акча каражаты катары пайдаланышкан. Кыргызстандын аймагында алгач тыйын чыккандын териси, кийин күмүш туяк – жамбы төлөө каражаты катары кызмат кылган.

§ 10. ОНОМАСТИКА

Ономастика эмнени үйрөтөт? Адам аттарын жана алардын тарыхын изилдөөчү илим *ономастика* деп аталат. Ономастика бир нече тармактарга бөлүнөт. Алар топонимика (жер-суу аттары), зоонимика (жаныбарлардын аттары), космонимика (планетанын аттары), теонимика (кудайлардын аттары) жана башкалар. Бул илимде адам аттарын изилдөө маанилүү орунду ээлеген.

Ономастика – грекчеден которгондо «ысым», «аталыш» дегенди түшүндүрөт.

Адам аттары. Аты жок адам болбойт, өзү өлсө да ысымы эл арасында жашап жүргөндөр канча. Мисалы, болжол менен б. з. ч. VI кылымда жашаган массагеттердин ханышасы – Томирисин, б. з. ч. I кылымда жашаган Италиядагы кулдар көтөрүлүшүнүн жетекчиси – Спартактын ысымдары биздин күндөргө чейин жетип отурат. Ал эми кыргыз элинин «Манас» эпосундагы Манас, Семетей, Сейтек, кыздардан чыккан акылман баатырлар: Каныкей, Айчүрөк, Сайкал, Жаңыл Мырза, чукугандай сөз тапкан Жээренчи чечен, XIX кылымда кыргыз элинин көз карандысыздыгы үчүн болгон кыймылдын жетекчилеринин бири – Тайлак баатыр өңдүү ысымдар жашап келет. Алар эл-жерин коргоодо баатырдыгы, не бир кыйынчылыкта жол тапкан тапкычтыгы, акылдуулугу менен элдин сүймөнчүлүгүнө ээ болгон. Адамдын ысымынын ар биринин өзүнчө мааниси бар. Адам баласы дүйнөгө келгенден эң алгач колуна тие турган, эч ким менен бөлүшпөс энчиси – анын ысымы. Ал адамдын

кийинки турмушуна жөн гана таасир кылмак түгүл, бүгүндөй тагдыр нугун аныктап коёт деген ишеним бар. Ат тандоо – ата-эненин, үй-бүлө мүчөлөрүнүн ыйык парзы. Байыркы заманда эле адамдар балдарына ойлонуп туруп, өздөрүнө ылайык келген аттарды коюшкан. Америкалык индейлер баласына Уи-Уис – «балапан үкү» же Хома-Хомани – «таңкы булут» деген сыяктуу энчилүү ат койгон. Байыркы гректерде Петр («таш»), Фока («түлөн») деген энчилүү аттар болгон. Байыркы доордогу элдерде баланын күчтүү, кайраттуу, эр жүрөк болушун каалап, ага Арстанбек, Жолборс өңдүү ысымдарды ыйгарышкан. Дүйнө элдеринде балага тарыхый окуяларга, табигаттын кубулуштарына, жыл мезгилдерине, диний ишенимдерге ылайык ат коюу салтка айланган.

Антропонимика – грекчеден которгондо «адам аттары жөнүндөгү илим» дегенди билдирет.

Кыргыздар колдонгон адам аттары. Кыргыздар да балага ат коюуда чоң маани беришкен. Наристеге ат коюу үчүн ошол чөйрөдөгү кадыр-барктуу, аксакалдар тандалган. Ат коюучу адегенде наристени бир сыйра карап, денесиндеги мүнөздүү белгилерди байкап, ошого жараша ат тандаган. Мисалы, калдуу болсо Калык, Калыбек, анардуу болсо Анара, Анархан аталган. Аптанын кайсы күнүндө төрөлгөнүнө карата Дүйшө, Шейше, Шарше, Бейше, Жума, Ишен, Жекшен деген ысымдарды коюшкан. Мал чарбачылыгына байланыштуу Койлубай, Жылкычы, Уйлубай, Койчуке деген аттарды ыйгарышкан. Ислам динине карата – Мукамбет, Исламбек, Ысмайыл, Амина аталган. Төрөлгөн баланын атасынын жаш курагына жараша Алтымыш, Жетимиш, балага зар болуп жүрүп, балалуу болсо Тилек, Зарлык, Сагынбек, өңчөй кыз төрөлгөндө эмикиси эркек бала болсун деген тилек менен Жаңыл, Бурул, Адашкан, эгиз төрөлсө уйкаштырып, Асан-Үсөн, Апал-Үпөл, Усейин-Кусейин аталгандары белгилүү. Советтик доордо Марлен, Ильич, Совет, Кеңеш деп аташса, Ата Мекендик согуш мезгилине байланыштуу Фронтбек, Жеңишбек коюшкан. Ата-эне жакшылыкка күбө болсо Акжолтой, балдары токтобой жүрүп көрсө Токтобүбү, Турганбүбү, Токтоболот ысымдарын ыйгарышкан. Кээ бир учурда ырымдап журт которуп, баланы эски журтка таштап атын Таштанбек, Тентимиш, Табылды коюп кайра алышкан. Мындай ысымдар магиялык мааниде болуп, тукумду аман-эсен сактап калуу аракетин көздөгөн. Кыргыздар колдонгон адам ысымдары түрк (казак, өзбек, татар, башкырт, уйгур, түркмөн, алтай, тува ж. б.), ошондой эле араб, иран, тажик, монгол, грек, латын, грузин, орус жана башка тилдерден кыргыз тилине өткөн адам ысымдары менен толукталып бай-

ыйт. Мисалы: түрк тилдеринен келген ысымдар: Бүркүтбай (балбан, жүрөктүү деген мааниде), Жолборс (жүрөктүү, кайраттуу), Арстан, Шумкар, монгол тилинен: Жамбы (Жамба), Сарынжы (Сарынч), Супатай (Субагадай), иран-тажик тилдеринен: Бостон (бак-шактуу, гүлдүү, гүлзарлуу), Дастан (жүзүнөн нуру чачыраган), Жедигер (акыл-эстүү), Перизат (сулуу, келбеттүү), араб тилинен: Абды, Абд (кудайдын пендеси), Сумайра (жыттуу, жагымдуу, кооз), Адалат (Хадаалат), орус тилинен: Венера, Искра, Лира, Роза, Света; грузин тилинен: Автандил, Тариел, Тинатин, Нестен, Даражан, индия тилинен: Индира, Супарна, Рам, Шам, немец тилинен: Эрнис, Телман, Клара жана башкалар. Коомдо адам аттары да өз доорунун өзгөчөлүктөрүн, коомдук аң-сезимди чагылдырат.

Ат (ысым) – дүйнөгө жаңы келген адамзаттын ата-энесинен, коомунан алган алгачкы белеги.

Улуттун, элдин, уруунун жана уруктун аталыштары. Улут, эл, уруу жана уруктардын аталыштары илимде *этноним* деп аталат. Этноним деген сөз грекчеден которгондо уруу, эл, аталыш дегенди билдирет. Алсак, «кыргыз» деген аталыш алгачкы жолу Кытай жылнаамаларында эскерилген. Кыргыздар түрк тилдүү элдердин эң байыркысы болуп саналат. Ал эми өзбек, уйгур, казак, түркмөн, татар жана башкыр улуттары андан бир кыйла кийинчерээк келип чыккан. Кыргыз элинде тотемдик көз караштын негизинде пайда болгон уруу аттары көп учурайт. Мисалы, уруулардын багыш, бөрү, жору, бугу, үкү, бүркүт жана башка жаныбарлардын аты менен аталышы кыргыздардын байыркы доордогу тотемдик ишенимдеринин калдыгынан кабар берет. Айрым уруу-уруктардын аталыштары бир кездерде ошол урууларды башкарып турган тарыхый инсандардын ысмы менен аталган. Улут, эл, уруу жана уруктардын аталыштары да тарыхты изилдөөдө маанилүү булак катары пайдаланылат.

Этноним – улуттун, элдин, уруунун жана уруктун аталыштары.

Урук – бир атадан тараган, жети атасынан бери бөлүнбөй келе жаткан туугандардын биримдиги.

Сөздөрдүн маанисин түшүндүргүлө: *ономастика, этноним, улут, эл, уруу, урук.*

Өзүңөрдү текшергиле:

1. Дүйнөгө жаңы келген наристеге эмне үчүн ат коюлат?
2. Кыргыздардын колдонгон адам аттарынын айрымдарын атагыла, алардын маанисин айтып бергиле.
3. Өзүңөрдүн жана ата-энеңдин ысымдардын маанисин түшүндүрүп бергиле.

Ойлонгула жана талкуулагыла: Кыргыздар колдонгон адам ысымдары башка тилдерден кыргыз тилине өткөн адам ысымдары менен толукталып байыт деген сөздү талкуулагыла. Өзүңөрдүн жана ата-энеңердин аттарын чечмелеп бергиле.

§ 11. ГЕНЕАЛОГИЯ

Генеалогия жөнүндө түшүнүк. Адам дайыма өз ата-бабаларын билгиси келет. Ата-бабасынын түпкү тегине, өткөн таржымалына кызыкпаган дүйнөдө эл жок. Байыртадан эле падышалардын, өкүмдарлардын, мифтик баатырлардын теги тууралуу айтылып келген. Байыркы Римде жана Грецияда адамдын теги анын коомдогу абалын аныктаган. Ошондуктан римдиктер ата-бабалары жазылган кагаздарды аздектеп алып жүрүшкөн. Башкаруучу династиялар өздөрүнүн ата-текгин көп учурда мифологиялык легендарлуу баатырлар менен байланыштырган. Алар өздөрүнүн элди, мамлекетти башкарууга укуктуу экендигин бекемдеген. Россияда теги жөнүндө жазуулар XV кылымдын аягында пайда болгон. Айрым орус падышалары (мисалы Иван Грозный) бөлөк мамлекеттердин башкаруучуларынын тегин сүрүштүргөндөн кийин гана алар менен иш жүргүзгөн. Европада жогорку бийлик, жерге ээлик кылуу укугу тегине жараша укумдан-тукумга мураска калтырылып, ата-тегине жараша үй-бүлө күтүшкөн. Демек, адамдардын ата-тегин изилдеп жана окуп үйрөтүүчү тарых илиминин тармагы *генеалогия* деп аталат.

Генеалогия – грек тилинен которгондо «санжыра» дегенди билдирет.

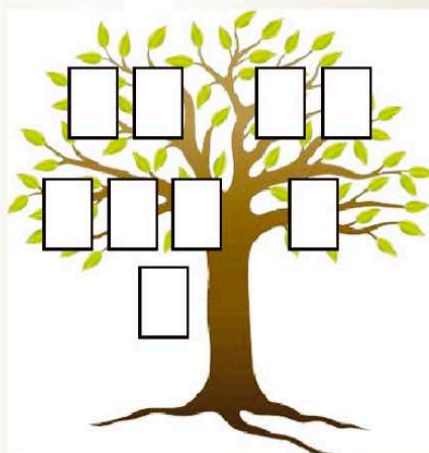
Генеалогиялык (өмүр) дарак деген эмне? Түрк элдеринде, анын ичинен кыргыздарда ата-тегин иликтөө өтө күчтүү өнүккөн. «Сен кимсиң, атаң ким, чоң атаң ким, кайсы уруктансың, кайсы уруудансың, кайсы элденсиң?» деген суроолорго санжыра гана так жооп таба алган. Санжыра – адам баласынын генеалогиялык дарагы же «өмүр дарагы». Генеалогиялык дарак же санжыра уруу, уруктардын, элдин келип чыгышы, таралышы, бөлүнүшү, тарыхы тууралуу атадан балага адегенде оозеки түрдө айтылып келген. Кийин жазуунун колдонулушу менен кагаз бетине түшүрүлгөн.

Санжыра – араб тилинен которгондо «чажара», бизче «дарак» деген сөздү түшүндүрөт.

Генеалогиялык дарак же санжыра элдин тарыхын дарак сыяктуу тамыр-бутактантып көрсөтөт. Бул болсо уруунун, элдин тарыхы тамырын терең жайып, шактары жайылган даракка

окшош дегенди түшүндүргөн. Ошондуктан, генеалогиялык даракты «өмүр дарагы» деп да атап коюшат. Санжыранын генеалогиядан айырмасы эл, уруу, уруктардын келип чыгышы жана таралыш тарыхы муундан муунга оозеки түрүндө өтүп келгендигинде. Көпчүлүк түрк элдеринде жазуу кеңири колдонулары менен санжыра өз маанисин жогото баштаган. Бирок көчмөн турмушта жашаган кыргыз элинде санжыра сакталып кала берген.

Кыргыз санжырасында мифтик, уламыштык багыты күчтүү болуп, ыр формасында (мисалы, Балык акын айткан вариант) жана кара сөз түрүндө (Чодо, Мусакожо) айтылган. Ал эми Белек Солтоноев, Осмонаалы Сыдык уулу, Бала ырчы, Тоголок Молдо, Талып Молдо, Актан Тыныбековдор санжыраларын жазып калтырышкан. Ар бир элдин, уруунун, уруктун, ар бир адамдын санжырасы айтылган, өзгөчө тарыхтагы белгилүү адамдарга карата ата-тек сүрүштүрүлгөн. Санжыра тарыхка жакын, бирок аны тарыхый чындык деп түшүнүүгө болбойт. Анын көркөм структурасы уламыш, легенда, кошок, армандарды да камтыйт.

Генеалогиялык дарак же санжыра дүйнөнүн көп элдеринде кеңири тараган жана өркүндөгөн. Европа өлкөлөрүндө өмүр дарагын түзүүдө аталары менен катар энелеринин да тектери көрсөтүлөт. Чыгышта, өзгөчө түрк тилдүү элдерде, анын ичинен кыргыздарда адамдын ата-теги аталар аркылуу гана эсептелет. Бул байыркы доордогу патриархалдык турмуштун өзгөчөлүгү менен түшүндүрүлөт.

Сөздөрдүн маанисин түшүндүргүлө: *генеалогия, генеалогиялык дарак, санжыра.*

Өзүңөрдү текшергиле:

1. Эмне үчүн адамдар ата-тегин тактоого аракеттенген?
2. Генеалогиялык дарак же өмүр дарагы жөнүндө түшүнгөнүңөрдү айтып бергиле.
3. Генеалогиялык дарак дүйнө элдеринде колдонулабы?

Ойлонгула жана талкуулагыла:

1. Генеалогиялык даракты эмнеге «Өмүр дарагы» деп аташат?
2. Ар бириңер өзүңөрдүн генеалогиялык дарагыңарды түзүп, кластер толтургула.

ТАЛЫП МОЛДО

Талып Молдо Абу Муталиб (Жыргалбай) Байболот уулу 1855-жылы азыркы Жети-Өгүз районунун Чырак айылында туулган. Ал кыргыздын алгачкы жазма тарыхчыларынын бири, агартуучу, илимпоз-изилдөөчү, этнограф жана саякатчы болгон. Атасы Байболот арабча окуп, элдик каада-салтты мыкты билген адам болгондуктан, уулдарын окуп-жазууга үйрөткөн. Алардын ичинен Талып Молдо өзгөчө зээндүү чыгып, адегенде араб, кийинчерээк татар, түрк, кытай, немис, уйгур, орус ж. б. көптөгөн тилдерди өздөштүргөн. Алгачкылардан болуп кыргыз тарыхы, үрп-адаты, оозеки чыгармачылыгы жана уруу-уруктар аралык карым-катыштарды изилдеген. Талып Молдонун демилгеси 1902-жылы Кыргызстанда биринчи элдик китепкана негизделген жана 1920-жылдары Чырак айлында мектеп ачылган.

Талып Молдонун Кыргыз илимдер академиясында сакталып калган тарыхый этнографиялык эмгеги «Кыргыз тарыхы, уруучулук түзүлүшү, түрдүү салттар» деп аталып, анда кыргыздын түпкү теги, кыргыз улутунун калыптануу мезгили, Тянь-Шандык кыргыздардын азыркы аймакка келиши, кыргыздын уруулук түзүлүшү жөнүндө баалуу маалыматтарды жазган. Ошондой эле кыргыздын үрп-адаттары, каада-салттары, туугандык байланыштары кеңири баяндалган. Ал химия, физика, математика жана астрономия илимдеринен да кабардар болгон. Согуш мезгилинде Караколдо мугалимдер институту уюштурулганда химия жана география кафедраларына баалуу химиялык куралдарды белек катары берген. Талып Молдо 1946-жылы дүйнөдөн кайткан.

§ 12. ЭТНОЛОГИЯ

Этнология жөнүндө түшүнүк. Тарыхтын сырларын окуп үйрөнүүдө геральдика, сфрагистика, нумизматика, топонимика сыяктуу көмөктөш илимдер чоң жардам берүүдө. Мындан сырткары ата-бабаларыбыздын басып өткөн доорун заттык маданий эстеликтер аркылуу изилдөөдө археология илими зор көмөк көрсөтүүдө.

Эми балдар, силер тарых илиминин дагы бир бөлүгү болгон этнография илими менен таанышасыңар. Этнология өз алдынча тарыхый илим катары XIX кылымдын ортосунда пайда болгон. «Этнология» грек тилинен алынган. Кыргызча которгондо «этнос» – эл, «логос» – илим дегенди түшүндүрөт. Этнология элдер жөнүндөгү илим. Алардын кайдан келип чыкканын, жайгашкан аймагын, турмуш-тиричилигин, маданиятын изилдейт. Мисалы, пигмей уруусунун кайдан келип чыкканы, жашаган аймагы, кайсы тилде сүйлөөрү, кайсы динди карманары жөнүндө үйрөтөт. Ошондой эле алардын каада-салттары, үрп-адаттары кандай экендигин, салттуу кийимдерин жана тамак-ашын изилдейт.

Этнология санжыра же элдик оозеки чыгармачылык менен тыгыз байланышат, себеби уруулардын ата-тегин баяндаган маалыматтар жана уламыштар тарыхты тактоого чоң жардам берет. Окумуштуулар байыртан эле дүйнө элдеринин каада-салттарын, үрп-адаттарын, диний ишенимдерин изилдеп келген. Алардын ырларын, жомокторун, табышмактарын, жаңылмачтарын жана макал-лакаптарын чогултушкан. Ошондой эле алардын тиричилик буюмдарын, кийимдерин, эмгек куралдарын, кооздук буюмдарын изилдөөгө кызыккан. Дүйнөдө кандай элдер жашайт? Алар кайдан келип чыккан жана каякта жайгашкан? Кайсы тилде сүйлөшөт? Жашаган турак жайларын кантип курушат? Алардын маданиятында кандай айырмачылыктар бар? Этнология илими ушул суроолордун негизинде кызыктуу маалыматтарды топтойт.

Этнологдор эски орнаменттерди же кооздук буюмдарды аярылап сакташат. Анткени орнамент кездемелерди, кийимдерди, турак жайларды, буюмдарды кооздоо үчүн колдонулат. Бирок, ар бир элдин бири-бирине эч окшошпогон, кайталангыс орнаменттери болот. Орнаменттин өзгөчөлүктөрүн билүү менен буюмдардын качан пайда болгондугун аныктоого болот. Бул болсо адамзаттын өткөндөгүсүн изилдөөдө маанилүү булак болуп эсептелет.

Азыркы мезгилде Азия, Африка жана Латын Америкасында жаа менен жебени колдонуп, аңчылык кылган айрым уруулар жашашат. Бул уруулардын жашоо турмуштары байыркы убакта жашаган адамдардан аз эле айырмаланат. Этнологдор алардын тиричилиги, салттары, колдонгон эмгек куралдары жана аңчылык кесиптери жөнүндө изилдеп, мындан миң жыл мурда жашаган адамдардын турмушун элестеткен маанилүү

Этнолог-изилдөөчү жана пигмей уруусунун шаманы

материалдарды тарыхчыларга тартуулаган. Дүйнө жүзүндө жашаган ар бир элдин турак жай курууда, тамак-аш даярдоодо, кийген кийиминде, диний ишенимдеринде, жомокторунда, ырларында жана мифтеринде өзүнүн өзгөчөлүгү болот. Мындай өзгөчөлүктөрдү изилдөө жана материалдарды топтоо менен этнографтар тарыхчыларга чоң жардам берет.

Кыргыз этнологиянын келип чыгышы. Кыргыз эли Азияда жашаган элдердин эң байыркысы. Кыргыздар жөнүндө алгачкы маалыматтар кытай тарыхый булактарында жана ташка чегилген байыркы жазма эстеликтерде сакталып калган. Мындан сырткары кыргыз аймактарын кыдырган араб, перс жана Европа өлкөлөрүнүн саякатчылары, аскер чалгынчылары жана тарыхчыларынын эмгектеринде да чагылдырылат.

XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башында кыргыз этнологиясынын жаралышына алгачкылардан болуп чыйыр салган Белек Солтоноев болгон. Андан кийин кыргыз этнологиясы ар тараптан изилдене баштаган. Кыргыз тарыхчы-этнологдор тобу өсүп чыкты. Кыргыз элинин келип чыгышы, маданияты, чарбасы, турмуш-тиричилиги, дини, тилине арналган эмгектер пайда болду. Белек Солтоноев кыргыздын алгачкы тарыхчысы жана этнологу катары белгилүү. Ал 1895–1896-жылдардан баштап кыргыздын тарыхын, санжырасын жазууга киришкен. Ал «Кызыл кыргыз тарыхы» деп аталган китебинде кыргыздын уруулук бөлүнүштөрү, ээлик кылган аймактары, башка элдер менен карым-катышы, мамилеси, каада-салты, улуттук оюндары, жоокерчилик абалы жөнүндө баалуу маалыматтарды жазган. Белек Солтоноевдин аталган китебинде кыргыз элинин калыптанышы, социалдык топторго бөлүнүшү, чарбачылыгы, көз карандысыздык үчүн күрөшү, белгилүү инсандардын ишмердиги жөнүндө баа жеткис маалыматтар бар.

Кыргыз этнология илимин негиздөөчүлөрүнүн бири катары окумуштуу Саул Менделеевич Абрамзон эсептелет. Ал 1926-жылдан баштап эле кыргыз элинин этнологиясын изилдеп, кыргыз урууларынын тизмегин, кыргыз элинин чарбасын, маданиятын жана үрп-адат, салтын терең изилдеген. Атайын этнологиялык экспедицияларды уюштуруп, анын жыйынтыгында «Кыргыздар жана алардын этностук-генетикалык жана тарыхый маданий алакалары» аттуу эмгегин жазган. Бул окумуштуу бир нече шакирттерди тарбиялап чыгарган.

Кыргыз элинин этнологиясын изилдөө ишине окумуштуу, профессор Сабыр Аттокуров чоң салым кошкон. Ал кыргыз этнологиясын жана санжырасын иликтеген адис болгон. Кыргыз элинин каада-салтын, үрп-адатын изилдеген. Тарыхчы Сабыр Аттокуров санжыра жөнүндө мындай сүрөттөмө берет:

«Санжыра биздин тарыхыбыз, басып өткөн жолубуз. Санжыранын түпкү максаты кыргыздарды урууга бөлүү эмес, аларды ким кайдан экенин билүүгө үйрөтүү. Кылымдар бою бир тилде сүйлөп, бир динге табынып, бир туунун астында жеңип жана жеңилип, качып жана качырып, Ала-Тоону мекендеп келгенибизди далилдейт». Ал бир топ жыл катары менен археологиялык-этнологиялык илимий экспедицияларды уюштуруп, маалыматтарды топтогон. «Кыргыз санжырасы» (1995), «Кыргыз тарых наамасы» (1996) эмгектерин жараткан. 1983–1984-жылдары Кыргыз улуттук университетине этнологиялык музей түзүп, Кыргызстандын ар тарабынан элибиздин чарбалык турмушун, материалдык жана рухий маданиятын, көркөм дүйнөсүн, дүйнө таанымын чагылдырган экспонаттарды чогулткан. Азыр Кыргызстанда этнология илимин өнүктүрүүгө салым кошкон окумуштуулардын чоң тобу эмгектенет.

Сөздөрдүн маанисин түшүндүргүлө: *этнология, кыргыз этнологиясы.*

Өзүңөрдү текшергиле:

1. Этнология илими эмнени үйрөтөт?
2. Тарыхты окуп үйрөнүүгө этнология кандай жардам бере алат?
3. Кыргыз этнологиясынын жаралышына кимдер салым кошкон жана изилдеген?

Ойлонгула жана талкуулагыла:

1. Схеманы дептериңерге көчүрүп алып, толтургула.
2. Өзүңөрдүн уруу, уругуңар, жети атаңар тууралуу ата-энеңерден билип келгиле.

Этнология эмнени үйрөтөт?

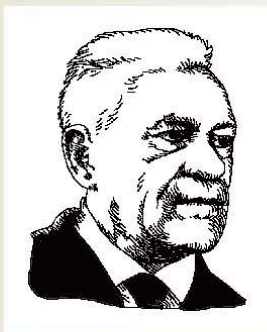
Эл	Тили	Дини	Жашаган аймагы	Кесиби	Салт-санаасы	Турак жайы
Кыргыздар						

КОШУМЧА ОКУУ ҮЧҮН

Белек Солтоноев

Алгачкы кыргыз тарыхчысы, атактуу «Кызыл кыргыз тарыхы» кол жазма тарыхынын автору Белек Солтоноев Солтонкелди уулу 1878-жылы Кемин өрөөнүнүн Экинчи Жантай айылында туулган. Ал 7–8 жаш курагында молдодон окуп, сабатын жойгон соң, Караколдогу орус-тузем башталгыч мектебин бүткөн. Кийин Пишпекте жаңы ачылган багбанчыларды даярдоочу мектепке кирет. Анын тарыхка, маданиятка болгон кызыгуусу ушул мектепте окуп жүргөн кезинде пайда болгон. Орус классиктери Л. Толстой, А. Пушкин, М. Достоевскийдин эмгектери менен таанышып, дүйнө таанымы кеңейген. 1938-жылы массалык репрессияга туш болгон.

Саул Менделевич Абрамзон

Кыргыз этнология илимин негиздөөчүлөрдүн бири Саул Менделевич Абрамзон 1905-жылы 3-июлда Орловск губерниясына караштуу Дмитровск шаарында туулган. 1926-жылы Ленинград географиялык институтунун географиялык факультетинин этнология бөлүмүн бүтүргөн. 1926-жылы Кыргыз автономиялык облусунун Илим комиссиясынын чакыруусу менен Кыргызстанга келип, облустук музейдин илимий кызматкери болуп иштеген. Кыргыз АССР Эл Комиссарлар Советинин алдындагы Край таануу боюнча илим изилдөө институтунун директорунун орун басары, анан кийин институттун «Адам» секциясынын жетекчиси болгон. Мындан тышкары Мамлекеттик музейдин илимий секретары, Кыргыз Эл агартуу комиссариатынын алдындагы Чыгыш таануу институтунун директорунун милдетин аткаруучу, 1931-жылдан директору болуп дайындалган. 1931-жылдан Ленинград Мамлекеттик музейинин этнография бөлүмүнүн кызматкери, 1933-жылдан өмүрүнүн акырына чейин СССР ИАсынын Миклухо-Маклай атындагы Этнография институтунда (азыркы Россия ИАсынын Улуу Пётр атындагы антропология жана этнография музейи) эмгектенген. Ал өлкөбүздө музейлерди жандандыруу, чөлкөм таанууну өркүндөтүү жаатында жан-дили менен эмгектенген Ошондой эле кыргыз этнографиясын иликтөө ишин да жүргүзгөн. «Кыргыздар жана алардын этностук-генетикалык жана тарыхый-маданий алакалары» аттуу эмгегин жараткан. 1977-жылы 1-сентябрда Ленинград (азыркы Санкт-Петербург) шаарында дүйнөдөн кайткан.

Сабыр Аттокуров

Кыргызстандагы көрүнүктүү тарыхчы, тарых илимдеринин доктору, профессор Сабыр Аттокуров 1932-жылы 12-апрелде Нарын облусунун Жумгал районуна караштуу Лама айылында туулган. 1953-жылы Кыргыз мамлекеттик пединститутунун тарых факультетин бүткөн. 1956-жылдан 1986-жылга чейин Кыргыз мамлекеттик университетинде окутуучу, 1986-жылдан Кыргызстан Улуттук илимдер академиясынын Тарых институтунун совет мезгили бөлүмүндө улук илимий кызматкер, 1993-жылдан бөлүм башчы болуп иштеген. Ал кыргыз этнологиясын жана санжырасын иликтеген адис болгон. Кыргызстандын өнөр жайынын тарыхын, кыргыз элинин каада-салтын, үрп-адатын изилдеген. Ошондой эле археологиялык, этнологиялык изилдөөлөрдү жүргүзгөн. Ал 200дөн ашык илимий эмгектин автору. Кыргыз элинин жалпы тарыхына байланыштуу «Тагай бий» (1994), «Кыргыз санжырасы» (1995), «Кыргыз этнографиясынын тарых наамасы» (1996) эмгектерин жараткан. 2005-жылы 2-январда Бишкек шаарында каза болгон.

§ 13. КЫРГЫЗДАРДЫН САНЖЫРАЧЫЛЫК САЛТЫ

Жети атаны билүү – тегинди билүү. Кыргыз элинде жети жаштагы эркек бала жети атасын билүүгө тийиш болгон. Жети атасын билбегендерди «тентиген кул», «жетесиз кул», «тексиз» деп коюшкан. Бул сен өз тегинди, тарыхыңды билбесең

маңкуртсуң дегенди билдирет. Анын да жөнү бар эле. Кыргыздар жоокерчилик заманда Енисей аймагында жашап, зор аймакты ээлеген. Сан жетпеген баскынчылар кыргыздарды кырып, жерлерин ээлеп алгылары келет. Душмандардын чапкынынан кыргыз уруулары кыргынга кабылат. Кээ бир уруулар тоо беттеп качып, чер токойлордун арасына кирип кетип жан сакташса, айрымдары Ала-Тоосуна кайтып келет.

Ошондой заманда акылман карыялар, журт башчылары уруунун туруктуулугун, анын ынтымагын бекемдөө үчүн тукум курут болуп кетпейли деген ой менен бир бүтүмгө келишет. Жыйынды чогулткан сакалы куудай агарып, көкүрөгүн жапкан, жашы жүздөн ашып калган карыя:

«Мындай шумдукту эч бир ата-бабаларыбыз баштарынан кечирбегендир. Душмандар жети жашка чейинки балдарды эч нерсени түшүнбөгөн курагы, ата-тегин билбей өсөр, кул кылганга ылайыктуу дешип, залал кылбай, тим коюп жатышыптыр деп уктум. Ошондуктан, жети жашка чейинки эркек балдардын кулагына куйгула. Алар жети атасынын ким экенин билсин. Эр жеткенде жети атасы үчүн душмандардан өч алсын. Өз балдарын да жети атасын билүүгө үйрөтсүн. Жети жашка чейин жети атасын билбей өскөн баладан эч майнап чыкпас. Алар «тексиз кул» болуп, кыргыз атын унутаар» – деп жыйынтыктап, Көк Теңирден колдоо күтөт. Ар бир үйдө жети атасын жатка айтып, андан ары уруусун, элин билбеген бала калбады. «Ата-тегиңди билесиңби?» – деген суроо ошондон калган. Душман жолунда 100–150 жыл көз каранды эл жетинчи атасынын убагында эркин жашап, кубаттуу мамлекеттин ээси болгонун билип, кубат алган. Учурду келгенде «кул» эместигин айтып, колуна курал алып, душманын сүрүп чыгарып, кайра ээлигин орнотушкан. Бошотулган жерлерди өз ара бөлүштүргөндө, жети атасынын бейитин көргөзүп, ошол жерди ээлеп калган.

Санжыра – элдин, уруунун, уруктардын келип чыгышы жана таралыш тарыхы муундан муунга оозеки түрүндө айтылышы.

Жети ата өткүчө уруу ичиндеги никеге тыюу салынган. Анткени кыргыздар жакын туугандардын канынын аралашуусунан оорулуу балдар төрөлөрүн же тукум уланбай каларын түшүнгөн. Мурда бирин бири тааныбаган эки кыргыз жолукканда адегенде эле «Кайсы уруудан, уруктан болосуң?» деп сураган. Эгер бир уруудан болсо алар бири-бирине бир туугандай мамиле жасашкан. Ошол эле мезгилде кыргыздарда башка уруунун өкүлдөрүнө өтө сый мамиле жасоо, бир кыргыз атанын балдарыбыз деп ынтымакташуу салты күчтүү өнүккөн.

Жети ата:

1. Өз атасы
2. Чоң атасы
3. Бабасы
4. Бубасы
5. Кубаары
6. Жотосу
7. Жэтэси

Жети эне:

1. Өз энеси
2. Тай энеси
3. Чоң тай энеси
4. Бөнө (бүйүк эне)
5. Жоно (ажа эне)
6. Алана (алты эне)
7. Жэтэнэ (жети эне)

Кыргыздын белгилүү санжырачылары. Санжыра байыркы мезгилден эле айтылып келет. Санжыраны ар бир эле адам айта берген эмес. Кыргыздар көчмөн турмушта жашап келгендиктен, эс тутуму тунук, айтылган сөздү уккандай сактап калган (куйма кулак) адамдар санжыраны муундан-муунга сактап келген. Укканды муютуп, айтканы менен адамды эриткен, сөзгө чебер адам гана санжыраны айтпаса, санжыра көркүнө чыкчу эмес. Бардык урууга тегиз карап, элдин ынтымагын арттырууну көздөгөн же болбосо нарк сактаган адамдар гана санжырачы аталып, урмат-сыйга бөлөнүшкөн. Мына ушул үч касиет чындыгы санжырачы ким экенин элге таанытып келген. Санжыралардын айрымдары орто кылымда эле кагаз бетине түшүрүлгөн. Кыргыз ойчулу, эң алгачкы тарыхчы, манасчы, көрүнүктүү санжырачы Сайф ад-Дин Аксыкенти «Мажму ат-таварих» аттуу кол жазмасында кыргыз элинин байыркы тарыхын алгач баяндап, кыргыздардын оң, сол болуп бөлүнүшүн, Ак уул, Куу уулдардын 23-атасына чейин атап жазган.

Санжырачы – эл арасынан чыккан куйма кулак, сөзгө чебер, калыс, элдин ынтымагын арттырган, нарк сактаган адам.

Кыргыздын алгачкы тарыхчысы жана агартуучусу Осмоналы Сыдык уулу 1895-жылдан тартып кыргыз элинин тарыхын жыйнап, «Кыскача кыргыз тарыхы» деген аталышта 1913-жылы Уфа шаарынан араб алфавити менен басып чыгарган. Бала Айылчы (жазган санжырасы жети нускага көчүрүлүп, Чүй өрөөнүнө таркаган), Тургунбай Алымбек уулу (анын санжырасы кыргыз элинин 3 миң жыл мурунку мезгилинен башталган), Арун Укаев 1916-жылы Кытайга сүрүлүп барганда, Кытайда жашаган Баймырза деген адамдан көчүрүп алып, элге тараткан. Осмоналы Сыдык уулу кыргыз элинин санжырасын адамзаттын түпкү атасы Адам ата менен Обо энеден баштаган. Түрк элдерин ал Нух пайгамбардын үч баласынын бири Яфастын Түрк деген баласынан таратат. Түрктүн тукумунан чыккан Ууз аттуу хан өтө акылдуу болгон. Уламыш боюнча Ууз хан 116 жыл адилет падыша болуп, алты уулунан 24 небере көргөн. Кыргыз Ууз

хандын неберелеринин бири болгон экен. Кыргыздын тукуму уланып, болжол менен 50 муун өткөндөн кийин Чынгыз хандын тушунда (XIII кылым) Долон бий жарык дүйнөгө келет. Долон бийден Ак уул менен Куба уул деген эгиз уул төрөлгөн. Ак уулдан Адигине менен Тагай. Алардан тарагандар «оң» канат, Куу уулдан тарагандар «сол» канат деп аталып калган.

Осмонаалы Сыдык уулунун китебинде ушундан кийинки мезгилдеги кыргыз урууларынын санжырасы такталган. Алардан чыккан журт башчыларынын эмгектери баяндалып, Осмонаалы Сыдык уулу элибизге баа жеткис эмгек калтырган. Ошондой эле Үмөт Молдо, Алдаш Молдо, Тоголок Молдо, Талып Молдо, Алымбек Акылбек уулу, Эсенкул Төрөкан уулу кыргыз элинин санжырасын тактоодо чоң эмгек сиңирген. Кыргыз санжырасын илимий негизде изилдөөгө окумуштуулар Сабыр Аттокуров жана Сапарбек Закировдор аракет жасаган. Жаштарга өз элинин тарыхын билүүгө, санжырасын үйрөнүүгө эгемендүүлүк жылдарында жол ачылып, унутулуп бара жаткан кыргыз элинин байлыгына илимий негизде изилдөөлөр жүргүзүлүүдө.

Манас баатырдын ата-теги жөнүндө түшүнүк. Кыргыз элинин санжыралык салты «Манас» эпосунда да жакшы чагылдырылган. Эпосто башкы каармандардын дээрлик бардыгынын ата-тектери баяндалат. Эпосту изилдеген окумуштуулардын аныктамасы боюнча Манастын атасы Жакып хан, анын атасы Ногой хан, анын атасы Карахан, анын атасы Кыргыз хан, анын атасы Чаян хан, анын атасы Бөйөн хан, анын атасы Уз хан. Демек, Манас баатырдын жети атасынын баары тең хан болгон. Манас хан тукумунан чыккандыктан, мамлекет башкарууга, эл бийлөөгө толук укуктуу делип эсептелген. Ата-тегине, баатырдык сапаттарына карап кыргыздар Манасты он жашында хан көтөрүп, ага кыргыз элинин, кыргыз мамлекетинин тагдырын тапшырган. Элдин мындай үмүтүн Манас абийирдүүлүк менен актаган.

«Манаста» Манас баатырдын уулу Семетей, небереси Сейтек экендиги, алардын эрдиктери эпостун бөлүктөрү катары айтылаары белгилүү. Кытайлык манасчы Жусуп Мамайдын вариантында Манас баатырдын 7 муунуна чейин баяндалат. Ал эми кытайлык санжырачы Төлөк Төрөкандын китебинде Манастын 31 мууну жазылган.

Сөздөрдүн маанисин түшүндүргүлө: *жети ата, ата-тек, санжыра, санжырачы.*

Өзүңөрдү текшергиле:

1. Ата-тегин үйрөтүүчү илим эмне деп аталат?
2. Кыргыздарда кандай белгилүү санжырачылар болгон?
3. Манас баатырдын ата-теги жөнүндө айтып бергиле.

Ойлонгула жана талкуулагыла:

1. Жети атаңды билүү – тегинди билүү деген сөздү чечмелеп бергиле.
2. Өзүңдүн жети атаңды санап бер.

КОШУМЧА ОКУУ ҮЧҮН

МҮЙҮЗДҮҮ БУГУ ЭНЕ ЖӨНҮНДӨ УЛАМЫШ

Енисейлик уруулар канчалык жоолашпасын, адам каза таап, эл башына аза түшкөн күндөрдө бири-бирине кол салган эмес. Бирок бүгүн салт бузулду. Салтты бузган нарксыз жоо тегеректеги токойдо жашынып жаткан эле. Алар кыргыздарды тукум курут кылалы, кыргыз деген атын өчүрөлү деген максатты көздөшүп, кыргыздарга капилеттен кол салды. Колдоруна курал алып, душманга айбат көрсөтүүгө эч ким үлгүрбөдү. Кары-картаңдардан эмгектеген балага чейин кылычтын мизине, найзанын учуна, качып кутулам дегени жебенин тилине кептелди. Жоо ушуну көксөгөн. Мына ошондо токойдон ойноок бала, секелек кыз чыкты. Алар эртең менен эле токойго ойноп кетишкен. Экөө токой аралап, кабыктан себет токушкан. Себет толтура карагат-бүлдүркөн теришкен. Бир маалда айыл тараптан чыккан ызы-чуудан улам экөө элендеп, ары-бери чуркашып, айылга жетип келишет. Алар эч кимди таппады. Ата-энеден кабар жок, ага-эжеден дайын жок. «Ата», «апа» деп кыйкырса, жооп жок. Экөө улам бир үйдүн ордуна чуркайт, бырыксыган күл жатат, үч буту көктү карап тулга жатат. Эси чыккан эки бала заматта эртең мененки калың эли жок, же эртеңки күнү белгисиз, же кечеки ата-энеси жок, өлүү журтта жетим калды. Алыста токой үстүнөн чаң уюлгуп, мал айдаган жоо кетип баратты. Көздөрүнөн салаа-салаа жаш кетип, эки бала жоо артынан ээрчишти. Алар кол кармашып, «токтогула» деп жоодон суранып, «ала кеткиле» деп жоого жалынып, жоо артынан чуркады. Жер дүңгүрөгөн добуш ичинде, күтүрөгөн калың дабырт үстүндө ал экөөнүн алсыз үнүн ким укмак. Эки бала көпкө чуркады, кууп жете албады. Эч ким кайрылбады. Мууну бошогон балдар жер кучактап жыгылды. Кылчаюудан коркушту, кыбыроодон чочушту. Эси чыккан эки бала кучакташып, ыйлап жатып, уктап калды. Экөө ойгонсо, күн чыгып калыптыр. Экөө турду да, кайрадан из кубалап, жоо артынан жөнөдү. Мөмө-жемиш менен өзөк жалгап, жүрүп олтурушту. Бир маалда токой арасынан шатыраган үн чыкты. Экөө ал жакты карай салса, эки көзү балбылдап Бугу-эне турат. Балбылдаган көздөрү муңайым тиктейт. Он сегиз айры мүйүзү аркайып, жонуп койгондой сулуу көрүнөт. Эки балага мээримин салып, желини таза, кан тамырлары көрүнүп ийип турат. Бугу-эне уул бала менен кыз балага жакындап, адамча сүйлөдү:

– Балдарым, мына эми мен силердин энеңермин. Мен силерди ак кардуу Ала-Тоосу, токой чери бар, ортосунда Көк Теңирдин жерге тамган көз жашындай мөлтүр Ысык-Көлү бар жерге алпарам. Кыргыз тукуму жок болуп кетерде, экөөңөн кайра тукум улансын, укум-тукумуна мекен болсун деп мен ал жерди Теңирден сурап алдым. Балдар так секирип кубанды, тепендешип мүйүздүү Бугу-эненин соңунан чуркап алышты.

§ 14. СФРАГИСТИКА

Сфрагистика жөнүндө түшүнүк. Адамдар байыркы доордо эле маанилүү кагаздарды, документтерди күбөлөндүрүү үчүн мөөрлөрдү ойлоп табышкан. Алар чоподон, таштан, сөөктөн, жыгачтан, металлдардан оюлуп жасалган. Мөөрлөр алгачкы жолу Байыркы Чыгышта (Египетте, Шумерлерде) колдонулган. Мөөрлөр (штамптар-матрица жана алардын оттискалары) жөнүндө изилдөөчү тарых илиминин тармагы *сфрагистика* деп аталат. Сфрагистика илими XVII кылымда негизделген. Бул геральдика, нумизматика жана эпиграфика илимдери менен тыгыз байланыштуу.

Сфрагистика – грек тилинен которгондо «мөөр» дегенди билдирет.

Дүйнө элдери колдонгон мөөрлөр. Археологиялык казуулардын негизинде Байыркы Египет жана Месопотамиядан табылган мөөрлөр түстүү таштан жасалып, цилиндр, коңуз, айбанат түспөлүндө болсо, ал эми европалык мөөрлөр алгач тегерек, кийинчерээк сүйрү, чарчы, алты кырлуу формада жасалган. Мамлекеттердин пайда болушу менен мөөрлөрдүн ролу жогорулаган. Орто кылымдардан Совет бийлигине чейин Орто Азиядагы уруу башчылары өздүк мөөрлөрдү колдонушкан. Мөөрлөр баалуу металлдардан жасалып, тегерек жана ромб формасында болгон. Мөөрлөр негизинен бардык мамлекеттердин бийлик органдарынын буйрук-чечимдерин тастыктоо үчүн колдонулган. Ал эми жеке адамдар колдонууга уруксат берилген эмес. СССРдин тушунда мөөрлөр милдеттүү түрдө бирдей мамлекеттик формада тегерек жасалган. Азыркы учурда мамлекеттик мекемелерден тышкары жеке ишкана, менчик фирмалардын, коомдук уюмдардын да мөөрлөрү бар.

Ассирия убагындагы мөөрлөрдүн оттисктери

Дүйнө элдери колдонгон мөөрлөр

Кыргыздын уруу башчылары колдонгон мөөрлөр. Октябрь революциясына чейин бийлик тепкичинде турган кыргыздардын хандары, бектери, казылары, бийлери, манаптары, болуштары өз буйругун (өкүм, чечим) аныктоо үчүн атайын мөөрлөрдү пайдаланган. Мисалы, Атаке бийдин 1785-жылы Россиянын император айымы Екатерина IIге жазган катында Атакенин мөөрү басылган. Мөөрлөрү коло, алтын, күмүш сыяктуу баалуу металлдардан ар түрдүү формада (тегерек, ромб жана башка) жасалган. Мөөрдүн бетине ээсинин аты жана ар кандай ураан, кээ бирине Курандан алынган сөздөр түшүрүлгөн.

Сөздөрдүн маанисин түшүндүргүлө: *сфрагистика, мөөр.*

Өзүңөрдү текшергиле:

1. Сфрагистика эмнени окуп үйрөтөт?
2. Алгачкы мөөрлөр менен азыркы мөөрлөрдүн айырмасы барбы?
3. Кыргыздар мөөрлөрдү колдонгонбу?

Карта менен иштегиле: алгачкы мөөрлөр табылган мамлекеттерди картадан көрсөткүлө.

Ойлонгула жана талкуулагыла: учурда мөөрлөрдүн кандай мааниси бар?

КОШУМЧА ОКУУ ҮЧҮН

КӨКӨНБЕК БИЙ – ПАМИРДИН МИҢ БАШЫ

Карт тарыхтын кордугун көрүп, далай азабын тартса да чөкпөгөн, чачылып-тозуп чайпалса да бөксөбөгөн, түгөнүп баратканда чыйралып, кайра түтөгөн кыргыз урпагы кылымдарды карытып, бүгүнкү доорго чейин жетти. Албетте, Манас бабабыз баш болгон Кошой, Бакай, Семетей, Сейтек, Эр Төштүк, Курманбек, Эр Табылды, Жаныш-Байыш, Кыз Сайкал, Жаңыл Мырза өңдүү баатырлар эл-жерди коргоп келди. Алардын эрдиги эл оозунда байыркы мезгилден бери тынымсыз айтылып, ыйык мураска айланган. Ал доорго үңүлө карасак кыргыз ээлеген кең мейкиндик түндүгү Алтай, Енисейден башталып, Талкан менен Кундузга, чыгышы Тибеттен Кавказга чейин кулач жайган. XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башында азыркы Мургабдагы кыргыздарды чейрек кылым канаттууга кактырбай, тумшуктууга чокутпай келген мургабдык кыргыздардын Кыдыр-Шаа уруусунан чыккан Көкөнбек миң башы эл үчүн, кыргыз үчүн опол тоодой эмгек сиңиргени бүгүнкү күнгө чейин эл арасында айтылып келет. Ал адегенде Мургабдан Бадахшанга чейин, кийин Кара-Көл менен Бартаңга дейре бийлик жүргүзгөн. Бол-

жол менен 1894-жылдары жалпы Памир өрөөнүнө миң башылыкка дайындалып, 1919-жылдары революциядан соң кызматтан четтеген. Мындан сырткары Көкөнбек миң башы бий да болгонун береги мөөрлөр далилдөөдө. Ак күмүштөн жасалган мөөрлөрдүн эң кичинекейинде «Хасандын уулу Көкөнбек» деп, андан чоңураагында «Хасандын уулу Көкөнбек бий» делинип, эски орус тамгасы менен сыртында «Хасанбаев» деп кошумчалап жазылыптыр. Кооздолгон, оймо-чийме түшүрүлгөн чоң мөөрдө «Хасандын уулу Көкөнбек бий, Памирдин миң башы» – деп турат. Көкөнбек миң башыга наамдар Россия империясы тарабынан берилгени маалым. 1920-жылдары Мекеге ажылыкка барып, жарыкчылык менен кош айтышкан.

Памир Манас, «Де-факто» 10. 01. 2017-ж.

§ 15. КЫРГЫЗ УРУУЛАРЫ КОЛДОНГОН БЕЛГИ-ТАМГАЛАР

Белги-тамгалар жөнүндө түшүнүк. Белги-тамга – уруулардын өз алдынчалыгын көрсөткөн жана мал-мүлктүн ошол уруунун менчиги экенин далилдеген өзгөчө белги. Негизинен адыге, абхаз, абазин, татар, карачай, балкар, башкыр, кыргыз, осетин, ногой урууларында кезигет. Тамга белгиси качан пайда болгону тууралуу так маалыматтар жок. Айрым окумуштуулардын пикиринде монгол тилинен («дамга») кирип, тамгалар, тамга салуу, тамга уруу, эн салуу же «мөөр» басуу деген бир нече түшүнүк берет. Айрым тарыхый маалыматтарда тамганын алгачкы белгилери үч бурчтук, төрт бурчтук формасында болгондугу айтылат. Орто азиялык уруулардын тамгасы тууралуу алгач Тан династиясынын (618–907) учурунда кездешип, анда түрк урууларына тиешелүү 36 белги бар экени көрсөтүлөт. Эң алгачкы тамга белгилери Персиядагы Ахемениддер династиясынын доорунан (б. з. ч. 558–330-жылдары) белгилүү. Перстер тамгаларды менчикти аныктаган буюм-тайымдарга басышкан.

Белги-тамгалар – баалуу тарыхый булак. Белги-тамга түшүнүгү байыркы заманда «клеймо», «мөөр», «тавро», «менчик белги» маанисинде колдонулган. Мындай менчик белгилер, эн тамгалар асаба-тууларга, кандайдыр бир буюмга, малга (жаныбарлардын терисине күйгүзүлүп басылган), кул-күндөргө да коюлган. Тамга белгилер элдердин келип чыгышын, тарыхын, маданиятын изилдеп үйрөнүүдө баалуу тарыхый булак болуп саналат. Белги-тамга мамлекеттик деңгээлдеги маанилүү иштерде колдонулган. Ал көз каранды эместиктин, эркиндиктин белгисин аныктаган. Ошондой эле уруу бирикмелери да өз уруусуна тиешелүү байлыктарына жана төрт түлүк малга эн салууда белги-тамга пайдаланышкан. Эн тамгалардын келип чыгышы элдин байыртадан өнүгүп келген маданияты, жашоо образы, чарбалык негизи, жаратылыш шартына ыңгайланышуусу, мифологиясы,

диний түшүнүктөрү менен байланышкан. Эн-тамгаларды түрк тилдүү элдер кеңири пайдаланган.

Кыргыз уруулары колдонгон эн-тамгалар. Кыргыздарда да ар бир уруунун өзүнө тиешелүү эн-тамгалары болгон. Мисалы, бугу, сарыбагыш урууларынын тамгасы – жагалмай (жагалмай аттуу куштун учуп бараткан элеси), солто уруусунун тамгасы – ай тамга. Көчмөндөрдүн тамгасы өзгөрүлбөстүгү жана түбөлүктүүлүгү менен айырмаланган. Тамга жеке менчиктин белгиси эмес, убакыттын өтүшү менен уруулук менчиктин белгисинин да кызматын аткара баштаган. Эгерде уруу ичинде эл көбөйүп, бир нече уруктарга бөлүнө турган болсо, урукка жаңы тамга негизги уруулук тамгасына кошумча белги катары берилген. Ар бир эн тамгада кыргыздын аң-сезими, диний ишеними, дүйнө таанымы жатат. Эн-тамга жамандыктан коргоочу күч катары адегенде урууга жана үй-бүлөгө колдонулган. Кийинчерек жанга, малга болгон менчикти да туюндурган. Эн-тамгалар негизинен айлана, кош айлана, жарым ай, үч бурчтук, жаа, жебе формасында жайгашкан. Эн-тамга мурас катары сакталып, бир уруктун тамгасы экинчи уруктукуна окшогон эмес. Эн-тамгалардын ар биринин өз мааниси бар. Анда мифологиялык түшүнүк, байыркы маданият же кандайдыр бир окуянын тарыхы да камтылган. Кыргыздарга таандык эн тамгаларды таш бетиндеги петроглифтерден да көрүүгө болот.

Кыргыз эн-тамгаларынын айрымдарынын элестери кийиз, шырдак, килем жана башка жасалгаларда да чагылдырылат. Аларды бир нече топко бөлүүгө болот. Алардын бир тобу жаныбарлар дүйнөсү менен байланыштуу кочкор мүйүз, куш канат, каркыра, карга тырмак, жагалмай, ит таман, ит куйрук деп аталган. Экинчи топ чарбалык буюмдардын аталыштарына байланыштуу келип чыккан. Аларга табак оюу, чөмүч баш, бычак учу, күзгү ж. б. кирет. Мындай тамга белгилери да кыргыз элинин дүйнө таанымынан, анын чарбалык өнүгүшүнөн кабар берет. Уруктар майда үй-бүлөлүк топторго бөлүнгөндө, малдын кайсы топко же адамга тиешелүү экендигин айгинелеш үчүн тамга же эн салышкан. Эгерде тамганын сүрөтү окшош болсо, анда аны малдын денесине жайгашуусун (мисалы, жылкынын оң-сол саны, оң-сол колу, койдун оң-сол жаагы жана башка) өзгөртүп басышкан. Талып Молдонун маалыматы боюнча, ар бир урук өз малынын башына, санына тамга салып жүргөн. Азыр да арык тамга, шапак тамга деп жылкысынын башына, санына тамга басып жүргөндөр бар экенин, ошондой эле ай тамга, кайчы тамга, кылыч тамга, орок тамга деген тамгалар бар экенин белгилеген.

Кыргыздар колдонгон эн-тамгалар

Сөздөрдүн маанисин түшүндүргүлө: *белги-тамга, эн-тамга.*

Өзүңөрдү текшергиле:

1. Уруулар колдонгон белги-тамгалардын мааниси эмнеде?
3. Кыргыздар эмне үчүн малга эн-тамга басышкан?

Ойлонгула жана талкуулагыла:

1. Малга салынган эн-тамгалардын сүрөтүн дептериңерге түшүргүлө.
2. Эн-тамгалардын маанисин ата-энеңерден сурап, билгиле.

КОШУМЧА ОКУУ ҮЧҮН

Кытайлык кыргыздардын үрп-адатын, каада-салтын, элдик оозеки чыгармачылыгын кеңири изилдеген белгилүү окумуштуу Макелек Өмүрбай кыргыздардын малга эн салуу салты уруучулук мезгилде эле болгонун, бир уруунун малына бир түрдүү эн салынганын, эн салынган малга ууру жолобогону тууралуу эмгек ырларында төмөндөгүдөй чагылдырат:

Тоймотбайдын малында	Ашкере турат кулакта	Жакшынакай эни бар,
Топчуланма эни бар.	Аркарбайдын кыймасы,	Малың эми жоголбойт.
Абдан байкап билбесе,	Кошмок эн салып алыптыр,	Өз малыңды талашкан
Аздырып кетчү жери бар.	Коёнаалы сырдашы.	Акыры түбү оңолбойт.

Азыркы учурда колдонулган эн-тамгаларда байыркы кыргыздар колдонгон эн-тамгалардын айрым бир элементтери гана сакталып калган.

§ 16. ГЕРАЛЬДИКА

Геральдика илими эмнени үйрөтөт? Гербдерди изилдөөчү илим геральдика деп аталат. Ал тарых илиминин көмөкчү тармагы катары XIX кылымдын экинчи жарымында калыптанган. Геральдика жалпы эле гербдерди (өзгөчө тамгалары менен белгилерин) изилдеп, аларды тарыхый дарек катары пайдаланууну үйрөтөт. Геральдика генеалогия, нумизматика, археология, палеография, сфрагистика илимдери менен тыгыз байланыштуу. Геральдика кафедрасы Европада биринчи жолу Берлинде 1706-

жылы, андан кийин Россияда 1726-жылы ачылган. 1792-жылы Герольдмейстр кеңсеси уюшулуп, 1918-жылы Ленинграддын тарых архивинин гербдик музейи аталган. Россияда геральди-канын өнүгүшү Петр Iнин ишмердүүлүгү менен байланышкан.

Геральдика – латын тилинен которгондо «герб жөнүндө үйрөтүүчү илим» дегенди билдирет.

Герб жөнүндө түшүнүк. Герб – символдук мааниге ээ эмблема. Байыртадан эле уруулар, шаарлар, мамлекеттер, ошондой эле Европада ак сөөктөр бири-биринен айырмаланып туруш үчүн ар кандай белгилерди колдонушкан. Гербдер пайда болгонго чейин колдонулуп келген найза, желек, тыйын, медалдардын беттерине түшүрүлгөн ар кандай белгилер, тотемдик сүрөттөр алгачкы гербдердин жаралышын шарттаган.

XI–XII кылымдарда ар кандай белгилер жана тотемдик сүрөттөрдүн гербке айланышы европалык рыцарлардын арасында башталат. Кийинчерээк геральдика мамлекеттик мааниге ээ болот. Гербдерди берүү жана бекитүү Королго гана тиешелүү эле. Король тарабынан бекитилбеген гербдер колдонулса, айып салынган. Гербге ээлик кылууга укук берүүчү атайын мыйзамдар иштелип чыккан. Европа Королдорунун сарайларында гербдин кимге таандык экендигин аныктаган, аларды чогулткан жана жаңы гербдерди жасаган адамдар иштеген. Алар *герольддор* деп аталган.

Орто кылымда Батыш өлкөлөрү колдонгон гербдер

Герольд – немец тилинен которгондо «жарчы» дегенди билдирет.

Б. з. ч. III миң жылдыкта Шумер мамлекетинде гербдер арстан баштуу, бүркүт түспөлүндө болгон. Египеттин гербине жылан, Персияныкына бүркүт тартылган. Байыркы Грециянын мамлекеттик-административдик бөлүктөрүнүн ар биринин өзүнүн гербдери болгон. Мисалы: Афиныныкы үкү, Коринфтики – канаттуу жылкы, Родостуку – атыргүл, Самостуку – тоо болгон. Батыш Европанын, Англия менен Франциянын шаарларында орто кылымдарда пайда болгон гербдер азыркы мезгилге чейин сакталып калган.

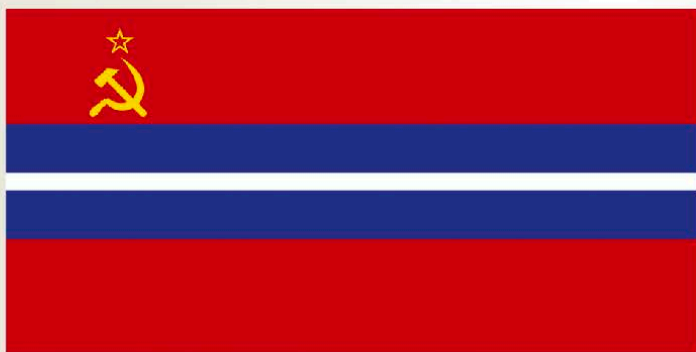
XV кылымда Россияда эки баштуу бүркүт мамлекеттик герб катары пайда болуп, 1918-жылы ал СССРдин герби менен алмаштырылган. СССР мезгилинде Совет мамлекети жана анын курамындагы 15 союздук республикалардын да өз-өзүнчө герби болгон.

СССР жана союздук республикалардын гербдери

Өлкөбүз 1924-жылы Кыргыз автономиялык облус (АО), 1926-жылы Кыргыз автономиялык республика (АССР), 1936-жылы Кыргыз Советтик Социалисттик Республикасы деп аталган. Ушундан кийин Кыргыз ССРинин гербинин долбоору сынакка коюлуп, сынакта художник О. Т. Павленконун долбоору жеңип чыккан.

Кыргыз ССРинин туусу жана герби

СССР кулаган соң, 15 союздук республиканын ар бири өздөрүнүн гербдерин кабыл алышкан.

Кыргыз Республикасынын туусу жана герби

Гербдер өңү-түсү жана сүрөттөрү менен айырмаланып, атайын терминдердин жардамы менен сүрөттөлүп жазылган. Андагы ар бир элемент өзүнчө мааниге ээ болуп, так эрежелер боюнча түзүлгөн. Геральдиканын эрежелерине ылайык түстөрдүн чектелүү гана саны колдонулган.

Герольддор деген кимдер? XIV кылымдан тартып Европа өлкөлөрүндө герольдин деп аталган мекемелер пайда болгон. Ал мекемелер геральдиканын авторлорунун укугун каттоочу мамлекеттик органга айланган. Гербдердин кимге таандык экендигин аныктаган, аларды чогулткан жана жаңы гербдерди жасаган, ошондой эле жасалган гербдердин туура түзүлүшүн текшерген атайын адис адамдар герольддор деп аталган. Герольддор турнирлердеги (мелдештер) тартипти сактаган. Эрөөлгө чыккан рыцарлардын ата-тегин текшерип, ким экендигин жана алардын сырткы белгилерин жарыялаган. Ошондой эле рыцарлардын өмүрүнүн коопсуздугу жазылган эрежелерди окуп берген.

Беттешүүнүн жүрүшүн жана жоокерлердин эрдиктерин баяндап жазган.

Сөздөрдүн маанисин түшүндүргүлө: *геральдика, герб, герольд.*

Өзүңөрдү текшергиле:

1. Геральдика деген эмнени билдирет?
2. Герольддор деген кимдер?
3. Герб эмне жөнүндө баяндайт?

Сүрөттөргө баяндама: Кыргыз ССРинин герби менен Кыргыз Республикасынын гербинин өзгөчөлүктөрүн сүрөттөп айтып бергиле.

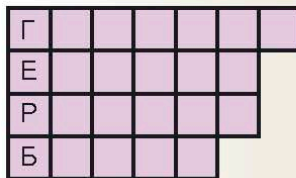
Ойлонгула жана талкуулагыла: түзүлгөн суроолорго жооп берүү менен ГЕРБдин жообун чечкиле.

Г – герб жасаган адам.

Е – герольддор иштеген аймак.

Р – 1726-жылы геральдика кафедрасы каякта ачылган.

Б – белгилүү адамдын өздүк элементин туюндурган сөз.

КОШУМЧА ОКУУ ҮЧҮН

Алгачкы общиналык коомдо эле байыркы адамдар аска беттерине, чоң таштарга эң жөнөкөй куралдардын жардамы менен ар кандай жаныбарлардын элестерин чегишкен. Ошол мезгилдеги адамдар ал сүрөттөгү жаныбарларды өздөрүнүн ата-теги катары түшүнүп аларга сыйынган. Бул илимде алгачкы диний ишенимдердин бири – *тотемизм* деп аталган. Окумуштуулар алгачкы адамдар тарабынан ташка чегилген тотем жаныбарлардын элестеринде келечектеги гербдердин элементтери болгон деп эсептейт.

Алгачкы гербдердин милдетин тыйынга, медалга, мөөргө чегилген эмблемалар аткарган. Байыркы Египетте, перстерде, гректер менен римдиктерде символдор кеңири тараган. Бул элдерде мамлекеттин, шаарлардын эмблемасы менен катар, белгилүү адамдын, жоокердин өздүк белгилери болгон. Мисалы, Александр Македонскийдин тулгасына деңиз атынын, атактуу Ахиллестин тулгасына арстандын элеси түшүрүлгөн.

Түрк тилдүү элдерде гербдин милдетин көпчүлүк учурда «тамга» аткарган. Ар бир уруунун, уруктун тамгасы болгон. Усталар өздөрү жасаган буюмдарга, малчылар малга, дыйкандар айыл чарба шаймандарына өз тамга белгилерин коюшкан.

Адегенде адамдар колдонгон символдор, эмблемалар, тамгалар анчалык терең маани берген эмес. Коомдун өнүгүшү менен мамлекеттердин, шаарлардын, мекемелердин жана жеке адамдардын эмблемалары саясий түзүлүштү, жаратылыш шарттарын, адамдардын коомдогу ордун билдирген философиялык идеяларды чагылдырган мааниге ээ болгон. Ушуга байланыштуу тарыхты үйрөнүүдө геральдика илиминин мааниси жогору экендигин билишибиз керек.

§ 17. ТОПОНИМИКА

Топонимика эмнени үйрөтөт? Тарыхты окуп үйрөнүүдө жер-суу, тоо-таш, айыл жана шаарлардын аталыштары да өткөндүн сырларын баяндап берет. Силер жашаган айылыңар,

райондоруңар жана облусуңардан эле ондогон жердин, суунун аталыштарын билесиңер. Алардын ар бирине: «Эмне үчүн ушундай аталып калган?» деген суроону коюп, ага жооп тапканга аракет кылып көргүлөчү. Мына ушул суроолорго жооп тапсаңар, анда өзүңөр жашаган аймактын тарыхына байланыштуу окуяны билесиңер. Ошондой эле ар биринин кызыктуу санжырасына күбө болуп, аз да болсо өзүңөр жашаган аймактын тарыхын үйрөнөсүңөр. Жер-суу аталыштарынын сырын кайсы илим үйрөтөт? Тарыхты жер-суу аталыштарынан үйрөнүү үчүн атайын илимдин бир тармагы арналган. Ал илим – *топонимика* деп аталат.

Азыркы турмушта биз жер аталыштарысыз жашай албайбыз. Ошондуктан, топонимиканы көп учурда «жердин тили» деп да аташат. Алар бизге ата-бабаларыбыздын турмушу жөнүндө көп кызык нерселерди айтып берет. Аймакта качан жана кандайча калк пайда болгонун, жерди кантип өздөштүрүшкөнүн, эмне менен кесип кылышкандыгын баяндайт. Жаратылыш шарттары жана соода, маданий байланыштары, айрым адамдардын ишмердиги жөнүндө кабар берет. Топонимиканын жардамы менен көптөгөн жер-суу аталыштарынын тарыхын билип алууга болот. Жер-суу аттары конуш-жайлардын географиялык жайгашына байланыштуу болот. Анда айрым аталыштардын тарыхына чогуу саякат жасап көрөлү.

Топонимика – грек тилинен которгондо «жер аттары» дегенди билдирет.

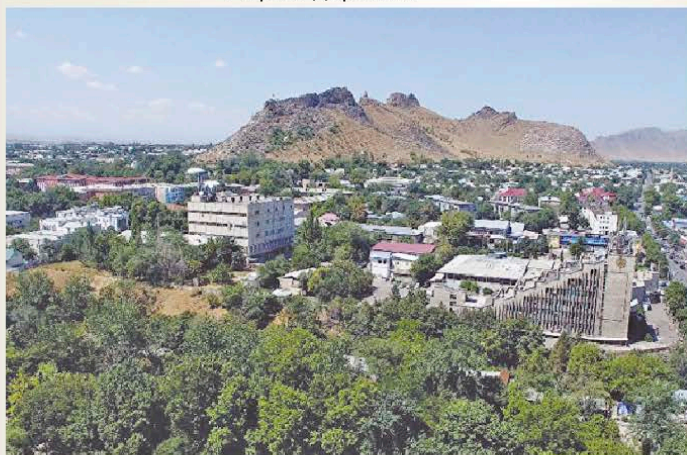
Чүй деген сөздүн мааниси суу, арык деген түшүнүктөрдү берет. Айрым маалыматтар боюнча Чүй деген түрк уруусунун атынан коюлган. Эски түрк жазуу эстеликтеринде да чүй уругундагы эл жашаганы эскерилет. Ал эми борбор шаарыбыз Бишкектин аймагын адамдар эң байыркы заманда эле мекендеген. Аламүдүн ГЭСтеринин жанынан табылган таштан жасалган эмгек куралдары жана азыркы мезгилге чейин сакталып калган дөбө-мүрзөлөр шаар аймагында б. з. ч. V–IV миң жылдыктарда эле алгачкы адамдар жашагандыгын далилдейт. Айрым маалыматтар боюнча XVIII кылымда солто уруусунун Чаа тукумунан чыккан Бишкек аттуу баатыр адам ушул аймакты жердеп, коргон куруп, журтун душмандан коргогон. Бишкек баатыр каза болгондо сөөгү борборубуздагы азыркы Жибек жолу көчөсүндө жайгашкан мечиттин айланасына коюлуп, күмбөз курулат. XIX кылымда Кокон хандыгы Чүй өрөөнүн басып алып, жергиликтүү элди башкарып туруу үчүн бир нече чеп курдурган. Чүй өрөөнүнүн борбордук бөлүгүнө

Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин имараты. Бишкек шаары

Нарын дарыясы

Ош шаары

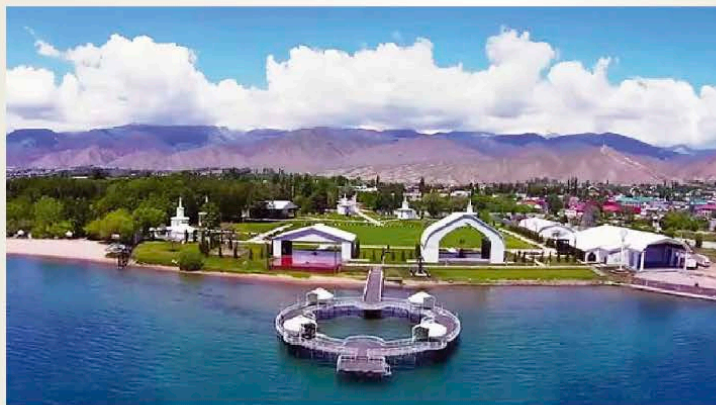
(мурдагы Бишкек баатырдын коргонунун ордуна) курулган чеп Бишкек чеби деп аталган. Чептин айланасында пайда болгон айыл Бишкек, кийин Россия империясынын учурунда бурмаланып Пишпек аталат. 1878-жылы 29-апрелде шаар статусуна ээ болуп, кийин Чүй өрөөнүнүн борбору болуп калган. 1926-жылы Пишпек шаарына советтик көрүнүктүү полководец, мамлекеттик ишмер М. В. Фрунзенин ысмы берилген. Ал Пишпек шаарында 1885-жылы туулган. 1991-жылы мурдагы тарыхый аталышы кайтарылып, Фрунзе кайрадан Бишкек болуп аталган.

Кыргызстанда тоо арасынан орун алган **Нарын** деген шаар бар. Ал тарыхта түрдүү аталыштар менен кездешет. Нарын дарыясынын жээгинде жайгашкандыктан, Нарын деп аталып калган. Моңголдордун үстөмдүгүнөн кийин Нарин, Нарын, Нарингол деп да аталган. Моңголдордун нарын деген уруусу болгон. Ал уруу Нарын дарыясын жээктеп жайгашкан. Ошол уруунун атынан дарыя, кийин шаар да Нарын аталып калышы мүмкүн.

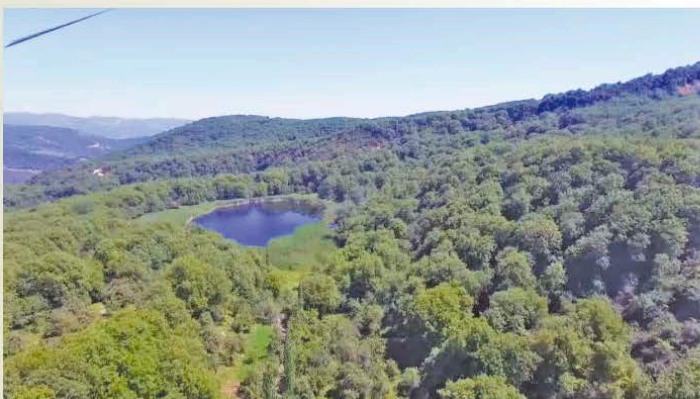
Кыргызстандагы эң байыркы **Ош** шаарынын тарыхына саякат жасайлы. Ош шаарына 3000 жыл болсо да, анын аталыш себеби тактала элек. Уламыштар шаардын пайда болушун Сулайман пайгамбар, Александр Македонский менен байланыштырат. Шаардын Ош деп аталышы жазуу даректеринде IX–X кылымдардан баштап кездешет. Ал убакта Ош чоңдугу боюнча Фергана өрөөнүндөгү 3-шаар болгону айтылат. Ошондон бери Ош шаары өзүнүн аталышын сактап келет.

Жер-суу, тоолордун аталыштары эмнени баяндайт. Шаар аталыштары сыяктуу эле айыл-кыштактар, ар бир жердин, суунун аталыштары да тарыхтын жандуу күбөсү боло алат.

Кыргыз элинин бермети – Ысык-Көл. Анын тарыхта түрдүү аттары сакталып калган. Мисалы: Ысык-Көл Жылуу-Көл, Туз-Көл, Жыт-Көл, Тимур-ту-Нор-Көл же темирлүү көл. Ысык-Көл

«Рух ордо» музейи. Чолпон-Ата шаары

Арстанбап жаңгак токою. Жалал-Абад облусу

тереңдиги жагынан дүйнөдөгү көлдөрдүн ичинен төртүнчү орунда турат. Эң терең жери 700 метрден да ашыгыраак. Ысык-Көлгө 80ден ашык агын суу келип кошулат. Ысык-Көл – эс алуучу жай жана туризмдин борбору.

Арстанбап – орто кылымдарда жашап өткөн Арстан бабанын ысымы менен байланыштырылат. Арстанбапта дүйнөдөгү эң чоң жаңгак токою бар. Өз убагында Александр Македонский Арстанбаптан жаңгакты көрүп, аны Грецияга алып барып экспорттирген. Натыйжада, дүйнөгө «грек жаңгагы» деген ат менен тарап кеткен деген пикир бар.

Адам ысымдарын алган жер аталыштары. Кыргызстанда XIX кылымга чейин адам аттары менен аталган айыл-кыштактар сейрек учураган. Россия империясынын тушунда орус падышаларынын атынан: Александровка, Георгиевка, Дмитриевка, Новопавловка, Романовка ж. б. кыштактар пайда болгон. Совет доорунда Ленин, Калинин, Сталиндин, Улуу Ата Мекендик согушта эрдик жасаган жердештердин ысымдары Кыргызстандын көп жерлерине ыйгарылган. Мисалы: Шопоков айылы, Чолпонбай айылы ж. б. Ал эми Кыргызстан өз эгемендигине ээ болгондон кийин айыл-кыштактарга, шаарларга, көчөлөргө адам ысымдарын ыйгаруу салты күчөгөн. Бул бир жагынан тарыхта жашап өткөн чыгаан инсандарды урматтоо болсо, экинчи жагынан алар төрөлгөн, алар жашаган айылдардын тарыхый аталыштарынын унутулушуна алып келүүдө.

Сөздөрдүн маанисин түшүндүргүлө: *топонимика, Чүй, Нарын, Ош, Ысык-Көл, Арстанбап аталыштары.*

Өзүңөрдү текшергиле:

1. Топонимика деген эмнени түшүндүрөт?
2. Кыргызстандын борбору эмне үчүн Бишкек деп аталат?

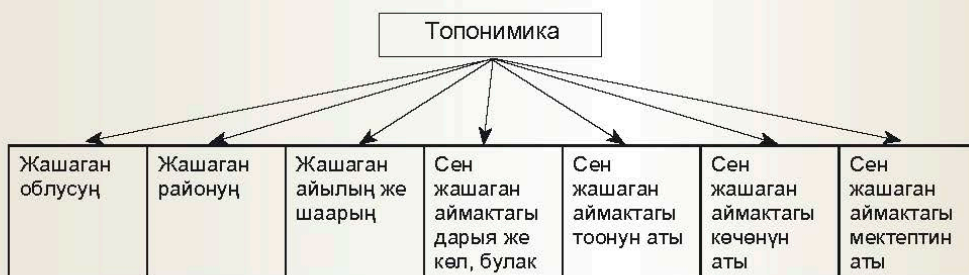
3. Тарыхты жер-суу аталыштарынан кантип үйрөнөбүз?
4. Бишкек качан шаар статусуна ээ болгон?

Карта менен иштегиле: өлкөбүздүн ар кайсы аймактарына китеп аркылуу жасаган саякатыбызды картадан көрсөтүп бергиле.

Сүрөттөргө баяндама: сүрөттөрдөгү Бишкек шаарына, Нарын дарыясына, Ош шаарына, Ысык-Көл өрөөнүндөгү «Рух ордо» музейине, Арстанбаб жаңгак токоюна бардыңар беле? Силерге кандай таасир калтырды? Кыскача текст түзүп, айтып бергиле.

Ойлонгула жана талкуулагыла:

1. Түзүлгөн таблицаны карагыла. Эмне үчүн ушундай аталып калган? деген суроону коюп, таблицаны толтургула.
2. Жашаган аймагыңардын аталыш тарыхын, анын маанисин түшүндүрүп бергиле.

КОШУМЧА ОКУУ ҮЧҮН

ЖЕР АТАЛЫШТАРЫНЫН КЕЛИП ЧЫГЫШЫ ТУУРАЛУУ ЭЛДИК УЛАМЫШТАР

Бул тууралуу эл арасында көп эле уламыштар бар. Ош шаары тууралуу уламышта: байыркы замандарда Сулайман пайгамбар өгүздөрү менен жер айдап келе жатып, бир жерге келгенде токтоп калат. Баш көтөрүп, «өш» десе таштуу тоого келип такалып калган экен. Ал таштуу тоо кийин Сулаймандын тоосу, анын айланасы өш же Ош аталып кеткени уламышта айтылат.

Кыргызстандын түштүгүндө Алтын-Бешик аттуу тоо бар. Анын аталышы тууралуу эл арасында ар кандай уламыштар бар. Ошол аймакта жашаган бир хан көпкө чейин балалуу болбой жүрөт. Күндөрдүн биринде хандын үйүнө бир олуя келип, сен балалуу болосуң, бирок аны бат эле кара курт чагып жок кылат дейт. Айткандай эле жыл өтпөй хан уулдуу болот. Уулун кара курттан сакташ үчүн хан баласын тоонун башына, кара курт жашабаган (алар ысык жерде жашайт) жерге алып барып, алтын бешикке бөлөп асырайт. Ар күнү өрөөндөн хандын үй-бүлөсүнө тамакаш, жашылча-жемиш жеткирилип турат. Бир күнү ошол жемиштердин арасынан кара курт чыгып, бешиктеги баланы чагып өлтүрөт. Хан кайгырып, баласын ошол тоого бешиги менен коёт. Кийин ал жер эл арасында Алтын-Бешик тоосу аталып кетет. Экинчи бир уламыш боюнча XIX кылымда Фергананын өкүмдары Бабур душмандарынан качаарда бешиктеги баласын таштап кетет. Аны жергиликтүү элдер таап алып, атын Алтын-Бешик коюп, асырап алат. Ал эми бешик менен бала табылган тоо Алтын-Бешик аталып калат.

Ысык-Көлдүн жээгинде Сан-Таш деген жер бар. Ал айылдын четинде үйүлгөн эки таш дөбөчөнүн атынан коюлган. Эл арасында айтылган уламышта ошол жерге Амир Темир аскери менен Чыгыш Түркстанды каратып алууга бара жатып ток-

тогон. Эртеси жолго чыгаарында ар бир жоокерине бирден таш алып таштоосун буюрат. Ташталган таштардан дөбө пайда болот. Кайра кайтканда жоокерлери дөбөчө болгон таштын жанына кайра таш ташташат. Мурдагы дөбөчөнүн теңине жетпеген таш үйүлөт. Амир Темир бул согушта канча жоокеринен айрылганын көрүп, кайгыга батат. Бара-бара ал жер Амир Темирдин жоокерлеринин санына байланыштуу Сан-Таш деп аталып калат. Эл арасында жогорудагыдай уламыштар көп учурайт. Тарыхты окуп үйрөнүүдө жер-суу аталыштары тууралуу элдик уламыштардын да мааниси зор. Ар бир уламыш ошол жерде болуп өткөн тарыхый окуялардан жаралат.

§ 18. КАРТА ЖӨНҮНДӨ ТҮШҮНҮК

Карта деген эмне? Жер бетинин кичирейтилип, кагазга түшүрүлүшү *карта* деп аталат. Ал математикалык жактан аныкталып жана жалпыланат. Карта дүйнөдөгү тарыхый окуялар болгон аймактардын аталыштарын жана мамлекеттердин жайгашкан ордун таанып-билүүнүн негизги куралы. Карта жер бетинин зор мейкиндиктерин жана бүтүндөй жер шарын көрүүгө мүмкүнчүлүк берет. Карта шарттуу белгилердин негизинде мамлекеттердин жайгашышын, экономикалык, социалдык жана географиялык өзгөчөлүктөрүн чагылдырат. Ошондуктан, силер балдар, картага көңүл бөлүп, картанын легендасын, картанын масштабын, анын шарттуу белгилерин түшүнүшүңөр керек. Картанын түрлөрүн (мисалы, географиялык карта, тарыхый карта, контур карта) билип, карта, контур карта, атлас

Алгачкы колдонулган дүйнөлүк карта

жана глобустар менен иштөөнү үйрөнүшүңөр абзел. Карта адамдардын жашоосунда зор мааниге ээ.

Картанын мааниси. Адам баласы жашаган доорлордогу тарыхый окуялар болгон аймактардын аталыштарын эске сактап калуу кыйынчылыкты туудурат. Биз жалгыз эле Кыргызстандын тарыхын окуп үйрөнүү менен чектелип калбайбыз. Бүткүл дүйнөнүн, жер шарындагы көптөгөн мамлекеттердин тарыхын окуп үйрөнүүгө туура келет. Биз мамлекеттердин ээлеген аймагын, борборун шарттуу түрдө картадан гана көрүп, алардын тарыхы менен жакындан тааныша алабыз. Кандайдыр бир тарыхый окуяларды, мамлекеттердин жайгашкан жерлерин, алардын ортосундагы алака мамилелердин, соода-сатыктын дүркүрөп өскөнүн окуп үйрөнүүдө картанын мааниси өтө зор. Байыркы мезгилдерде эле грек аалымдары, саякатчылары өзүлөрү билген көптөгөн мамлекеттердин, алардын чек араларын, өлкө ичиндеги дарыяларды, шаарларды картага түшүрүүгө аракет жасап келишкен. Байыркы грек астроному, математиги, карта түзүүчүсү Птолемей дүйнөнүн жана ири мамлекеттердин 53 картасын өз маанисин жоготпой, пайдаланып келген. Европа өлкөлөрүндө ал карталар XIV кылымга чейин алмаштыргыс курал катары колдонулган.

Карта – жер бетинин кичирейтилип, математикалык жактан аныкталып жана жалпыланып, шарттуу белгилер менен кагазга түшүрүлүшү.

Улуу Жибек жолу картада. Б. з. ч. III кылымда Чжан Цзянь деген Кытай саякатчысы жашаган. Анын Алай тоолорун ашып, Фергана өрөөнүн аралап, батыш өлкөлөрүнө жасаган алгачкы саякаты Улуу Жибек жолунун ачылышына өбөлгө түзгөн. Аталган жолдун жалпы узундугу 7 миң километрге созулуп, аны ат, төө менен каттаган соодагер 3 жылда басып өткөн. Бул жолдун бир учу Кыргызстан аркылуу өтүп, ал үч багытта болгон. Соодагерлер Чыгыш Түркестандан чыгышып, Көк-Суу дарыясынын жээгин бойлоп жүрүп отурушуп, Эргеш-Там ашуусун ашып, Алай тоолоруна келишкен. Андан Кызыл-Сууну жээктеп, Термез шаарына, андан ары Аму-Дарыясынан өтүп, Мерв шаары аркылуу Иранга, Жер Ортолук деңизине чыгышчу. Дарыяларды кечип, ашууларды ашып, тоолорду аралап, андан суусуз чөлдөрдү кесип өтүп, анан гана дүркүрөп өскөн шаарларга туш болгонун картадан карап көргүлө.

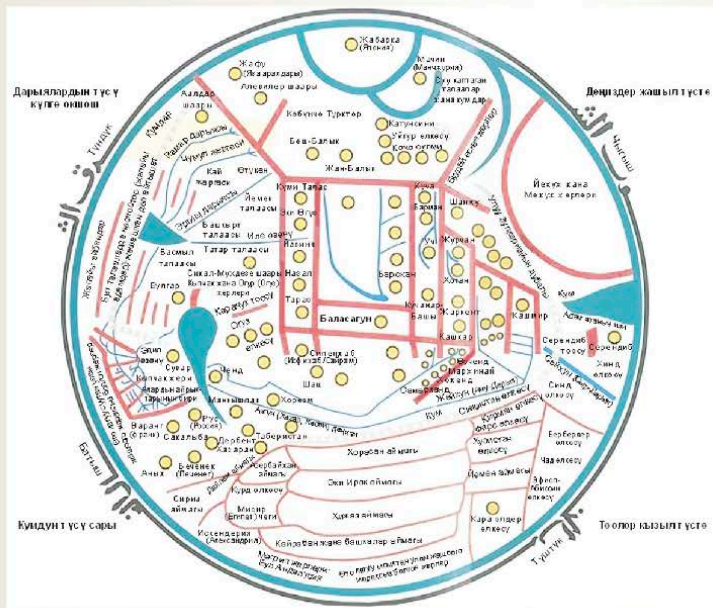
Экинчи жолдун багыты Мервден башталып, Бухара, Самарканд, Кожент аркылуу Фергана өрөөнүнө келет. Соодагерлер андан Ош, Өзгөн шаарларын аралап, Яссы дарыясын бойлоп, Арпа, Ат-Башы аркылуу Чыгыш Түркестанга кетишчү. Бул жерден да картадагы белгилерсиз Улуу Жибек жолун элестетүү кыйын.

Үчүнчү багыттагы жол Самаркандан Ташкентке, андан көптөгөн шаарларды аралап, Чүй өрөөнүндөгү гүлдөгөн шаарларга токтоп, Боом капчыгайы аркылуу Ысык-Көлгө кеткени, анын түштүгүндөгү Барскан шаарына келип, Жууку жана Бедел ашууларын ашып өткөнүн көрүп турасыңар. Мына ошентип, Чыгыш Түркестандын Улуу Жибек жолундагы ээлеген ордун айкын сезебиз.

Улуу Жибек жолу – б. з. ч. II кылымдан б. з. XVI кылымына чейин Орто Азияны Кытай, Алдыңкы Азия жана Европа менен байланыштырып турган кербен жолунун аталышы.

Махмуд Кашгари Барскани түзгөн дүйнө картасы. Даанышман жердешибиз Махмуд Кашгари (Барскани) XI кылымда дүйнөнүн түстүү картасын түзгөн. Анын түзгөн картасы аркылуу биз X–XI кылымдарда Кыргызстанда жана ага коңшу кандай өлкөлөр жана шаарлар болгонун даана билебиз. Анын түзгөн түстүү картасы ошол кездеги карталардан бир топ өзгөчөлүктөрү менен айырмаланат.

Махмуд Кашгари чийген дүйнө картасы (кыргыз тилине которулган)

Буга картада дүйнөнүн борбору катары ыйык туткан Ысык-Көлүбүз, Борбордук Теңир-Тоо аймагы, өзү туулуп өскөн Барскан шаары көрсөтүлгөн. Жалпы Түркөстан аймагынын саясий картасынан бул чөлкөмдүн тарыхына көптөгөн тактоолорду, толуктоолорду киргизүүгө болот. Буга чейинки мусулман саякатчыларынын картасында көрсөтүлбөгөн Чыгыштагы Япония

жана Хатун Саны Махмуд Кашкаринин картасына кирген.

X кылымда Кыргыз кагандыгынын бир аймагы болгон Өтүкөн (хунндардын борбору), азыркы Кочкор өрөөнүндөгү Кочңар-Башы, түштүк аймактагы Өзгөн шаарлары да картада көрсөтүлгөн. Ошондой эле Батыштагы Венгрияга (Мажарстанга) чейин картадан орун алган. Ар бир аймак, ээлик шарттуу түрдө чек аралар менен белгиленип, тоолор, дарыялар түшүрүлгөн. Ушул XI кылымга тиешелүү картадан тарыхка байланыштуу көптөгөн маалыматтарды билип алууга болот.

Алгачкы колдонулган дүйнөлүк карта менен Махмуд Кашкари түзгөн дүйнө картасын салыштырып, өзгөчөлүктөрүн, айырмаларын байкагыла.

Байыркы кыргыз дөөлөтү картада. Соңку жылдарда жазуу даректеринин, археологиялык эстеликтердин жардамы аркылуу окумуштуулар кыргыздар жашаган аймакты картага түшүрүп жатышат. Анын аймагы өтө кеңири. Азыркы Кыргызстандын аймагынан башталып, Чыгыш Түркестанга, Монголиянын талааларына, Енисей, Алтай чөлкөмдөрүнө чейин созулат. VI–VII кылымдарда Енисейдеги Кыргыз кагандыгын, IX–X кылымдардагы Улуу Кыргыз дөөлөтүн картадан көргөн соң гана алардын тарыхын терең билип, эстеп калууга мүмкүндүк түзүлөт.

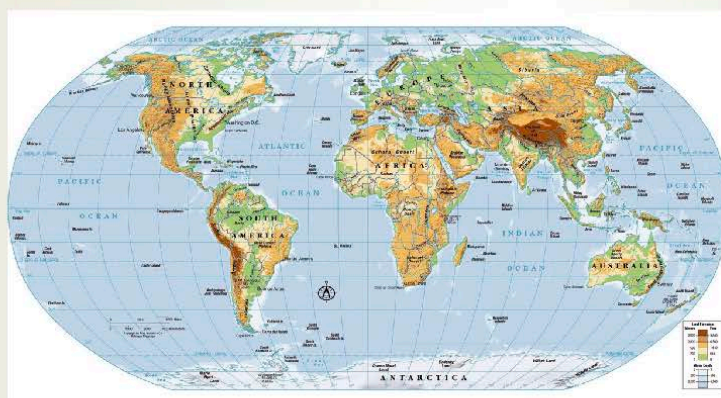
Улуу Кыргыз дөөлөтүнүн картасы

Картанын түрлөрү жана тарыхый картадагы өзгөчөлүктөр. Картанын бир нече түрлөрү бар. Көпчүлүк учурда дүйнөнүн саясий жана физикалык карталары колдонулат. Мындан тышкары тематикалык: тектоникалык, климаттык, геологиялык, өсүмдүктөр дүйнөсүнүн картасы, зоогеографиялык, тарыхый жана башка карталар болот. Тарыхый карталар да аткарган функциясына карата бөлүнөт. Биз жогоруда үч башка тарыхый маалыматтын картадагы орду менен тааныша алдык. Өзүңөр

күбө болгондой, тарыхый карта бир топ өзгөчөлүктөргө ээ. Андан өткөн тарыхты баяндаган белгилерди, мамлекеттердин чек араларын, шаарлардын эски аталыштарын, кандайдыр бир согуштун жүрүшүн баяндаган белгилерди көрөбүз. Ал эми контурдук картага тарыхый окуяларды түшүндүргөн белгилерди коюу менен биз аны тарыхый карталарга айландырып алабыз. Тарыхый карталарда төмөнкүдөй эрежелер катуу сакталат. Картага түшүрүлгөн аймак сөзсүз тарыхый бир доорду чагылдырат. Ошол кезде мамлекет ээлеген негизги аймак жана ал каратып алган ээликтер ар кандай түстөр менен берилет. Шарттуу белгилер менен кошуундардын жер которуусу, согуш болуп өткөн аймактар менен каратылган аймактар, окуялардын даталары көрсөтүлөт. Шаарлардын жана мамлекеттердин аталыштары ошол мезгил-

Дүйнөнүн саясий картасы

Дүйнөнүн физикалык картасы

де кандай аталса, ошондой берилет. Жогорудагыдай белгилери жок карта тарыхый карта деп аталбайт. Андай карталар менен ар кандай тарыхый окуяларды окуп үйрөнүү мүмкүн эмес. Тарыхый карталардын башка карталардан айырмачылыктары да мына ушунда.

Сөздөрдүн маанисин түшүндүргүлө: карта, контур карта, атлас, глобус.

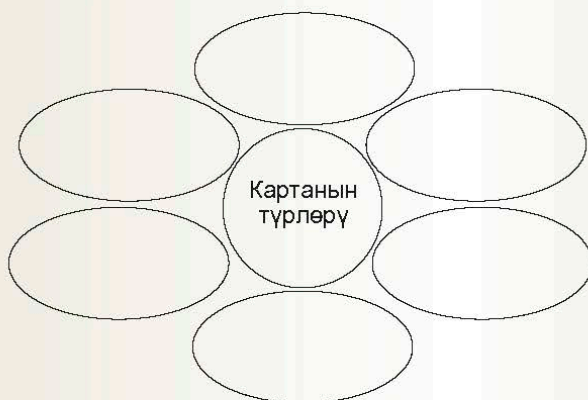
Өзүңөрдү текшергиле:

1. Карта деген эмне?
2. Тарыхты үйрөнүүдө картанын кандай мааниси бар?
3. Картанын түрлөрүн атап бергиле.
4. Алгачкы дүйнөлүк карта, Махмуд Кашгари түзгөн дүйнөнүн картасы жана азыркы колдонулуп жаткан дүйнөлүк карталарды салыштыргыла.

Карта менен иштегиле: карта аркылуу Улуу кыргыз дөөлөтүнө жана Улуу Жибек жолуна саякат жасагыла.

Ойлонгула жана талкуулагыла:

1. Картада мамлекеттер, шаарлар кандай белгиленет?
2. Картанын кандай түрлөрүн билесиңер, шакекчелерге толтургула.

КОШУМЧА ОКУУ ҮЧҮН

МАХМУД КАШГАРИ

XI кылымда Ысык-Көл өрөөнүндө Барскан деген байыркы шаар болгон. Азыр Барскан шаарынын урандылары Ысык-Көл облусундагы Жети-Өгүз районуна караштуу Барскоон кыштагынын жанында жайгашкан. 1029–1038-жылдары ушул шаарда Махмуд ибн Хусейн ибн Мухаммед ал-Барскани ал-Кашгари туулган. Ал түрк калктарынын чыккан чыгаан энциклопедист окумуштуу, тилчи, тарыхчы-этнограф, географ, картограф болгон. Өз атасы Хусейин Мухаммед уулу Барскан дубанын бийлеп турган. 1072–77-жылдары «Түркий тилдер сөз жыйнагы» («Диван лугат ат-түрк») чыгармасын араб тилинде жазган. Улуу окумуштуу жер кезип, Борбордук жана Ички Азияны байырлаган түрк калктарынын чоң улуттарынан тартып, майда уруктарына чейин кыдырып, алардын диалектилик өзгөчөлүктөрүн, этнографиялык мурасын, санжырасын, макал-

лакаптарын, дастандарын терең иликтеген. Кашгаринин чыгармасынын түп нускасынан көчүрүлгөн кол жазма бүгүнкү күнгө чейин Стамбулдагы Миллет китепканасында сакталып турат. Багдад менен Кыргызстандын орто кылымдардагы маданий байланышынын бир өрнөгү – дал ушул «Диван лугат ат-түрк» эмгеги. Чыгарма түрк тилинде сүйлөгөн элдердин рухий дүйнөсүн жана күндөлүк турмушун чагылткан материалдарга бай. Түрк уруулары, алардын тил өзгөчөлүктөрү, үрп-адаттары, диний ырым-жырымдары, оюн-зоок жана согуш өнөрү, элдик медицина, географиялык сүрөттөөлөр, астрономиялык аттар, макал-лакаптар, ырлардын үзүндүлөрү берилген. Бул китепке өзү түзгөн дүйнөнүн түстүү картасын тиркеген. Азыркы мезгилде эмгек немец, түрк, англис, уйгур тилдерине которулган.

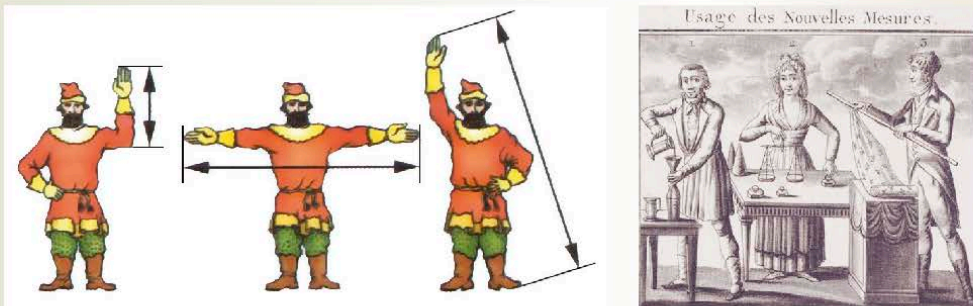
§ 19. ТАРЫХЫЙ МЕТРОЛОГИЯ

Тарыхый метрология эмнени үйрөтөт? Байыртан колдонулуп келген узундук, аянт, көлөм, салмак чен бирдиктери жөнүндө үйрөтүүчү илим *тарыхый метрология* деп аталат. Тарыхый метрология чен бирдиктердин келип чыгышын, өнүгүш тарыхын, өз ара байланыштарын изилдеп, байыркы ата-бабалардын чарбалык турмушунан кабар берет.

Тарыхый метрология – грекчеден которгондо «ченөө» дегенди билдирет.

Чен бирдиктеринин келип чыгышы жана ченөөнүн зарылдыгы. Адамдын жашоо-турмушунда байыртадан эле аралыкты, аянтты, салмакты, көлөмдү ченөө зарылдыгы пайда болгон. Узундукту ченөөдө адам өзүнүн колу-буттарын пайдаланган. Мисалы, египеттиктерде узундуктун башкы ченеми бир «чыканак» болуп, ал жети алаканга, алакан төрт элиге бөлүнгөн. Алар эң жөнөкөй ченемдерди пайдалануу менен көз жеткис мейкиндиктеги талаа аянттарын эсептеп чыгара алышкан. Ал эми байыркы орустар ар кандай ченемдерди колдонгон. Эң кичинеси болжол менен 4,5 сантиметрге тең «укум» болгон. Андан чоңураагы «карыш» (чоң ачылган баш бармак менен сөөмөйдүн ортосунун аралыгы) 19–23 сантиметрге теңелген, «чыканак» 38–46 сантиметр, «саржан» (адамдын кулач жайышы) 152 сан-

Байыркы колдонулган чен бирдиктер

тиметр, «чакырым» 750 саржанга тең болгон. Чоң аянттар, мисалы, жер участкактору «кадамдын» жардамы менен ченелген. Соодагерлер өз товарларын базарга сатканда ар кандай ченемдерди болжолдуу колдонушкан. Балыкты «арабалап», квасты «чакалап», данды «челектеп» сатышкан. Орустар кездемелерди «чыканак» менен ченеген. Азыркы мезгилде колдонулуп жүргөн метр XVIII кылымда гана Францияда пайда болгон.

Чен бирдиктер – аралык, салмак, көлөм, аянт, убакыт, курчам ж. б. билдирет.

Кыргыздардын чен бирдиктери. Кыргыздар байыртадан эле аралык (узундук), салмак, көлөм, аянт, убакыт чен бирдиктерин колдонуп келген. Кыргыздардын чен бирдиктери негизинен көчмөн мал чарбачылыгына байланыштуу аныкталган. Эски чен бирдиктердин айрымдары азыркы учурда деле эл ичинде колдонулат.

А р а л ы к (узундук) чен бирдиктери бир нече аталыштан турат. Кыйкырганда адам үнү жеткидей аралык (болжолу 1 километр) чакырым деп аталат. Көчкөндө кой айдап жүрүп түнөгөн аралыкты, болжолу 6–8 километрди кой көчтүк дейбиз. Ат жүрүшү менен конуп өтө турган аралык, болжолу 50–60 километр конолго делет. Бир колдун учунан экинчи колдун колтугуна чейинки аралык, 71–105 сантиметр кезди түзөт. Жебенин учу аралыгы, болжолу 50 кадам, 40–45 метр болсо бута атым делет. Эки колду керегендеги колдордун учтарынын ортосундагы аралык кулач болот. Бир манжанын эни бир эли, бармактын учунан сөөмөйдүн бүгүлгөн учуна чейинки аралык укум, сөөмөй менен бармакты жазып жибергендеги аралыкты сөөм деп айтабыз. Бармак менен ортондун ортосундагы аралык карыш болот. Төрт элини таман дейбиз. Болжолу 25–30 километрди ат чабым, болжолу 3 километрди тай чабым, болжолу 5–7 километрди кунан чабым деп айтабыз. Арышты кадам, тамандын узундугундай аралыкты тапан, жерден тизеге чейинки аралыкты тизе бою дейбиз. Аттын омууроосуна чейинки аралык ат кесерден, боз үйдүн керегеси боюнчалык аралык кереге бою, кишинин боюндай аралык киши бою, укуруктун узундугунчалык аралык укурук бою, аркандын узундугунчалык аралык аркан бою деп айтылат. Кыргыздар колдонгон чен бирдиктери да кыргыз элинин дүйнө таанымынан, турмушунан, тарыхынан кабар берет.

С а л м а к бирдиктерине: «пуд» (16,38 килограмм), «кап» (9–10 пуд), «токтору кап» (3 пуд), «кой кап» (6 пуд), «торпок кап» (7 пуд), «тай кап» (9–10 пуд), «аш кашык», «чай кашык», «чөмүч» ж. б. кирген.

К ө л ө м бирдиктери катары «чымчым» (бир чымчым кармоого келген өлчөм), «ууч» (колдун манжаларынын алаканды көздөй ийип бүрүштүргөндө, ичиндеги туура келген өлчөм), «кочуш» (эки колду бири-бирине тийиштирип туруп, манжаларын ичин көздөй ийгендеги ичине туура келген өлчөм), «чымчып буума» (өтө толтура), «капорто» (ортосунан, белинен) ж. б. эсептелген.

А я н т өлчөөдө кыргыздар «теше» (1,09 гектар), «танап» (1/6 гектар), «батман» (2 теше), «бармак басым», «алакандай», «үй ордундай» деген түшүнүктөрдү пайдаланган.

К у р ч а м бирдиктерине: «тугам» (колдун бармагы бир жагына, калган 4 манжасы экинчи жактан имерилип келип кармаганда, алардын ичине толтура кымтый кармалган нерсенин өлчөмү), «кучак» (эки колдоп кучактаганда, ичине камтылган нерсе), «билектей», «сандай», «өгүздүн белиндей», «кылдай» ж. б. кирген. Кыргыздарда сан бирдиктери болгон. Мисалы, жоокерлерди ондуктарга, жүздүктөргө, миңдиктерге, он миңдиктерге бөлгөн. Он миң жоокерди «бир түмөн» деп атаган. Андан ары «эки түмөн», «үч түмөн» деп санаган. Аталган сан бирдиктери да кыргыз элинин турмуш зарылчылыгынан улам пайда болуп, тарыхый булак катары эсептелет.

Сөздөрдүн маанисин түшүндүргүлө: тарыхый метрология, чен бирдиктер, көлөм, аралык, аянт, курчам, салмак.

Өзүңөрдү текшергиле:

1. Тарыхый метрология эмнени үйрөтөт?
2. Чен бирдиктери качан жана эмне үчүн пайда болгон?
3. Байыркы ата-бабалар турмуш-тиричилигинде пайдаланган чен бирдиктери жөнүндө айтып бергиле?

Сүрөттөргө баяндама: сүрөттөгү чен бирдиктер азыркы учурда күндөлүк турмушубузда колдонулабы? Түшүндүрүп бергиле.

Ойлонгула жана талкуулагыла:

1. Бир чымчым туз, бир ууч жем, бир кучак гүл деген сөздөрдө колдонулган чен бирдиктердин маанисин талдагыла.
2. Силердин ата-энеңер күндөлүк турмушта колдонгон чен бирдиктерди дептериңерге көчүрүп таблицаны толтургула.

Тарыхый метрология				
Узундук бирдиги	Салмак бирдиги	Көлөм бирдиги	Аянт бирдиги	Курчам бирдиги
чакырым				

§ 20. ХРОНОЛОГИЯ

Хронология эмнени окуп үйрөтөт? Хронология убакытты (мезгилди) изилдейт. Хронология астрономиялык хронология жана тарыхый хронологиядан турат. Астрономиялык хронология – асман телолорун изилдеп, астрономиялык так убакытты аныктайт. Тарыхый хронология – ар кайсы мезгилдеги түрдүү элдердин убакыт ченемдерин жана жыл эсебин, ошондой эле календардын өнүгүш тарыхын изилдейт. Ар кандай окуялардын даталарын аныктайт жана тактайт.

Хронология – деген грекчеден которгондо «убакыт ченемдери жөнүндө үйрөтүүчү илим» дегенди билдирет.

Убакыт ченемдери кандайча пайда болгон? Азыркы учурда биз колдонгон убакыт ченемдери адамзаттын тарыхында дароо эле пайда болгон эмес. Жашоонун, турмуштук керектөөнүн өсүшү менен убакытты аңдап билүү, аларды ажыратып бөлүү өркүндөп отурган. Эң алгач адамдар күн менен түндүн айырмасын, эс алуу менен эмгектенүүнүн убактысын ажыратуу үчүн күн-түн бирдиги – *сутканы* өздөштүрүшкөн. Байыркы элдер күн менен түндүн эсебин беш манжасы менен беш күндөн эсептешип, *жума* же *аптаны* ойлоп табышкан. Акырындап 5 күндөн турган жума 7 күнгө алмашат. Анткени байыркы элдер «7» деген санды ыйык тутушкан. Бара-бара айдын формасынын өзгөрүшүн байкашып, ай менен эсептөөгө өтүшкөн. Ошондуктан *ай* бирдиги – бир айлык мезгил келип чыккан, бир айда 30 же 31 күн эсептелген. Адамдар кош айдоо жана оруп-жыюу мөөнөттөрүн аныктоого муктаж болушкан. Бул жыл мезгилдери менен байланышкан.

Акырындык менен *жыл* (365 күн) бирдиги келип чыккан. Жыл 12 айдан турган. Бара-бара «кылым» түшүнүгү пайда болуп, 100 жыл бир *кылым* деп аныкталган. Кийин 10 кылымды миң жылдык деген түшүнүк менен белгилешкен.

1000 жыл 10 кылым	миң жылдык
100 жыл 10 он жылдык мезгил	кылым
10 жыл	он жылдык мезгил
жыл	

Коомдун өнүгүшү менен сутка 24 саатка, саат 60 минутка, 1 минут 60 секундга бөлүнгөн.

Убакыт ченемдери:

1 жыл = 365 күн же (366 күн)

1 айда = 30 күн же 31 күн (февралда 28 же 29 күн)

1 жумада = 7 күн
1 суткада = 24 саат
1 саатта = 60 минут
1 минутта = 60 секунд

Убакыт ченемдери – доор, кылым, жыл, ай, жума, сутка, күн, саат, минут, секунд.

Бир сутка канча сааттан, бир жума канча күндөн, бир ай канча жумадан турарын билип алгыла.

Жыл эсептөөнүн түрдүүлүгү. Жыл эсептөө ар бир өлкөдө ар башка жүргүзүлгөнүнө таң калуунун кажети жок. Мисалы, байыркы гректер жыл эсебин ар бир төрт жылда өткөрүлгөн олимпиадалык оюндар менен байланыштырган. Олимпиадалык 1-оюн б. з. ч. 776-жылы башталып, ар бир төрт жылда бирден кайталанып турган. Ошол үчүн гректер жыл эсептегенде 1-олимпиаданын 1-жылы туулган, 20-олимпиаданын 4-жылы өлгөн деп эсептешкен.

Ал эми байыркы римдиктер б. з. ч. 753-жылдан Рим шаарынын негизделгенинен тартып жыл эсебин башташса, байыркы еврейлер б. з. ч. 3761-жылдан, византиялыктар болсо дүйнө б. з. ч. 5508-жылы жаралган деп, жыл эсептөөнү ошол учурдан башташкан. Аны Россия 1700-жылга чейин колдонуп келген. VI кылымда жашаган римдик кечил Дионисий пасха майрамдарын изилдеп отуруп, Иисус Христостун (Иса пайгамбардын) туулган күнүн аныктайт. Натыйжада, Иисус Христос төрөлгөн күндөн жаңыча жыл эсебин башташат. Азыр биз ошол жыл эсептөөнү колдонуп жатабыз. Башкача айтканда, 2018-жылы Иисус Христос төрөлгөнүнө 2018 жыл толду. Биздин заманга чейин (б. з. ч.), биздин заман (б. з.) деген түшүнүктөр да ушул жыл эсептөөгө байланыштуу. Мындан 2018 жыл мурдагы мезгилдин ары жагы биздин заманга чейин (б. з. ч.), бери карай эсептелиши биздин замандын (б. з.) деп айтылат.

Б. з. ч. XX, XIX, XVIII, XVII, XVI, XV, XIV, XIII, XII, XI, IX, VIII, VII, VI, V, IV, III, II, I кылым (биздин заманга чейинки мезгил жогортодон төмөн карай саналат);
ал эми **б. з.** I, II, III, IV, V, VI, VII, VIII, IX, X, XI, XII, XIII, XIV, XV, XVI, XVII, XVIII, XIX, XX, XXI кылым (биздин замандын мезгили төмөнтөн жогору карай саналат).

Көпчүлүк мусулман өлкөлөрүндө жыл эсептөө Мухаммед пайгамбардын 622-жылы сентябрда Мекеден Мединага жер которушунан башталат. Ошол үчүн ал *хижра жыл эсептөөсү* деп аталат.

«Хижра» арабча «жер которуу, качуу» дегенди билдирет.

Календардын пайда болушу. Силер дайыма колдонуп, аттары кулагыңарга жат болуп калган айлардын сырын билүүгө убакыт жетти. Биз аны календарь деп атайбыз. Байыркы Римде ар бир айдын биринчи күнү «календы» деп аталчу. Ушул сөздөн календарь сөзү келип чыккан. Акырындык менен адамдар бир жылда 365 күн бар экенин билишет. Египеттиктер Нил дарыясы ташкындаган күндү жылдын башталышы депшип, аны жаркырак Сириус жылдызынан аныкташчу. Ошол күндөн баштап эсептешип, бир жылда 365 күн кайталанарын такташат. Ал күндөрдү 30 күндөн турган 12 айга бөлүшүп, календарь түзүшкөн.

Байыркы Кытайда, жалпы эле Чыгыш элдеринде 12 жаныбардын аты (чычкан, уй, барс, коён, улуу, жылан, жылкы, кой, мечин, тоок, ит, доңуз) менен белгиленген элдик календарь түзүлгөн. Анда өткөн окуянын мезгилин, тарыхый датаны, кишинин жашын эсептешкен. Азыркы календарь күн календары аталып, анын негизи б. з. ч. 46-жылы Рим императору Юлий Цезардын буйругу менен түзүлгөн. Ал Юлиан календары деп аталып, XVI кылымга чейин колдонулган. Бул календарь боюнча жаңы жыл 1-январдан башталып, 12 ай төмөнкүдөй аталган: 1-ай Январь – Рим империясындагы убакыттын же жаңы башталыштын кудайы Янустун атында; 2-ай Февраль – римдиктер жаман жоруктарынан, күнөөлөрүнөн арылыш үчүн февруарис (тазалануу) майрамынын урматына коюлган. 3-ай Март – римдиктер согуш кудайы Марстын урматына Март аталган; 4-ай Апрель – латын сөзүндө «априхус» күн менен ысытылган «априра» ачылуу, гүлдөө маанисин билдирип, жаз айынын маанисин берген; 5-ай Май – байыркы римдиктерде жаздын, тоонун, түшүмдүн кудайы – Майдын урматына коюлган; 6-ай Июнь – Асман кудайы Юпитердин жубайы Юнона кудайынын атынан; 7-ай Июль – Рим императору Юлий Цезардын ысмынан; 8-ай Август – Рим императору Октавиан Августтун атынан аталган. 9-ай Сентябрь – латынча «сентембер», «жетинчи» дегенди түшүндүрөт. Башта римдиктер жаңы жылды марттан баштачу, ошондо сентябрь жетинчи ай болгон; 10-ай Октябрь – «октобер» латын сөзүнөн алганда сегизинчи айды түшүндүргөн; 11-ай Ноябрь – латынча «ноембер» тогузунчу дегенди билдирет; 12-ай Декабрь латынча «децембер» онунчуну билдирет. Акыркы үч ай мурдагы март айынан баштап санагандан алынган. Юлиан календары 1582-жылы Рим папасы Григорий XIIIнүн убагында жаңыртылып, бүгүнкү күнгө чейин колдонулууда. Биз колдонгон календарь Рим папасынын атынан Григорьян календары аталып калган.

Календарь – жыл ичиндеги күндөр, жумалар, айлар астрономиялык маалыматтар менен коштолот. Азыркы календардын негизи б. з. ч. 46-жылы Рим императору Юлий Цезардын буйругу менен түзүлгөн.

Сөздөрдүн маанисин түшүндүргүлө: *хронология, күн, сутка, жума, ай, жыл, кылым, биздин заманга чейин (б. з. ч.), биздин замандын (б. з.), календарь.*

Өзүңөрдү текшергиле:

1. Хронология илими эмнени үйрөтөт?
2. Эмне үчүн биздин заманга чейин жана биздин заман деп айтабыз, айтып бергиле.
3. Бир сутка канча сааттан, бир жума канча күндөн, бир ай канча жумадан турат?

Ойлонгула жана талкуулагыла:

1. Тарыхты изилдөөдө убакыт ченемдери кандай мааниге ээ, ойлонуп жооп бергиле.
2. Кыргыздар колдонгон календарь боюнча өзүңөрдүн туулган жылыңарды аныктагыла.
3. Эмне үчүн биздин заманга чейин жана биздин замандын деп айтабыз, айтып бергиле.

КОШУМЧА ОКУУ ҮЧҮН

ЧЫГЫШ КАЛЕНДАРЫ

Нарын облусунан көзөнөгү бар, бетинде жылан, короз, ажыдар, жылкы жана башка жаныбарлардын сүрөттөрү түшүрүлгөн кытай коло «тыйыны» табылган. Бул орто кылымдагы чыгыш календары болгон. Мында күндөр менен айлардын ордуна жылдар белгиленген. Он эки жылдык циклдүү чыгыш календарын Борбордук Азиянын көчмөндөрү түзгөн деп эсептелет. Ар бир боз үй өз алдынча «планетарий» болгон. Байыркы астрономдор Юпитер күндүн айланасында 12 жылда толук айлана тургандыгын аныкташкан. Айлананы Юпитердин жолунун он эки рабар бөлүгүнө бөлгөн. Алар ал бөлүктөрдүн ар бирине белгилүү жаныбардын атын беришкен.

§ 21. КЫРГЫЗДАРДЫН ЖЫЛ ЭСЕБИ

Кыргыздар колдонгон жыл эсеби. Дүйнөдөгү башка элдердей эле кыргыздар да байыртадан жыл эсебин жүргүзүп келишкен. Көчмөн жана жарым көчмөн турмуш, дыйканчылыкты жүргүзүү суткалык, жумалык, айлык, жылдык эсептерди чыгарууну талап кылган. Кыргыздар бул так маалыматтарды аба ырайынын өзгөрүүлөрүнөн, жаратылыштагы кубулуштардан жана элдик илим-билимдерден иргеп алышкан. Эл арасында ай, жылдыздарга карап, жаратылыш кубулуштарын байкоо менен жылдын кандай болорун алдын ала айткан эсепчилер чыккан. Эсепчилердин айтканына карап жайлоого, күздөөгө, кыштоого көчүшкөн. Оор жылдарды, кургакчылык болорун алдын-ала

билишип, эгинди мол камдап алышкан. Жыл эсепчилер эл арасында зор кадыр-баркка ээ болушкан.

Кыргыздар күн, айжана жылдар боюнча кандай эсеп жүргүзүшкөндүгүн билип алгыла.

Айлардын аталыштары. Ай эсеби жана анын аталыштары жапайы аңдарга, кайберендерге байланыштуу келип чыккан. Жылдын башталышындагы ай эсеби февралдан башталып, жалган куран деп аталат. Кыргыз ай санагында жылдын башы же биринчи айы ушул жалган курандан башталып саналган. Андан кийин чын куран (март айы), бугу (апрель айы), кулжа (май айы), теке (июнь айы), баш оона (июль айы), аяк оона (август айы), тогуздун айы (сентябрь), жетинин айы (октябрь), бештин айы (ноябрь айы), үчтүн айы (декабрь айы), бирдин айы (январь айы). Жылдарды 12 жаныбардын (чычкан, уй, барс, коён, улуу, жылан, жылкы, кой, мечин, тоок, ит, доңуз) аты менен айырмалашкан. 12 жыл бүткөндөн кийин 13-жыл адамдын бир мүчөлү деп эсептелген. Мүчөлдөрдү, жылдарды сүрүштүрүү менен адамдын жашын, окуянын болгон жылын такташкан. Дыйканчылык өнүгүп, жер айдоо, түшүм жыйноо мезгилдерин аныктоо үчүн акырындап убакытты жыл менен эсептөөнү, ажыратууну өздөштүрүшкөн. Табигаттын ар кандай кубулуштарынан бир жылдын ичинде аба ырайы өзгөрүп турарын байкашып, аны 4 мезгилге (жаз, жай, күз, кыш) бөлүшкөн.

Байыркы мезгилде адамдар алгач күн менен түндү – сутканы, андан соң жуманы, айды, жылды ажыратышкан. Күндөрдүн аталышы боюнча жуманын 1-күнү дүйшөмбү, 2-күнү шейшемби, 3-күнү шаршемби, 4-күнү бейшемби, 5-күнү жума, 6-күнү ишемби, 7-күн жекшемби деп аталат. Бул аталыштар фарсы тилинен келген. Бир сутканы кыргыздар таң куланөөк, таң ата, үрүл-бүрүл, таң азанда, күн чыкканда, шашке, түшкө жакын, чак түш, түш оогондо, күүгүм, күүгүм талаш, каш карайганда, эл орунга отурганда, эл текши уктаганда, түн ортосу, түн ортосу оогондо сыяктуу мезгилдерге бөлгөн. Булардан тышкары кыргыздар убакытты эт бышым (2–3 саат); чай кайнам (15–25 минут); көз ирмем (1 секунд) деген түшүнүктөр менен аныкташкан.

Жуманын, айлардын аталыштарын эстеп калгыла.

Мүчөл жөнүндө түшүнүк. Мүчөл деген кыргыздын салттуу турмушунда кишинин жашын эсептөө ыкмасы. Мүчөл он эки жылда бир кайталанып, 12 жаныбардын аты менен аталат. Алар чычкан, уй, жолборс, коён, балык, жылан, жылкы, кой, мечин, тоок, ит, доңуз. Биринчи мүчөл 12 эмес, 13 деп саналат. Бул болсо адамдын курсакта жатканына байланыштуу болот.

Он үчүнчү жылдан тарта кийинки мүчөл башталат. Байыркы диний ишеним боюнча мүчөл жыл адам үчүн коркунучтуу, кооптуу болуп эсептелген. Кыргыздар жашын мүчөл боюнча эсептешип, мүчөл жылдарын гана белгилеген. Алар туулган күн өткөргөн эмес. Мүчөл жылында түлөө өткөргөн. Жети даамдын башы кошулган көжө жасап, айыл-апага ооз тийгизген. От жагып, мүчөлгө толгон адамды ошол оттон аттаткан. Эски кийимин отко өрттөп, кызыл кийим кийгизген. Биринчи мүчөл өзгөчө белгиленген. Анткени бала күч-кубатка толуп, балакатка жеткен мезгили болгон. Жамандык болбосун деген максатта мүчөлгө толгон адамга идиш-аяк тептирген.

Мүчөл – 12 жаныбардын аты менен аталган, 12 жылда бир кайталануучу жыл эсеби.

Сөздөрдүн маанисин түшүндүргүлө: жыл эсеби, айлардын аталыштары, мүчөл.

Өзүңөрдү текшергиле:

1. Кыргыздар күн, ай жана жыл эсептерин кантип эсептешкен?
2. Айлардын аталыштары эмне үчүн кайберендерге байланышкан?
3. Мүчөл деген эмне?

Ойлонгула жана талкуулагыла: Кыргыздар колдонгон календарь боюнча өзүңөрдүн туулган жылыңарды аныктагыла.

КОШУМЧА ОКУУ ҮЧҮН

АТА-БАБАЛАРДЫН ИЗИ МЕНЕН

Февралдын Жалган куран деп аталышы жөн жерден эмес. Себеби февраль айында курандын (кийик) эркеги менен ургаачысын айырмалоо кыйын. Курандын мүйүзү кышында түшүп калат. Экөөнүн тең мүйүздөрү жок болот. Чын куран айында (март) эркегинин мүйүзү чыгып, айырмаланып калат. Маралдар козусун, эликтер чаарчыктарын апрель айында туугандыктан, ал Бугу деп байыртадан бери аталып калган. Ал эми май айында кулжалар, июнда текелер ургаачыларынан бөлүнүшүп, өздерүнчө үйүр курашат. Ошондуктан кыргыз эли айларды жаратылыштын ошол өзгөчөлүктөрүнө жараша жогоркудай атап алышкан. Июль айы – Баш оона, август – Аяк оона деп аталышынын себеби июль айынан баштап күн кыскаргандыктан, ал Баш оона деп аталат. Ал эми августта боз үйдүн чамгарагынан түшкөн күндүн нуру коломтого тик эмес, меймандардын бут жагына түшкөндүктөн, аны Аяк оона деп атап келишкен. Сентябрь айы бышыкчылыктуу, малдын семирген мезгилине туш келгендиктен, аны Тогуздун айы деп аташкан, бул айда ата-бабалар кыздын калыңын тогуздап берген. Октябрь – Жетинин айы. Жетинин айында бийик тоолуу аймактарда кыш мезгилинин анча-мынча белгилери байкалып калат. Бул айга карата кыргыздар жетинин айы жаңырды, жээкке жайба малыңды, Эмитен камың болбосо, кыш сурайт сенин алыңды, – деп айтышкан. Ноябрь – Бештин айы. Бул айга карата да эл арасында – Бештин айы жаңырды, безилдеп шамал чамыңды, Белсемдүү камың болбосо, кыш сурайт сениң алыңды, – деп суук түшсө, малыңа көрүлгөн камың даярбы дегендей мааниде айтылган.

Т. Жумаев

§ 22. ЭЛДИК ООЗЕКИ ЧЫГАРМАЧЫЛЫК ТАРЫХТЫ БАЯНДАЙТ

Көркөм сөз өнөрү. Тарых илими гуманитардык багыттагы илимдердин ичинен өзгөчө адабият менен тыгыз байланышкан. Адабият элдик оозеки чыгармачылыктан жана жазма адабияттан турат. Элдик оозеки чыгармачылык *фольклор* деп аталат. Фольклордо элдин тарыхы, улуттук белгилери, карым-катнаштары, кулк-мүнөзү, турмуштук түшүнүктөрү оозеки түрдө баяндалган.

Кыргыз фольклорунун ичинен көркөм сөз өнөрү башкы орунду ээлеп, элдик оозеки чыгармалардын лирикалык, эпикалык жана дидактикалык түрлөрүндө камтылган. Элдик чыгармачылыктын мындай түрлөрү Байыркы Чыгыш, Байыркы Греция жана Байыркы Рим адабияттарында да көп кездешет.

Элдик оозеки чыгармачылык – көп тармакты камтыган көркөм адабият.

Фольклор – англис тилинен которгондо «акылмандуулук, элдик билим» деген маанини билдирет.

Мифтер аркылуу тарыхты үйрөнүүгө болобу? Адамдардын фантастикалык көз караштарын чагылдырган элдик оозеки чыгармачылык миф болуп эсептелет. Мифте табышмактуу көрүнүштөр, кубулуштар жана окуялар ойдон чыгарылат. Ар түрдүү мифтик окуялар бардык дүйнө элдеринин, анын ичинен кыргыздардын да оозеки чыгармачылыгында кеңири кездешет. Кыргыздар аңчылык, көчмөн мал чарбачылыгы менен алектенгендиктен, алардын фольклорунун эң байыркысы тотемдик мифтер болгон. Мында түрк элдеринин келип чыгышын эне карышкыр менен байланыштырган. Ошондой эле байыркы аңчылык дооруна байланыштуу кыргыздардын «Кожожаш» эпосундагы Сур эчки, ай, үркөр, алтын казык, жети каракчы (жетиген) ж. б. жөнүндө мифтер жаралган. Кыргыздардын эне жөнүндөгү түшүнүктөрү уруулардын санжыраларында да сакталып келген. Мисалы, бугу уруусу өздөрүн Бугу энеден таратат. Байыркы мифтерде дүйнөдөгү жер-суу аттарынын жаралышы жөнүндөгү маалыматтар да арбын. Эл ичинде Ат-Башы, Жети-Өгүз, Ысык-Көл, Кошой-Коргон өңдүү топонимдердин аталыштарын чечмелеген уламыштар бар, булар да тарыхты билүүгө өбөлгө түзөт. Түрк элдеринде ааламдын ээси – Теңир, бакыттыкы – Кыдыр (Кызыр), баланыкы – Умай эне, дыйкандыкы – Баба дыйкан, жапайы ача туяк жаныбарлардыкы – Кайберен, жылкыныкы – Камбар ата, койдуку – Чолпон ата деген ишенимдер болгон.

Миф – грек тилинен которгондо «аңыз кеп» дегенди билдирет. Миф деген баатырлар жөнүндө, адамдар жана кудайлардын мамилеси, дүйнөнүн жана кудайлардын пайда болушу жөнүндө баян же жомок аталат.

Тарыхты чагылдырган лирикалык ырлар – түгөнбөс казына.

Борбордук Азияда жашаган элдердин, анын ичинен кыргыздардын да башынан өткөргөн тарыхый окуялары көчмөн турмушка негизделген оозеки чыгармачылыкта кеңири чагылдырылган. Нечендеген кылымдар бою ар кандай тагдырга туш келген кыргыз эли фольклорго өтө бай. Эмгекке байланыштуу – эмгек ырлары, каада-салтты чагылдырган – салт ырлары, элдик ырым-жырымдарга ылайык эм-дом ырлары, мелдеш айтыштар да түгөнбөс казына. Эм-дом ырларын эмчи-домчулар аткарган. Түрк элдеринде ар бир оорунун ээси болот деген ишеним жашаган. Шаман дининин өкүлдөрү бакшылар менен бүбүлөр эм-дом ырлары аркылуу оорулуунун ишениме таасир эткен.

«Бекбекей» аттуу ырды түнкүсүн кой короону күзөткөн кызкелиндер тобу ырдаган. Бул ыр малды ууру-бөрүдөн сактаган. Ал эми «Шырылдаң» аттуу ырды түн киргенде жылкычылар түтүнмө түтүн кыдыра айтышып, үй-бүлө мүчөлөрүн мактап, буюм-тайым, тамак-аш алышкан.

«Оп майда» ыры дыйкандардын эгин бастырганда ырдаган ыры болгон. Ушул өңдүү эмгек ырларынан биз байыркы кыргыздар көчмөн мал чарбачылыгы жана дыйканчылык менен кесип кылгандыгын билебиз.

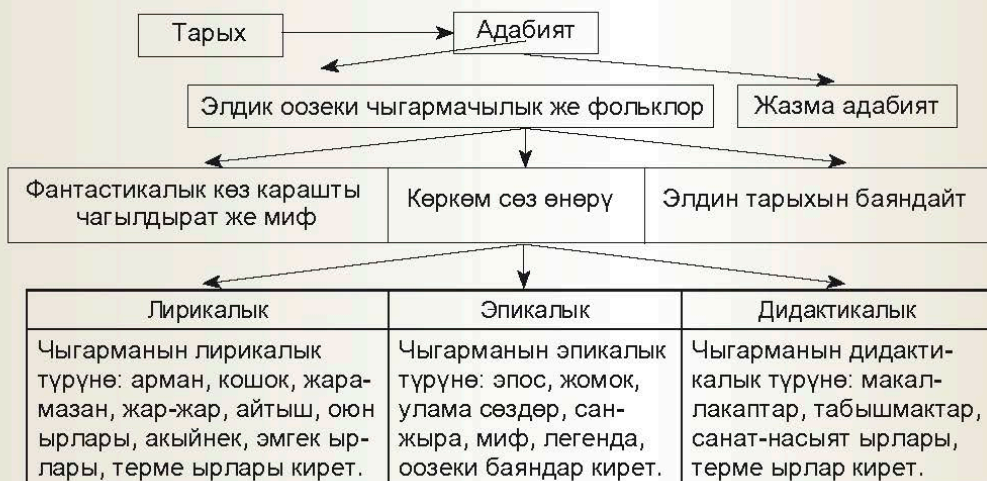
Мындан тышкары фольклордо баланын төрөлүп, өсүшүнө, сүйүү темасына, үйлөнүү үлпөгүнө, сөөк коюу салтына байланыштуу ырлар арбын. Бул ырлар да элдин өткөн доордогу жашоо-турмушунан кабар берет. Өткөн доорлордогу элдин коомдук аң-сезимин санат-насыят ырлары, макал-лакаптар, жөө жомоктор да таасын чагылдырат. Ушуга байланыштуу тарых сабагын окуп үйрөнүүдө элдик оозеки чыгармачылыкка да көңүл буруп, бул боюнча кошумча адабияттарды окуу керек.

Сөздөрдүн маанисин түшүндүргүлө: *элдин тарыхын баяндаган элдик оозеки чыгармачылык, миф, лирикалык ырлар, эпикалык чыгармалар, дидактикалык чыгармалар.*

Өзүңөрдү текшергиле:

1. Элдик оозеки чыгармачылык тарыхты кантип чагылдырат?
2. Мифтер аркылуу тарыхты үйрөнүүгө болобу?
3. Кандай мифтерди билесиңер?

Ойлонгула жана талкуулагыла: схеманы карагыла, элдик оозеки чыгармачылык тарыхты кантип баяндарын ойлонуп, айтып бергиле.

§ 23. «МАНАС» ЭПОСУ – КЫРГЫЗ ТАРЫХЫНЫН КӨӨНӨРБӨС БУЛАГЫ

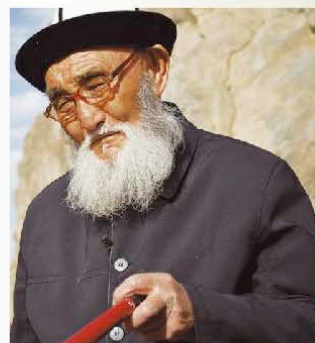
«Манас» эпосу – кыргыз элинин кылымдарды карыткан тарыхынын алтын казынасы. Кыргыз маданиятынын туу чокусу болгон «Манас» эпосу элдин тарыхын, тилин, этнографиясын, философиялык көз караштарын, кулк-мүнөзүн, рухий жана социалдык-саясий турмушун изилдөөнүн эң баалуу булагы катары эсептелет. Эпос укумдан-тукумга бөксөрбөстөн, улам толукталып, байытылып оозеки айтылып келген. «Манасты» жараткан, өркүндөтүп, мазмунун кеңейтип, көркөмдүгүн арттырган, укумдан-тукумга өткөрүп сактап келген элдик таланттар манасчылар деп аталат.

 Эпос – грек тилинен которгондо «сөз, баян» дегенди билдирет.

Чоң манасчылардын атагы алыска кетип, өмүрү легендага айланып, ысымы эл арасында сакталат. Алсак, XVIII кылымда

Сагымбай Орозбаков

Жусуп Мамай

Манасчы С. Каралаев окуучулар менен

жашаган Ноороздун, андан кийинки Акылбек, Келдибек, Баллык (Бекмурат), Чоңбаш (Нармантай), XX кылымдын башында Тыныбек, Чоюке өңдүү манасчылар кеңири белгилүү. Айткан тексттери кагаз бетине түшүрүлгөн, өткөн кылымда жашаган чоң манасчылардын катарына Сагымбай Орозбак уулу менен Саякбай Каралаевдер кирет.

«Манас» эпосу дүйнөдө теңдешсиз зор көлөмдүү чыгарма. Манасчы Саякбайдан жазылып алынган эпостун үч бөлүмүнүн жалпы көлөмү 500 миң сап ырды түзөт. Бул гректердин «Илиада» жана «Одиссея» эпосторун бирге кошкон көлөмүнөн 20 эсе көп. Манастын ошол эле варианты илимде узак убакыт эң көлөмдүү эпос делип келген индустардын «Махабхаратасынан» эки жарым эсе, ал эми фарсы тилиндеги «Шах-наамэден» беш эсе көптүк кылат. Жанрдык белгилери боюнча баатырдык эпос катары эсептелген бул чыгарма мазмуну боюнча баатырдык эпостордун алкагынан чыгып, тереңдиги, масштабдуулугу менен айырмаланат.

Дүйнөдөгү эпостордон «Манас» эпосунун өзгөчөлүктөрүн эске туткула.

Дүйнөгө белгилүү Ч. Валиханов, В. Радлов өңдүү окумуштуулар XIX кылымда эле «Манас» эпосу – аны жараткан кыргыз элинин тарыхын, этнографиясын, философиясын, тилин, көркөм өнөрүн, психологиясын, географиясын, медицинасын, жалпы эле руханий жана социалдык турмушунун ар кыл жактарын изилдеп үйрөнүүдөгү өзгөчө бай жана баалуу булак экендигин баса белгилешкен.

«Манас» үчилтигинин ЮНЕСКОдо катталышы.
Сертификат тапшыруу учуру. 2013-жыл

Кыргыз элинин турмушунун көркөм энциклопедиясы болгон «Манас» эпосунда кыргыз элинин эң байыркы доордон берки басып өткөн тарыхый жолунун урунттуу учурлары боюнча маалыматтар берилет. Эпостон байыркы жамааттык коом, андагы аскердик демократиянын белгилери байкалат. Согуштук олжолорду теңдеп бөлүштүрүү, кол башчыларды, хандарды шайлоо көрсөтүлөт. Уруулардын, инсандардын, окуя болгон жерлердин аттары архаикалык мүнөздө берилет. «Манас» эпосу элдик оозеки чыгармачылыктын дүйнөлүк мыкты үлгүлөрүнүн арасында татыктуу орунда турат.

Сөздөрдүн маанисин түшүндүргүлө: «Манас» эпосу, манасчылар.

Өзүңөрдү текшергиле:

1. Эмне үчүн «Манас» эпосун кыргыз элинин тарыхынын алтын казынасы деп айтабыз?
2. Дүйнөдөгү эпостордон «Манас» эпосу эмнеси менен айырмаланат?
3. Белгилүү манасчылардын ысымдарын атап бергиле.

Ойлонгула жана талкуулагыла: эмне үчүн «Манас» эпосу дүйнөдө теңдешсиз зор көлөмдүү чыгарма деп эсептелет.

КОШУМЧА ОКУУ ҮЧҮН

Саякбай Каралаев ХХ кылымдагы улуу манасчы, Кыргыз ССРинин эл артисти. Ал 1894-жылы Ысык-Көл аймагынын Тоң районунда төрөлгөн. Саякбайдын манасчылык талантына чоң энеси Дакиш түрткү болгон. Манасчы өзүнүн айтуучулук талантынын ачылышын түш көрүү менен байланыштырган. Саякбайдын варианты «Манас» үчилтигинин бардык бөлүмдөрүнүн салттык окуяларын толук камтуу менен айырмаланат. 1971-жылы Фрунзе шаарында дүйнөдөн кайткан.

Сагымбай Орозбак уулу манасчылык өнөрдүн улуу устаты. Ал 1868-жылы Ысык-Көлдүн күнгөйүндөгү Кабырга деген жерде төрөлгөн. Анын кыргыз элинин кайталангыс улуу мурасы болгон «Манас» эпосун ыйык тутуп, доордун

тарыхый мүнөзүнө шайкеш чыгармачылык менен өнүктүрүп, сактап келүүдө сиңирген эмгеги зор. Ал «Манас» айтып калуусун башка манасчылардай эле түш көрүү менен байланыштырат. Ал түшүндө Семетей баатыр аян берип, ошондон кийин айтып калгандыгын эскерет. 930-жылы Кочкордун Кара-Күңгөй айылында дүйнөдөн кайткан.

§ 24. ИСКУССТВО – ТАРИХТЫ ЧАГЫЛДЫРАТ

Жасалга-колдонмо көркөм искусствосу тарыхты кандайча чагылдырат? Искусствонун бул тармагы да тарыхты окуп үйрөнүүгө жардам берет. Дүйнө жүзүнүн ар кайсы жерлеринде байыркы доорго жана орто кылымга тиешелүү уникалдуу тарыхый эстеликтер сакталып калган.

Мындай эстеликтер Кыргызстанда абдан көп. Байыртадан калган жасалга-колдонмо жана көркөм сүрөттөр алгачкы диний ишенимдерден, ошол кездеги адамдардын дүйнө таанымынан кабар берет. Кыргызстандын аймагындагы тарыхый окуялар көчмөн империялардын тарыхын баяндайт.

Эллиндешкен падышалыктардын жашашы, Чыгыш менен Батышты байланыштырган Улуу Жибек жолу кыргыз элинин жасалга-колдонмо искусствосуна таасирин тийгизген. Натыйжада байыркы жана орто кылымдардан бай мурас калган. Алсак, Ысык-Көл өрөөнүндөгү Сары-Жаз дарыясынын боюндагы Ак-Чуңкур үңкүрүнүн боорунда таш дооруна таандык сүрөттөр кирет. Чолпон-Атадагы жана Тогуз-Тородогу Саймалы-Таш таш бетиндеги петроглифтер дүйнөгө таанымал. Булар Кыргызстандын өткөн доорлордогу көркөм сүрөт жана жасалга-колдонмо искусствосунун деңгээлин көрсөтүп, таштагы эпос катары өз доорунун тарыхын чагылдырат.

Жасалга-колдонмо көркөм искусствосу өткөн доордун жашоо-тиричилигинен кабар берет. Сактардын кийимин кооздогон алтын тоголору менен кемер курлар кездешет. Идиш-аяктарда жырткыч айбандардын сүрөттөрү салынып, жогорку көркөмдүүлүктө жасалган. Ат жабдыктары да өтө чебер усталардын колунан жасалганы көрүнөт. Булар аркылуу ошол доордо жашаган сактардын жашоо-турмушунан кабар алууга болот. Ферганадагы Дабан мамлекетине тиешелүү археологиялык табылгалар да эркектердин сөлөкөттөрү түшүрүлгөн айкелчелер ошол кездеги жашаган адамдардын дене түзүлүшүн маалымдайт. Аска беттерине тартылган жылкылардын сүрөттөрүнөн даңазалуу аргымактардын элестери көзгө тартылат. Көркөм маданияттын эстеликтери Борбордук Азиядагы, анын ичинен Кыргызстандын аймагында көчмөндөр менен отурукташкан элдердин маданияттарынын жуурулушуп, бирин бири толуктап,

Чолпон-Ата петроглифи

Балбал таштар

өнүккөнүн билебиз. VI–X кылымдарда Евразия мейкиндигинде, анын ичинен Кыргызстандын аймагында монументалдуу таш балбалдар жасалган.

Бул эстеликтерден баатырлардын сүрүн, кийим-кечесин, курал-жарагын, эрктүүлүгүн, намыскөйлүгүн байкоого болот. Жасалга-колдонмо искусствосу аркылуу жергебизде жашаган адамдар зороастризм, буддизм, христиан диндерин туткандыгын билебиз. X кылымдан баштап Кыргызстанда ислам цивилизациясы кирип, өнүккөндүгүн да жасалга-колдонмо искусствосунун эстеликтери баяндайт.

Искусство – бул көркөм чыгармачылык.

Сөздөрдүн маанисин түшүндүргүлө: тарыхты чагылдырган жасалга-колдонмо көркөм искусство өнөрү, петроглифтер, таш балбалдар.

Өзүңөрдү текшергиле:

1. Искусство деген эмнени түшүндүрөт?
2. Эмне үчүн ташка чегилген сүрөттөр тарыхый булак катары эсептелет?
3. Искусствонун байыркы эстеликтери Кыргызстандын кайсы жерлеринен табылган?

Карта менен иштегиле: өлкөбүздө кеңири кездешкен аска бетине жана ташка чегилген сүрөттөр табылган жерлерди картадан көрсөтүп бергиле.

Сүрөттөргө баяндама: ташка чегилген сүрөттөр, таш балбалдар силерге кандай таасир калтырды, кыскача дил баян жазгыла.

Ойлонула жана талкуулагыла: жасалга-колдонмо көркөм искусствосу тарыхты кандайча чагылдырат?

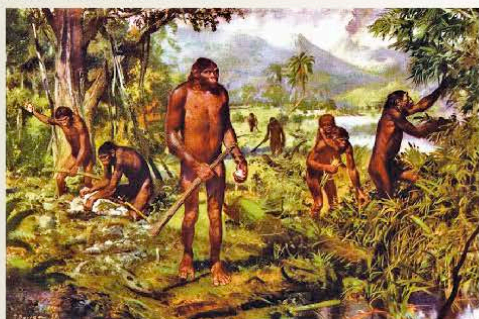
II БӨЛҮК. ДҮЙНӨНҮН ТАРЫХЫ
(Адамзаттын тарыхый-цивилизациялык өнүгүүсү)

І б ө л ү м. АДАМЗАТ ЦИВИЛИЗАЦИЯСЫНЫН БАШАТЫ

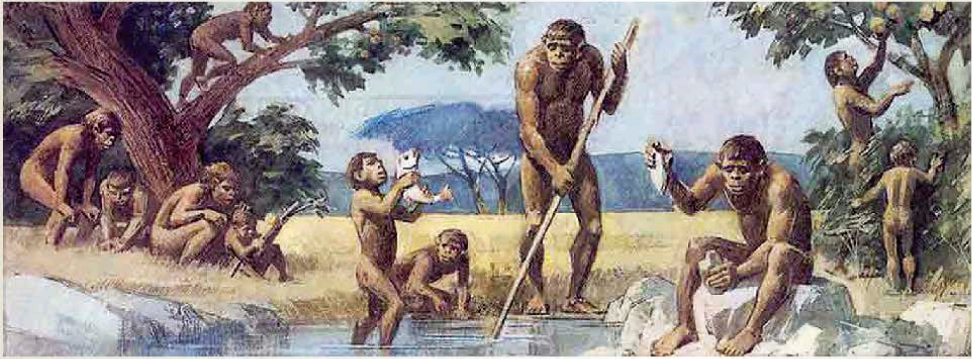
§ 1. БАЙЫРКЫ АДАМДАР

Байыркы адамдардын жашаган жерлери жана келбети. Байыркы адамдар жашоого ыңгайлуу аймактарды мекендеген. Алар Чыгыш Африкада, ошондой эле Европада (Германия, Венгрия, Франция, Испания, Италия), Түндүк Африкада, Кытайда, Крымда, Өзбекстанда, Жакынкы жана Бирээкы Чыгышта жашаган. Бул аймактардан археологдор мындан эки миллион жыл мурда жашаган адамдардын баш сөөктөрүн табышкан. Мындан 2,6–2,5 млн жыл мурда адам баласы айбандар дүйнөсүнөн бөлүнүп чыккан. Алардын баш сөөгүнүн түзүлүшү азыркы адамдардын баш сөөгүнө окшош болгон. Эки буттап, түз баскан. Чымыр денелүү, чекеси жалпак, кабагы салыңкы көрүнгөн. Мурундары барбагай, астыңкы жаагы чоң, ээги кыска, көзү бүтүк, өңү серт, моюну жоон. Сырткы келбети маймыл кебетеленип турган. Үзүлкесил үн чыгарып, бири-бири менен жандашуу аркылуу ойлорун түшүндүрүшкөн. Алар жырткыч жаныбарлардан коргонуу үчүн топ-топ (25–40гай адам) болуп күн кечиришкен. Бул *адам үйүрү* деп аталган.

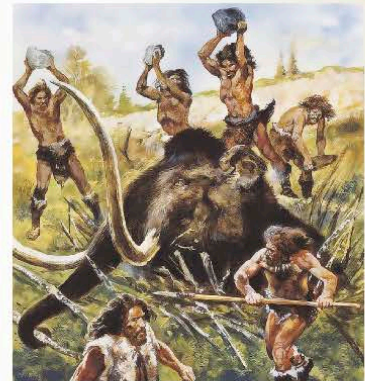
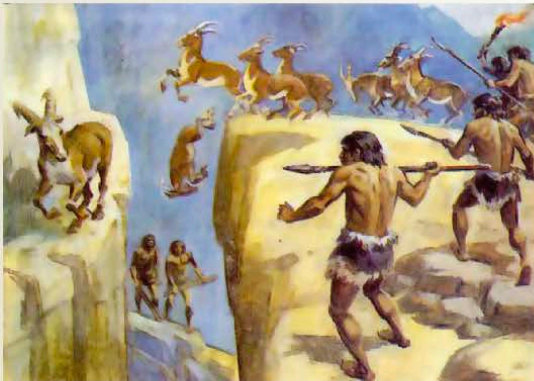

Байыркы адам үйүрлөрү

Байыркы адамдардын негизги кесиптери. Байыркы адамдар кичинесинен чоңуна чейин эртеден кечке жыйноочулук менен алектенишкен. Алар жегенге жарактуу жапайы өскөн жер-жемиштердин жана өсүмдүктөрдүн тамырларын жыйнашкан. Канаттуулардын жумурткаларын чогултушкан. Байыркы адамдар жамаатташып жашашып, аңчылыкка чогуу чыгышкан. Алар топ-тобу менен антилопаларга, жапайы букаларга, жапайы жылкыларга, кээде пилге, камандарга, зубрларга, аюу, жолборсторго, бийик тоолуу жерлерде жапайы эчки-текелерге аң уулашып, этти чийки жешкен. Алар жапайы айбандарды көргөндө кулак тундура кыйкырып, союл менен айбат кылы-

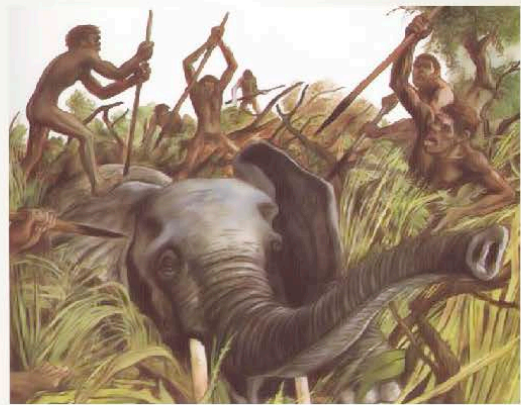
Адамдардын тобу мөмө-жемиштерди терип, балык кармоодо

Жапайы айбандарга аңчылык кылуу

Таштан эмгек куралдарын жасоо

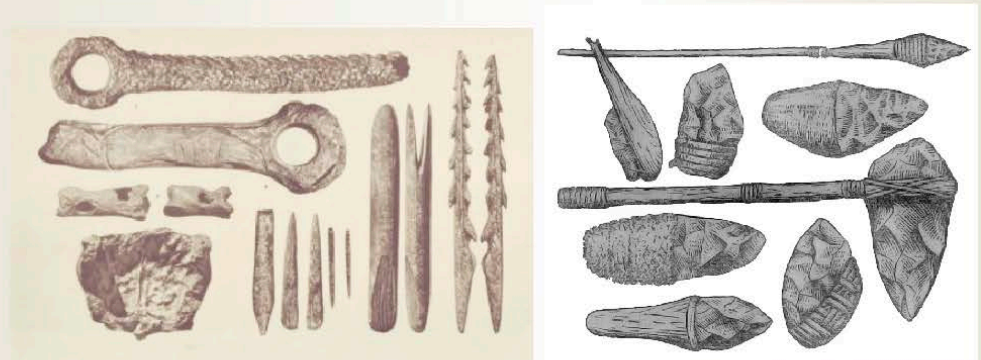
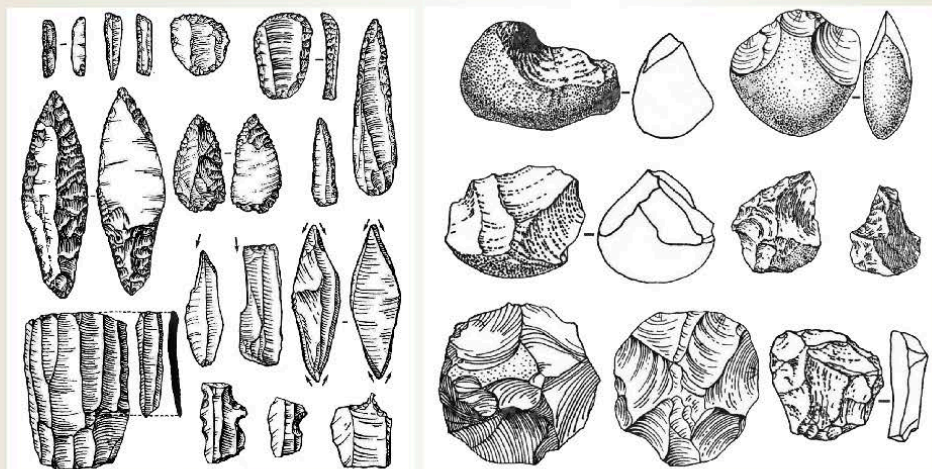

Пилге аңчылык кылуу

шып, таш бараңга алышкан. Кээде жапайы айбандарды үркүтүп, жарга такашкан же атайын казылган орго түшүрүшкөн. Ошентип, байыркы адамдардын кесиби жыйноочулук жана аңчылык болгон. Тропикалык зоналарда адам тургундарынан жүздөгөн, миңдеген жаныбарлардын сөөктөрүнүн катмарлары табылган. Алгачкы адамдардын жамаатташып жашашы, жапайы айбан-

дарга чогуу аңчылык кылып, этин чогулуп жеши, жырткыч ай-
бандардан биргелешип коргонушу алгачкы жамааттык коомдун
калыптанып өнүгүшүнө өбөлгө түзгөн.

Байыркы адамдар аңчылыкта кандай куралдарды колдонгон?
Аңчылык маанилүү кесипке айланган. Адамдар эми куралдар-
га муктаж боло баштаган. Алар таштан эң жөнөкөй кескичтер-
ди, кыргычтарды, учтуу көзөгүчтөрдү жана миздүү бычактарды
жасашкан. Аңчылык учурунда таш куралдарын эт кесүү жана
бөлүштүрүү, терисин кырып, тазалоо үчүн колдонушкан. Башы
учтуу таш куралдары саюу, кесүү милдетин аткарган. Узак убакыт
бою аңчылыктын негизги куралы учтуу найза болуп калган. Мын-
дан сырткары таштан жасалган куралдар менен өсүмдүктөрдүн
тамырларын казып алышкан. Байыркы адамдар таш куралдар-
дан сырткары сөөктөн жасалган эмгек куралдарын, союлдарды да
пайдаланышкан. Байыркы адамдардын таш куралдарын колдону-
шу адамзат тарыхында таш доорунун башталышына алып келген.
Таш доору байыркы таш доору (палеолит), ортоңку таш доору (ме-
золит) жана жаңы таш доору (неолит) деп бөлүнөт.

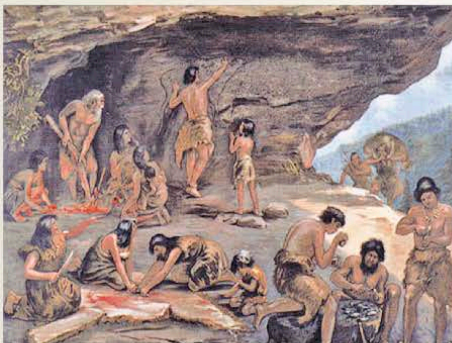
Байыркы адамдар колдонгон таш куралдары

Отту пайдалануу

Адамдар бара-бара от жакканды үйрөнүшкөн. Бир кезде чагылгандан түшкөн от тутанып, токойлор өрттөнүп, адамдын жашоосуна коркунуч келтирсе, эми от адамдарга кызмат кыла баштаган. От караңгыны жарык кылып, адамдарга жылуулук берип, түнкүсүн жырткыч айбандардан коргогон. Отту пайдаланганга чейин адамдар этти чийкилей жешсе, эми чоктун табына кактап чала бышырып жегенди үйрөнүшкөн.

Уруу жамааттары (общиналары). Бара-бара байыркы адамдар Европа жана Азия аймактарына жыла баштаган. Миллиондогон жылдардын өтүшү менен климат өзгөрүлүп, жер бетин муз каптаган. Таш доорунун акыркы этаптарында азыркы типтеги адамдар калыптанат. Адамдардын сырткы кебетеси өзгөрүп, баш сөөгү азыркы түзүлүшкө жакындаган. Алардын жаактары, ооз көңдөйү сүйлөөгө ылайыкташкан. Мээсинин көлөмү чоңойгон. Денеси чымыр, колдору ийкемдүү келип, түз баскан.

Үңкүрдөгү жашоо

Алгачкы алачык

Эми алар мурдагыдай жегенге жарактуу жер-жемиштерди жыйноо, аңчылык кылуу менен эле чектелбестен, жашоо үчүн өздөрүнө керектүү азык-түлүк, тамак-аш камдашкан. Аң-терилерден кийим-кече даярдашкан. Сөөктөн ийне жана темене жасашып, аң-терилерден кийим тигишкен. Алар от жакканды да өздөштүрүп алышкан. Үңкүрлөрдү турак жай кылып, жырткыч айбандардан, суук шамалдан, жаан-чачындан, борошологон кардан корголошкон. Үңкүр жок жерде жер төлөлөрдү казып, шырык, сөөк менен алачыктарды жасаганды үйрөнүшкөн.

Чоң-чоң балыктарды уулоо, сайып кармоо үчүн сөөктөн шиштерди ойлоп табышкан. Кайыктар пайда болуп, балыкты тор менен кармай башташкан. Таштан жасалган куралдар кыйла өркүндөтүлгөн. Майда микролиттик таш куралдар кеңири тараган. Алардын ичинен кесүүгө, саюуга ыңгайлуу болгон жалпак таштардын мааниси зор болгон. Узун жана бышык таяктын учуна миздүү ташты кайыш менен чырмап байлап, найза жасашкан. Ал найза аңчылыкта ишенимдүү курал болгон. Негизги өндүрүш куралдарынын бири катары таш балталар кеңири колдонулган. Чоподон идиш жасап, турмуш-тиричиликтин кыйла жакшырышына шарт түзгөн.

Байыркы адамдар жаңы куралды – жаа менен жебени ойлоп табышкан. Эмгектин коомдук бөлүнүшүнүн натыйжасында эркектер балык кармап, аң уулаган. Аялдар мөмө-жемиш чогултуу иштерин аткарган.

Коомдук мамилелер. Эмгек куралдары өркүндөдү. Натыйжада алгачкы адам үйүрү энеге негизделген уруу жамааттарына айланды. Бул эне бийлигинин коому – *матриархат* деп аталат. Бул мезгилде туугандык байланыш эне жагынан эсептелген. Энелик уруу мезгили таш доорунун акыркы мезгилин камтыган. Байыркы көрүстөндөрдөн аялдардын статуэткалары көбүрөөк табылган. Бул Эне кудайы жөнүндөгү түшүнүктөн жана матриархат доорундагы энелердин ээлеген ордунун жого-

Жаа менен жебе колдонуу

Байыркы адам

Уруу жамааты

ру болгондугунан кабар берет. Ошол доордо эне кудай коргоочу катары эсептелген.

Таш доорунун акыркы этаптарында аска беттерине жана үңкүрлөргө тартылган сүрөттөр, диний ишенимдер пайда болгон. Кой, уй, жылкы сыяктуу айбандар колго үйрөтүлө баштаган. Эмгек куралдары негизинен жез, коло сыяктуу металлдардан жасалган. Коомдо аялдарга караганда эркектердин ролу тездик менен жогорулаган. Аталык уруулук түзүлүш – *патриархат* энелик доорду (матриархат) алмаштырган. Эми уруулар энеге карап бөлүнбөй, атага карап бөлүнгөн. Уруулар эркектин наамы менен атала баштаган. Бул мезгилге өндүрүштүк каражаттарга болгон жеке менчик жана адамдарды адам эзүү мезгили башталат. Аталык уруу мезгили таш доорунун акыркы этабын жана алгачкы металл доорун камтыйт. Бул мезгилде өндүргүч күчтөр өнүгүп, дыйканчылык, мал чарбачылык жана кол өнөрчүлүк (жез, коло, темир металлдарын ысытып иштетүү) пайда болгон. Өндүрүштө эркектердин ролу күч алган. Аялдын коомдогу жана чарбадагы абалы төмөндөп, энелик доорду (матриархат) *аталык доор* (патриархат) алмаштырган.

Сөздөрдүн маанисин түшүндүргүлө: байыркы адамдар, адам үйүрү, уруу жамааттары, таш куралдары, энелик уруулук коом (матриархат), аталык уруулук коом (патриархат).

Өзүңөрдү текшергиле:

1. Эмне үчүн алгачкы адамдар үйүр-үйүр болуп жашашкан?
2. Байыркы адамдар эмне менен кесиптенишкен?
3. Энелик уруулук коом (матриархат) деген эмне?

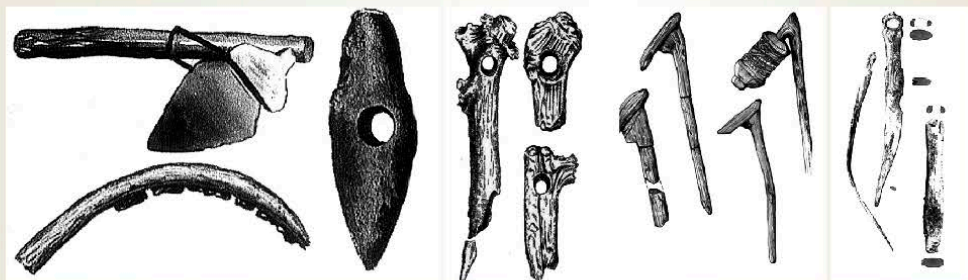
Сүрөттөргө баяндама: сүрөттөрдөн байыркы адамдардын кичинесинен чоңуна чейин жасаган иш-аракеттерин сүрөттөп, айтып бергиле.

Ойлонгула жана талкуулагыла: байыркы адамдар жаныбарлардан эмнеси менен айырмаланган?

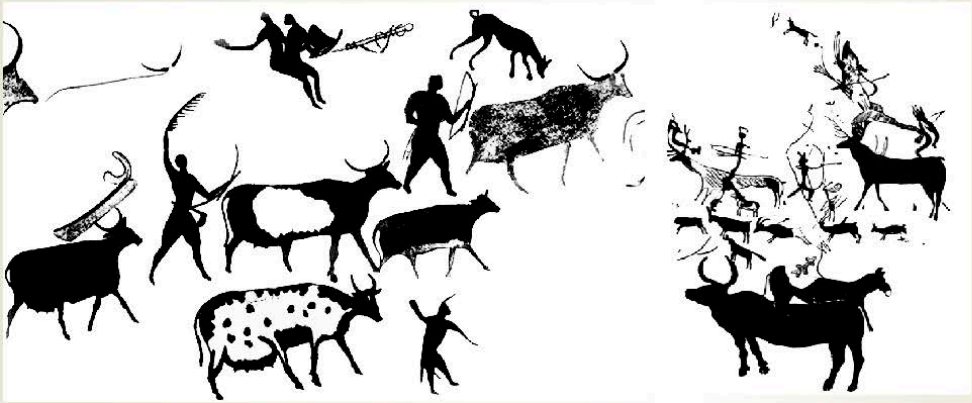
§ 2. БАЙЫРКЫ АДАМ ЖАНА ЭМГЕК

Алгачкы жер иштетүү. Алгачкы жер иштетүү жыйноочулуктан бөлүнүп чыккан. Адамдар жапайы өскөн эгиндин жерге түшкөн уругу кийинки жылы өнүп, дандын пайда болгонун байкашкан. Ал эми дан эгиндери адамды азык-түлүк менен камсыз кыларын да түшүнүшкөн. Ошондон улам адамдар жапайы өскөн эгиндин уругун эге башташкан. Натыйжада, алар дыйканчылык кылганды өздөштүрүп, алгачкы жер иштетүүчүлөр пайда болгон. Жерди таш, мүйүз, жыгачтан жасалган кетмен сымал куралдар менен жумшартышкан. Алгачкы дан эгиндери арпа менен буудай болгон. Эгин бышкан маалда аны таш орок менен оруп алышкан. Орокту миздүү курч таштын сыныктарынан жасашкан. Эмгек куралдарынын өтө жөнөкөйлүгүнөн улам адамдар алгач саздак жана борпоң топурактуу жерлерди гана иштетишкен. Бара бара алар токой-бадалдарды кыйып, айдоо аянтына айландырышкан. Суу жетпеген жерлерге арык казып, суу алып барышкан. Ошентип, жер аянттарын көбөйтүшүп, дыйканчылыкты өздөштүрүшкөн. Түшүмдү жалпак таштардан жасалган жаргылчактар менен жанчып, сүргүлөп майдалашкан. Кесек тартылган унга суу кошуп, камыр жууруп, андан очоктогу ысык ташка нан бышырышкан. Ар дайым аштык айдап, эгин эгип, мол түшүм алыш үчүн бир жерде туруктуу жашоо керек эле. Адамдар эми турак жай куруп, акырындык менен отурукташкан турмушка өтүшкөн.

Жапайы жаныбарларды колго үйрөтүү. Аңчылар кээде жапайы иттердин күчүктөрүн ала келишкен. Алар кишиге бат эле үйүр алышкан. Алгачкы жолу үй жаныбары катары ит багылып, адамга кызмат кыла баштаган. Ушундай жол менен байыркы таш доорунун мезгилинде кой, эчки, уй, чочколорду колго

Байыркы кетмендер жана ороктор

Үңкүргө тартылган байыркы сүрөттөр. Испания

үйрөтүп, мал багууну өздөштүрүшкөн. Үйүр-үйүр мал адамдарга эт, май, сүт, жүн, тери берген.

Кол өнөрчүлүк. Жаңы таш доорунда адамдар чоподон бышык идиштерди жасай башташкан. Ичке чырпыктардан себеттерди токушкан. Аларга жемиштерди сакташкан. Адамдар себетти ылай менен шыбап, тешикчелерин бүтөп туюкташкан. Мындай идиште азык-түлүк жакшы сакталган. Бирок ага суу куйса, ылайы агып, идиш жарабай калган. Адамдар эгерде андай идишти отко койсо, чырпыктар күйүп кетип, ылай шыбак катып каларын байкашкан. Эми адамдар атайылап идиштерди отко кактап, бышырып, чоподон идиш жасаганды үйрөнүшөт. Усталар идиштердин сырткы бетин оймо-чиймелер менен кооздошкон.

Б. з. ч. IV миң жылдыкта карапа айлантмасы ойлонуп табылат. Карапа айлантмасында жасалган идиш жылмакай жана

Саймалы-Таштагы байыркы сүрөттөр

Андронов маданиятына таандык буюмдар. Кыргызстан

көрктүү болгон. Мындай чопо идишке тамак жасашкан. Азык-түлүктөрдү сакташып, ичине суюктуктарды куюшкан.

Адамдар өтө жөнөкөй токуу станогун ойлоп табышат. Жыгач кермеге тикесинен катар-катар жиптерди тизишчү. Жиптер түшүп кетпеш үчүн, учуна таштар байланчу. Ошол жиптер аркылуу туурасынан башка жиптер өткөрүлчү. Жиптер узун-туурасынан чырмалып, алгачкы кездеме токулган.

Кездеме токуу үчүн жүндөн, кендирдин жана зыгырдын буласынан жип ийрилген. Ал үчүн адамдар ийикти ойлоп табышкан. Кол өнөрчүлүк калыптанып, адамдардын жашоосу оңоло берген. Акырындык менен адамдар өндүргөн азык-түлүктөрүн, кол өнөрчүлүк буюмдарын, малын бири-бири менен алмаша башташкандан улам соода-сатыктын алгачкы белгилери пайда болгон.

Борбордук Азиядагы алгачкы цивилизациялар. Борбордук Азияда андроновдук (малчылар) жана чусттук (дыйкандар) цивилизация өнүккөн.

Андронов маданияты коло дооруна таандык. Бул маданият Батыш Сибирдеги (азыркы Хакасия) Ачинскиге жакын жердеги Андронов кыштагынын аты менен аталган. Анткени, бул маданияттын эстелиги алгачкы жолу ушул кыштактан табылган.

Бул маданиятты жараткан уруулар негизинен мал чарбачылык менен кесиптенишкен, аз өлчөмдө жер иштетишкен. Алар кен өндүрүп, металл иштетишкен. Чоподон идиштерди жасашкан. Жүндөн кездеме токушуп, териден кийим тигишкен. Ал эми Чуст маданияты Өзбекстандын Наманган облусундагы Чуст кыштагынан табылгандыктан, анын атынан аталган. Чуст маданиятын Фергана өрөөнүндө жашап, дыйканчылыкты кесип кылган байыркы уруулар түзгөн. Дыйкандар буудай, арпа, таруу, сулу өстүрүшкөн. Андроновчуларга салыштырмалуу чуст

маданиятында кол өнөрчүлүк жакшы өнүккөн. Үстү жабылган жер тамдарда жашашкан. Чуст маданиятына тиешелүү тургун жайлар Борбордук Азиянын дыйканчылыгы өнүккөн бардык аймактарынан, анын ичинен Кыргызстандан да кездешет

Чуст маданиятына таандык алтын буюмдар. Кыргызстан

Сөздөрдүн маанисин түшүндүргүлө: эмгек, дыйканчылык, мал чарбачылык, карапа жасоо, кол өнөрчүлүк.

Өзүңөрдү текшергиле:

1. Эмне үчүн адамдар жапайы жаныбарларды колго үйрөтүшкөн?
2. Мал чарбачылык менен дыйканчылык кандайча пайда болгон?
3. Кол өнөрчүлүк кандай өнүккөн?
4. Андронов маданияты деген эмне?
5. Чуст маданияты жөнүндө айтып бергиле.

Ойлонгула жана талкуулагыла: мал чарбачылык менен дыйканчылыктын пайда болушу адамдардын жашоо-тиричилигине кандай өзгөрүүлөрдү алып келген?

§ 3. АЛГАЧКЫ ДИНИЙ ИШЕНИМДЕР

Алгачкы адамдардын диний ишенимдеринин пайда болушуна эмне түрткү болгон? Байыркы адамдардын дүйнө жөнүндөгү түшүнүгү чектелүү болгон. Адамдар табияттын кардуу күчтөрүнөн коркушкан. Күндүн күркүрөшү, чагылгандын чартылышы, катуу бороон-шамалдар, ай менен күндүн тутулушу, суу ташкыны, жердин титиреши, вулкандын атылышы сыяктуу адамдарга түшүнүксүз болгон жаратылыш күчтөрүнө сыйынышкан. Ошондой эле адамдар тоо-ташка, аска-чокуларга, тал-теректерге, айга, күнгө, жер-сууга, отко табынышкан. Убакыттын өтүшү менен адамдар жаратылыштагы ар кандай кубулуштардын себептерин түшүнүүгө аракеттенишкен.

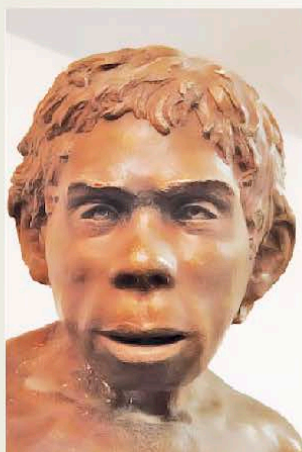
Адам эмне үчүн түш көрөт? Адамдарда ар бир кишинин табигаттан жогору турган күчү-жаны бар деген ишеним пайда болгон. Адам уктаганда эч нерсени сезбейт. Демек, анын жаны денесин таштап кетет. Ал башка адамдардын жандары менен кездешет, тамак ичип-жейт, ал эми уктаганда киши бул туура-

луу түш көрөт. Аны чочутуп капыстан ойготпоо керек, анткени жаны кайтканга үлгүрбөй калат. Эгерде жаны кайтпаса, адам өлөт деген ишеним болгон.

Сөөк коюу түшүнүгүнүн пайда болушу. Археологиялык изилдөөлөр боюнча байыркы таш доорунда эле адамдар өлгөндөрүн кийими менен жерге көмө баштаган. Маркумду үңкүрдүн ичиндеги бир аз тереңдетилип казылган чуңкурга капталынан, уктап жаткан абалда жаткырышкан. Маркумдар тиги дүйнөдөн жашоолорун улантат деген диний ишеним болгон. Маркумдун жанына колдонгон курал-жарагын, тамагын жана кооздук буюмдарын койгон. Алсак, Өзбекстандын аймагындагы алгачкы тургун жай – Тешик-Таш үңкүрүнөн баланын сөөгү табылган.

Анын тегерегинде тоо текенин мүйүздөрү тизилип коюлган. Андрон маданиятынын көрүстөндөрүнө коюлган маркумдар да кырынан бүгүлүп жаткырылган. Жанына карапа идиштери коюлуп, бейиттин тегереги таш менен курчалган. Бул адамдын жанынын түбөлүк жашоосу жөнүндө алгачкы түшүнүктөрдүн пайда болушунан кабар берет. Сөөктүн күн батышты же күн чыгышты баштанып коюшу алгачкы адамдарда күнгө сыйынуу адаты пайда болгонун билдирет.

Тотемизм, анимизм, фетишизм жана магия – байыркы адамдардын алгачкы дини. Тотемизм, анимизм, фетишизм жана магия бир мезгилде пайда болгон алгачкы диндер. Байыркы адамдар ушул диндерди тутушкан жана сыйынышкан. Сыйынуу ар түрдүү болгон. Ата-бабалардын арбактарына сыйынуу – бул, *анимизм* ишеними. Адам каза болгондо жан денеден өзүнчө бөлүнүп, учуп кетет, жан жашай бере турган түбөлүктүү нер-

Баланын келбети.
Реконструкция

Тешик-Таш үңкүрүнөн табылган бала. *Реконструкция*

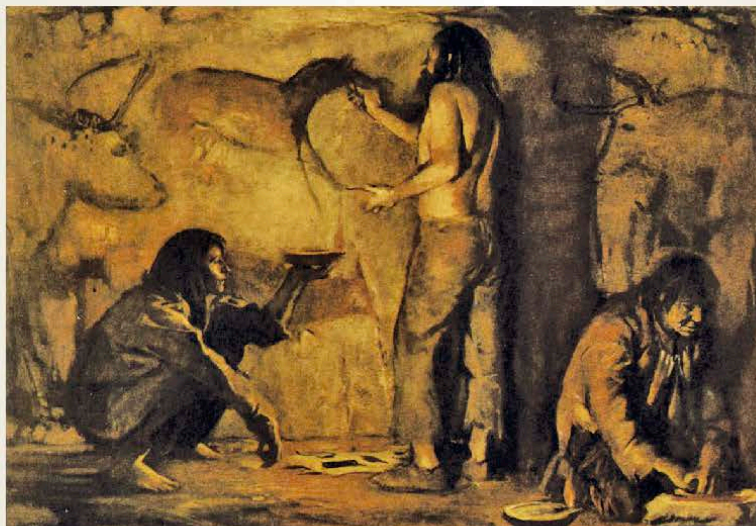
се деген түшүнүктөр анимисттик ойлоонун табигый жемиши. Бардык нерселер керемет күчкө ээ, алардын үстүнөн башкарып турган жан, рух бар деген ишеним менен байыркы убакта адамдар түшүмдүн мол болушун, аңчылыкта жолдуу кайтышын, душмандар менен согуштарда жеңишке жетишүүсүн тилеп Теңирден жардам сурашкан. Эгесине арнап, курмандык чалышкан. Алсак: «Манас» эпосунда Манастын атасы Жакып Теңирге жалынып бала сураган жана ага арнап курмандык чалган. Ата-бабалардын арбактары менен катар зыяндуу күчтөр жашайт, алар адамдарга көп зыян алып келет деген ишеним өнүккөн. Адамдар ой-тилегинин ишке ашпай калышын, согуштан жеңилишин, айрым жаңылыштыктарын анимисттик көз караш менен байланыштырган.

Алгачкы адамдарда өлгөндүн руху жаратылыш кубулуштарында жашайт деген ишеним күчтүү өнүккөн. Адамдар тооташ, жер-суу өңдүү жансыз заттарга касиеттүү деп табынышкан. Мунун натыйжасында жаратылышка сыйынуу ишеними жаралат. Мындай ишенимди *фетишизм* деп айтабыз. Үңкүрдүн ичине, аска бооруна же таш бетине тарткан алгачкы адамдардын сүрөттөрүндө жаныбарлардын элестери басымдуулук кылат. Бул болсо *тотемизм* ишениминен кабар берет. Анткени, алгачкы адамдарда айрым уруулар тиги же бул жаныбарлардан жаралган деген тотемизм ишеними болгон. Ушундай ишеним менен жаныбарлардын ыйыктыгына, кереметтүүлүгүнө сыйынышкан, сүрөттөрүн тартышкан. Ошондон улам кээ бир уруулар бугу, бөрү, багыш деп аталып калган. Айрым жаныбарлардын сөөктөн жасалган келбетин тумар катары тагынышкан. Жаныбарларга аяр мамиле жасашкан. Бир тотемдин тукуму делинип эсептелген уруу же топ өз ич ара кыз алып, кыз беришпейт. Кээ бир элдер тотем жандыктын этин жешпейт. Тескерисинче, айрым элдерде тотем жандыктын эти касиеттүү, күч-кубат берет деген ишеним да болгон. Орхон-Енисей жазууларында кыргыз жана башка түрк элдери тарабынан тотем катарында урматталган жаныбар илбирс менен карышкыр айтылат.

Диний жөрөлгөлөрдүн өткөрүлүшү. Алгачкы коомдо диний багыттагы ырым-жырымдар кеңири колдонулган. Чарбалык иштер, майрамдар ырым-жырымдар менен коштолгон. Алгачкы адамдардын диний ишенимдери алардын кесибине да байланыштуу болгон. Жер иштеткендер түшүмгө таасир эткен рухка, жерди жылыткан күнгө, жердин нымдуулугун камсыз кылган жамгырга, ал эми мал баккандар малдын эгесине сыйынышкан. Алгачкы коомдо диний ырым-жырымдар алгач уруу башчыларынын же аксакалдардын, кийин жрецтердин жетекчилиги менен жүргүзүлгөн. Акырындык менен адамдар жаратылыштан

тышкары эң кубаттуу күч катары эсептелген кудайларга сыйынууга өтө баштаган.

Көркөм өнөрдүн жаралышы. Алгачкы адамдардын сүрөт тартуусу эрте таш доорунда эле башталып, толкун сыяктуу сызыктарды чийишкен. Акырындык менен сүрөтчүлөр үңкүрдүн бооруна жаныбарлардын сүрөтүн тарта баштаган.

Үңкүргө сүрөт тартуу

Коло доорунда сүрөт тартуу өнөрү байыркы адамдардын искусствосу катары калыптанган. Кыргызстандын Тогуз-Торо аймагында Саймалы-Таш сүрөт галереясы жайгашкан. Анда 100 миңден ашуун таштарга чегилген сүрөттөр тартылган. Бул дүйнөдөгү эң чоң галерея катары эсептелет. Мындагы сүрөттөр коло доорундагы байыркы адамдардын дүйнөгө болгон көз карашынан кабар берет. Ушул сыяктуу петроглифтер Ош шаарындагы Сулайман тоосунан, Араван кыштагынын четиндеги аскадан, Чолпон-Ата, Таш-Көмүр шаарларына жакын жерлерден кездешет.

Сөздөрдүн маанисин түшүндүргүлө: *диний ишеним, тотемизм, анимизм, фетишизм, магия, дин.*

Өзүңөрдү текшергиле:

1. Алгачкы адамдардын диний ишенимдеринин пайда болушуна эмне түрткү болгон?
2. Көркөм өнөр кандайча жаралган?
3. Саймалы-Таш деген эмне?

Ойлонгула жана талкуулагыла:

1. Анимизм менен фетишизмдин айырмачылыктарын талкуулагыла.
2. Тотемизм түшүнүгүн чечмелегиле.

II бөлүм. ДАРЫЯ АРАЛЫГЫНДАГЫ ЦИВИЛИЗАЦИЯЛАР

§ 4. ЕГИПЕТТИН БАЙЫРКЫ ЦИВИЛИЗАЦИЯСЫ

Египеттин географиялык чөйрөсү. Египет – Африканын түндүк-чыгышындагы жана Азиянын Синай жарым аралындагы өлкө. Нил дарыясынын жээгин бойлой Сахара чөлү менен Кызыл деңиздин ортосунан орун алган. Күн ысык болуп, жапгыр өтө сейрек жаайт. Түштүктөн түндүктү карай дүйнөдөгү эң узун дарыялардын бири – Нил агат. Нил дарыясы Борбордук Африкадан башталып, Жер Ортолук деңизине куят. Нил дарыясынын Жер Ортолук деңизине куйган бөлүгү «Нилдин дельтасы» деп аталат. Дельта аймагы Төмөнкү Египеттин жүрөк толтосу болгон. Байыркы мезгилде Нил өрөөнү сууга бай, саздак аймак болгон. Бара-бара климат өзгөрүп, суу тартылат. Африканын түндүгү кумдуу жана таштуу чөлдөргө айланат. Ошентип, Нил дельталары өздөштүрүлө баштайт.

Египеттин картасы

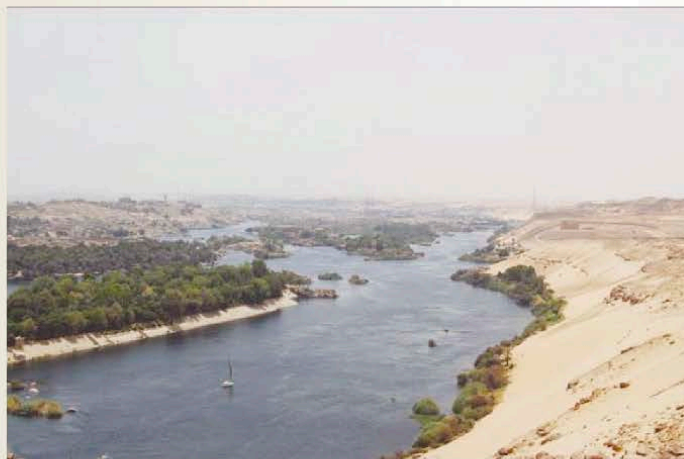
Элдин турмуш-тиричилигине Нил дарыясынын тийгизген таасири. Нилдин суусу ташкындаган кезде жээгинен алда канча алысыраак жайгашкан талааларды каптаган. Дарыя боюнда

жайгашкан үй-жайларды, мал-мүлктөрдү агызып кетип турган. Суу тартылган соң, жумшак топуракка дан эгиндерин эгип, дыйканчылык кылууга ыңгайлуу болгон. Мындай жаратылыш шарттарынан улам Нил өрөөнүн байырлаган байыркы уруулар отурукташа баштаган.

Ал эми Нил дарыясынын жээгинен алыс жашаган тургундар суунун тартыштыгынан, кыйынчылыктарга туш болушкан. Байыркы Египеттин чарбасынын негизин дыйканчылык түзгөн. Калктын көп бөлүгү дыйкан-фермерлер болгон.

Нил өрөөнүндөгү түшүмдүү жерлерден түшкөн кирешелер казынаны толтурган. Ошондой эле фараондун, министрлердин жана жрецтердин да турмуш-тиричилигин камсыздаган. Дыйкандар алган түшүмүнүн бир бөлүгүн казынага берген. Бул каражат Нил өрөөнүнүн жээктерин бойлой храмдарды жана пирамидаларды курууга жумшалган.

Египеттиктердин кесиптери: жер иштетүү, мал чарбачылык, кол өнөрчүлүк жана соода. Нил боюнда жашаган египеттиктердин негизги кесиби дыйканчылык болгон. Калк өзүнүн башкы азыгын буудай, арпа сыяктуу дан эгиндеринен алган. Ташкын токтоп, жер нымдуу кезинде кетмен менен жумшартып, үрөн себишкен.

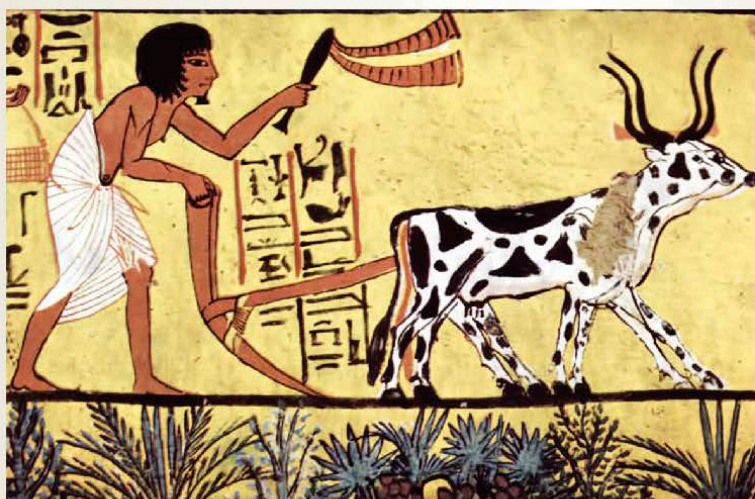

Нил дарыясы жана картасы

Кээ бир жерде урукту чымчыктар чукуп жеп кетпеши үчүн үрөн себилген талаага кой-эчкини жайышкан, алардын туягы басылган кыртыштан чымчыктар эч кандай урукту чокуп жей албай калышкан. Суу жээгинен кыйла алысыраак, жери катуураак талааларда өгүздү чегип, жерди буурусун менен айдашкан. Мээ кайнаткан ысыкта талааны сугаруу үчүн арыктарды, жасалма каналдарды курушкан. Күзүндө эгинди оруп-жыйып алышкан. Байыркы египеттиктер дыйканчылыктан тышкары

мал багып, балык уулашкан. Египеттиктер кой-эчки, чочко, ири мүйүздүү малдарды, кийинчерээк жылкыны, ошондой эле гиенди колго үйрөтүп, этин тамакка колдонушкан. Египеттиктер үчүн балык да негизги азыктардан болгон. Балыкчылар папирус жыгачынан жасалган кайыкка отуруп алып, кайырмак салып, тор жайып же гарпун (учтуу найзача) менен балык уулашкан. Алар кургатып саткан балыктар арзан жана узак убакытка сакталган.

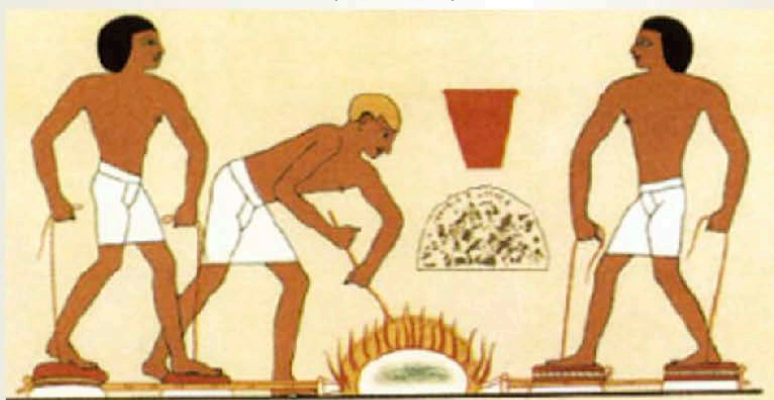
Байыркы Египетте жаратылыш байлыктары мол болгон. Нил өрөөндөрүндө акиташ, гранит, алебастр, изумруд жана акак таш, алтын, жез, малахит кендери өнүккөндүктөн, кол өнөрчүлөр жана усталар кенен пайдаланган. Кол өнөрчүлүктүн ар кыл тармактары өнүккөн. Күндөлүк тиричилик үчүн усталар менен кол өнөрчүлөрдүн мээнетинен жаралган буюм-тайым, керектүү нерселер арбын болгон. Маселен, карапачылар жасаган ар кыл кооздолгон идиштер (аяктар, кумуралар, табактар, чөйчөктөр) ар бир үйдүн ашканасында колдонулган.

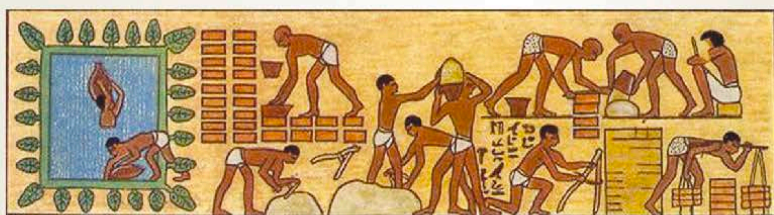
Египеттин чарбасы

Карапачылар

Темир усталар

Кол өнөрчүлөр

Усталар жезден, колодон эмгек шаймандарын жасашкан (байыркы египеттиктер темирди колдонууну билишкен эмес). Зергерлер алтындан, күмүштөн, асыл таштардан асем кооздуктарды жараткан. Байыркы Египетте соода өнүккөн. Сахара чөлү аркылуу кербөнчилер Түштүк Африкадан Жер Ортолук деңизинин жээктерине чейинки өлкөлөргө соода кылышкан. Соодагерлер пил сөөгүн, алтын, төө кушунун канатын жана «кара» кулдарды башка мамлекеттерге сатышкан.

Египет коому. Байыркы Египет мамлекетинде биринчи жолу мамлекеттик аппарат – өкмөт түзүлүп, бийлик бардык мамле-

кеттердин аймактарында ишке ашкан. Фараон Жогорку жана Төмөнкү Египетти башкарган. Ал «укугу чексиз эки аймактын башкаруучусу» деген статуска ээ болгон. Ошондой эле аны ар бир храмдын жогорку жреци деп да аташкан. Байыркы египеттиктер үчүн фараондун бийлиги асман менен жердин ортосуна тараган. Фараон элин-жерин жана мамлекеттин чек арасын коргоого жоопкерчилик менен мамиле кылган. Ал басып алуучулук согуштардын негизинде каратып алган аймактардан армия түзгөн жана алык-салыктарды алган. Фараонго чиновниктер (вазири, министрлер, сарай кызматкерлери, күзөтчүлөр) жардам берген. Байыркы Египет аймагы номдорго (район) бөлүнгөн. Ар бир номду номарх башкарган.

Египет коомунда дин кызматкерлери, жогорку даражалуу төрөлөр, аскер кызматкерлери, чиновниктер, соодагерлер, аскерлер, кол өнөрчүлөр жана эркин дыйкандар негизги социалдык катмарды түзгөн. Эң төмөнкү жана аз сандуу катмар кулдар болгон.

Шаарлары. Египеттин аймагы Африка континентинде түзүлгөн адамзат тарыхындагы цивилизациянын эң байыркы очокто-

Египет коомунун өсүшү

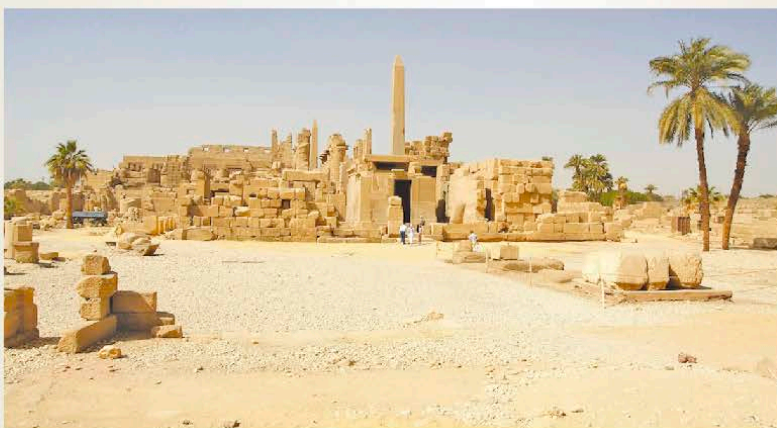
Тутанхамон алтын маскасы менен. Каир музейи. Египет

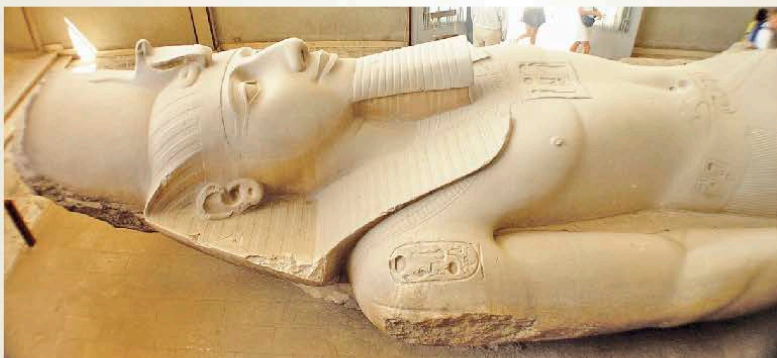
Нефертити. (б. з. ч. XIV кылым)

рунун бири. Египет аймагында адам баласы таш доорунда эле жашаган. Байыркы көчмөн уруулар жемиш чогултуп, аңчылык кылышкан, кийинчерээк балык уулай башташкан. Алардын арасында протосемит, бербер жана кушит уруулары болгон. Алардын өз ара аралашуусунун натыйжасында б. з. ч. IV миң жылдыкта египет эли калыптанган.

Б. з. ч. IV миң жылдыктын орто ченинде Төмөнкү Египет жана Жогорку Египет падышалыгы пайда болот. Б. з. ч. 3000-жылы Жогорку Египеттин падышасы Менес (Мена) Төмөнкү Египетти басып алып, бир падышалыкка бириктирген. Ал чеп катары Мемфис шаарын курган. Бул шаар кийин Египеттин борбору катары эсептелген. Б. з. ч. 1250-жылы Байыркы Египет цивилизациясы түндүгүнөн Ассирия падышалыгына, чыгышынан Кызыл деңизге, түштүгүнөн Нубияга, батышынан Ливия чөлдөрүнө чейинки эбегейсиз зор аймакты ээлеген. Өлкөнүн армиясын чыңдап, жоокерлерин жаа, жебе жана найза менен куралдандырган. Армиянын башында фараон өзү турган.

Египеттин байыркы борбору – Мемфис шаар калдыгы

Мемфистеги фараон Рамсес IIнин байыркы статуясы. *Египет*

Египеттеги байыркы шаарлардын бири – Фивы. Бул шаар Египет фараондорунун борбору, күн кудайы Амондун мекени болгон. Жер Ортолук деңиздин түштүгүндө, Нилдин чыгыш жээгинде, Жогорку Египетте жайгашкан. Фивы фараондору пирамида курушкан эмес. Алар аска беттерин тешип, 200 метр тереңдиктеги күмбөз жасашкан. Күмбөздөгү сөөк коюлчу бөлмөнүн дубалын жана шыптарын сүрөттөр менен кооздошкон. Мындай күмбөздөр Муаммар кырка тоо тектеринде жүздөн ашуун кездешет. Бирок алардын баарын байыркы убакта талап-тоноп кетишкен. Бир гана Тутанхамондун мүрзөсү толугу менен сакталып калган. Байыркы Фивы шаарында кудайлар үчүн көптөгөн храмдар курулган. Карнак шаарында фараон Аменхотеп IIIнүн 18 метрлик айкели турат. Килейген ал эстеликти көргөн адам өзүн кепкенедей сезет. Фараонду аздектөө үчүн тургузулган бул айкел дүйнөнүн улуулука болгон көз карашын чагылдырат. Аянты 5000 чарчы метр келген Карнак колонналарындай дүйнөдө эч бир зор колонна жок. Фараондордун жеңиш коштогон жортуулдарын даңазалаган сүрөт барельефтер колонналарды сүрдүү көрсөтүп, көркүн ачат. Мемфистин урандысы жана көрүстөнү, Гизадагы пирамидалар, байыркы Фивы шаары ЮНЕСКОнун Бүткүл дүйнөлүк маданий мурастарынын тизмесине катталган.

Байыркы Египет цивилизациясы б. з. ч. 3000-жылы негизделип, римдер басып алганга чейин (б. з. ч. 31-жыл) өкүм сүргөн. Байыркы Египет цивилизациясынын башкы жетишкендиктери: иероглиф жазуусун ойлоп табышкан. Башкаруу системасын

Байыркы Фивы шаары

түзгөн. Математика илими пайда болгон. Өнөр жайы өнүккөн. Жасалма сугат системасын ойлоп табышып, айыл чарбасына кеңири колдонушкан. Сот системасын түзүшкөн.

Сөздөрдүн маанисин түшүндүргүлө: *Египет, цивилизация, Нил дарыясы, египет коому, фараон, ном.*

Өзүңөрдү текшергиле:

1. Байыркы Египеттиктердин чарбасы кандай болгон?
2. Эмне үчүн Байыркы Египетте дыйканчылык күчтүү өнүккөн?
3. Фараон кандай даражага ээ болгон?

Карта менен иштегиле: Байыркы Египет, Мемфис жана Фивы шаарлары кайда жайгашкан? Картадан тапкыла.

Сүрөттөргө баяндама: жогорудагы сүрөттөрдөн байыркы египеттиктердин турмуш-тиричилигин баяндап бергиле.

Ойлонула жана талкуулагыла: элдин турмуш-тиричилигине Нил дарыясы кандай таасирин тийгизген.

§ 5. БАЙЫРКЫ ЕГИПЕТТИКТЕРДИН МАДАНИЯТЫ ЖАНА ДИНИ

Байыркы Египет жазууларынын өзгөчөлүктөрү. Байыркы Египеттин маданияты б. з. ч. IV миң жылдыктын аягы – III миң жылдыктын башында калыптанып, өлкөнүн өнүгүшүндө чоң роль ойногон. Эң башкы саамалык катары египеттик иероглиф жазмасы эсептелет. Ал б. з. ч. 196-жылы пайда болгон. Египет жазуусунда 750 иероглиф колдонулган. Жазуулардын жардамы менен Байыркы Египет цивилизациясы, алардын диний ишенимдери, илимдеги жетишкендиктери, турмуш жөнүндө көп маалыматтар белгилүү болду. Жазуулар негизинен папирус өсүмдүктөрүнүн кабыктарына, айрым учурда курулуштун дубалдарына жазылган.

Илимий-билимдердин башаты. Египетте астрономия, математика жана геометрия илимдеринде ири ачылыштар болгон. Мезгилди так эсептөө аракеттери ишке ашкан. Байыркы египеттик хирургдар кишинин анатомиясын терең үйрөнүүгө умтулушкан.

Байыркы египеттиктердин иероглиф жазуусу

Айрым мезгилдерде хирургиялык операцияларды жасашкан. Мумиялаштырууну мыкты өздөштүрүшкөн. Натыйжада байыркы доордо катырылган дене сөөктөрү азыркы күнгө чейин сакталган. Айнекти да биринчи жолу египеттиктер ойлоп тапкан. Египет мектептеринде негизинен эркек балдар окушкан. Алар сабаттуу болуп, ар кыл мамлекеттик кызматтарга, катчылык-

ка, дин кызматкерлигине даярдалган. Ак сөөктөрдүн кыздары болсо тек гана сабаттуу болуп, чыгармаларды окуп, рухий дүйнөсүн байытуу үчүн гана окушкан.

Байыркы Египеттеги мектеп

Байыркы Египет кереметтери. Египетте ири шаарлар, чептер жана ирригациялык курулмалар тургузулган. Таш храмдар, ак сарайлар, өлүк коюучу жайларынын архитектурасы монументтүүлүгү менен айырмаланат. Байыркы падышалык доордо маркумдарга сыйынууга байланыштуу күмбөздөр жана пирамидалар, зыярат очогу болгон фараондордун сөөгү коюлган храмдар, обелиск, сфинкстер курулган. Египетте фараондордун жеке бийлиги күч алган. Аларды египеттиктер жер бетиндеги кудай катары санап калышкан. Фараондор өздөрүнө пирамида түрүндөгү атайын көрүстөндөрдү тургуза башташкан. Эң алгачкы пирамиданы фараон **Жосер** курдурган. Анын б. з. ч.

Саккарадагы Жосер пирамидасы

2667–2648-жылдары тепкич-тепкич болгон пирамидасы азыркыга чейин Египеттин Саккара аймагында сакталып турат.

Мемфис шаарынын жанындагы Гиза өрөөнүндө фараон Хеопс (Хуфу) үчүн курулган пирамида эң чоңдугу менен айырмаланат. Ал мындан 5000 жыл мурда курулган. Хеопс пирамидасынын бийиктиги 146,6 метр. Пирамида байыркы курулуштардын эң бийиги болуп эсептелет. Ал эми Хеопстун уулу жана мурактору Хафренин (Хефрен) Хефрен пирамидасы Хеопстун пирамидасынан 2 метрге жапыз. Хефрен пирамидасынын жанына бүтүндөй аскадан чегилип, таш күзөтчү жасалган. Ал сфинкс деп аталат. Бети адамдыкы сыяктуу, тулкусун арстандыкы. Кийин Микерин пирамидасы пайда болгон. Бул кереметтерди куруу үчүн миңдеген кулдар эмгектенишкен. Египет пирамидалары дүйнөнүн жети кереметинин бири. Эч кандай краны жок бул пирамиданын курулушу адамзаттын акыл-эсинин, турмуштук билиминин, көркөм өнөрүнүн, залкар усталыгынын зор жетишкендигин даңазалап келет. Гизадагы пирамидалар дүйнөнүн жети кереметинин бири болуп саналат.

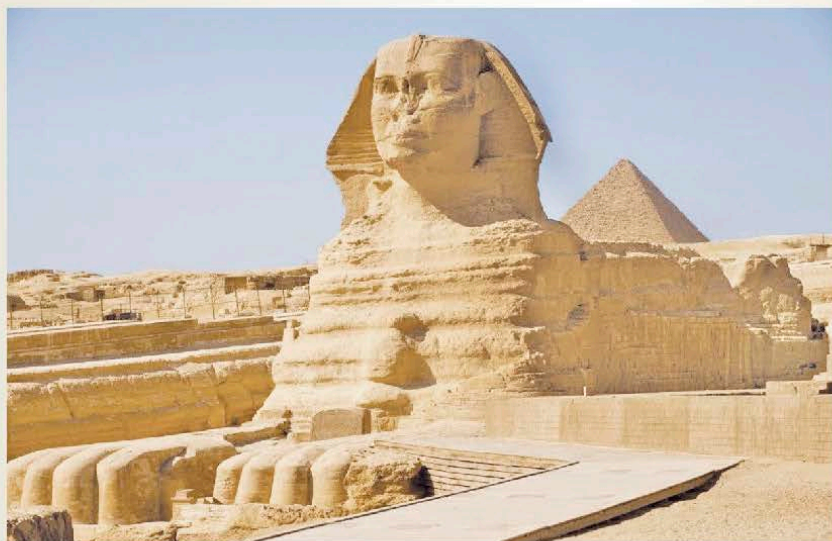
Пирамида менен сфинкстин айырмасын билип алгыла.

Египеттиктердин кудайлар жөнүндө түшүнүктөрү. Байыркы египеттиктер адамдар менен жаратылышты башкарган – кудай деп ишенишкен. Эгерде адамдар Кудайга жагымдуу иш кылбаса, Кудай жинденип, бүткүл өлкөгө кырсык жиберет деп, кудайдан кечирим суранышкан. Алар кудайларга арнап, храмдарды курушкан. Чоң таштардан кудайлардын статуяларын чегип же коло менен чоподон кичинекей фигураларды жасашкан.

Египеттиктер кудай сүрөттөргө кирип, адамдардын суранычтарын угуп, жардам берет деген ойдо болушкан. Храмдарда ку-

Гизадагы пирамидалар. *Египет*

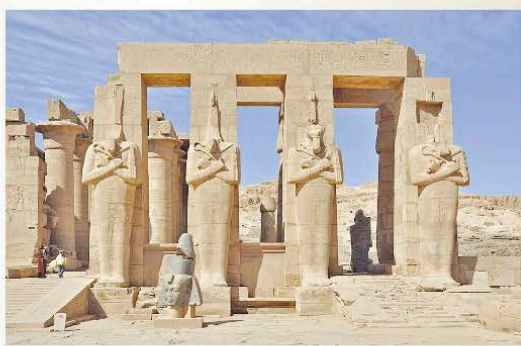

Сфинкс

дайдын кызматчысы – жрецтер кызмат өтөгөн. **Жрецтер** гана Кудай менен сүйлөшө алат деп эсептешкен. **Жрецтер** Кудай жашаган храмдын ички бөлмөлөрүнө кирип, ыйык ырым-жырымдарды жасаган. Статуяларды жыттуу майлар менен сүртүп, кийинтип, даамдуу тамак-аштарды киргизип, артын салбай чыгышкан.

Фараондор храмдагы кудайларга бакчаларды жана айдоо жерлерди, алтын жана күмүш, көптөгөн кулдарды белек кылышкан. Бирок, ал белектерди жрецтер колдонушкан. Натыйжада жрецтер өлкөдөгү эң бай адамдардан болушкан. Байыркы Египетте жалпы бир дин болбогондуктан, алар көп кудайга сыйынышкан. Байыркы Египет дининде бардыгы 700 кудай болгон. Египеттиктер кудайларды адам түспөлүндө элестетишкен, бирок кудайлардын баштары жаныбарлардыкындай сүрөттөлгөн. Анткени кудайлар мышык, түлкү, өгүз, арстан өңдүү жаныбарлардын кебетеси менен адамдардын арасында жүрөт деп элестетишкен. Эң чоң кудай катары Амон-Ра кудайы (Күн кудайы) эсептелген, ал таажычан, узун эки тал канаты, күн табагы бар адам түрүндө сүрөттөлгөн. Ал бардык кудайдын падышасы катары урматталчу. Асман кудайы болуп Амондун аялы – Мут, Айдын кудайы болуп, алардын уулу Хонсу эсептелчү. Талаалардын түшүмдүүлүгүн Ренепутет деген кудай аял башкарчу, ал түшүм коромжусуз жыйналганын текшерип, талаага жылан түрүндө келет деп ишенишкен.

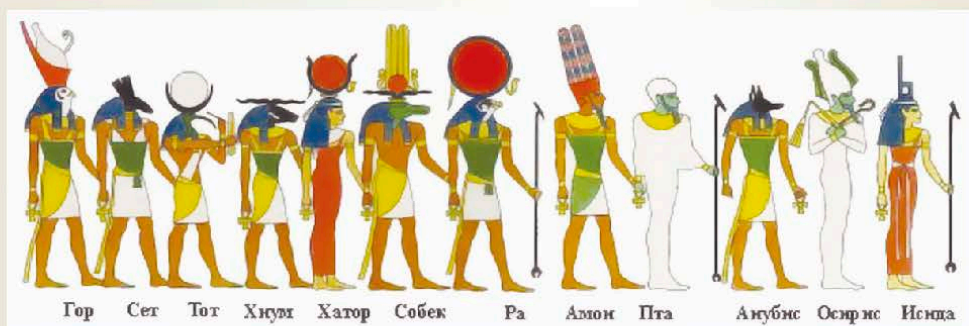
Байыркы египеттиктердин тиги дүйнө жөнүндөгү түшүнүгү. Египеттиктер адам өлгөндөн кийин өлгөндөр падышалыгына

Байыркы Египет кудайларынын статуялары

барат деп ишенишкен. Ал жерде да жарык жана жылуулук бар, арыктарда суу агат, талааларда буудай бышып, бардыгы жердеги жашоодой болот деп эсептешкен. Бирок аякта ар кимге жашаганга уруксат берилбейт. Өлгөндөр падышалыгын чөө баштуу Анупис кудайы башкарат. Анын жанында кыргый баштуу Гор кудайы турат. Ал өлгөндөрдү Осирис кудайынын калыс сотуна алып барат. Осирис тактыда отурган болот, маңдайына ак кийимчен маркум турат. Ал күнөөсүздүгү жөнүндө ант берет. Адамдын жүрөгүн таразанын бир табагына салышат, экинчи табагына Маат аттуу чындык кудайынын сөлөкөтүн салып, анттын чындыгын текшерешет. Таразанын теңдиги маркумдун жакшы адам болгонун белгилейт. Ал эми тирүү кезинде жаман иш кылган адамдарды, таразанын жанындагы отурган денеси арстан, жаагы крокодилдей каардуу айбан жеп алат. Жакшы адамды өлгөндөр падышалыгынын керемет талаасына өткөрөт.

Өлгөндөр падышалыгына адамдын денеси керек болгондуктан, египеттиктер өлгөн адамдын сөөгүнүн жакшы сакталышына чоң маани беришкен. Денени кургаткан соң, жука бинт менен ороп, мумиялаштырган. Мумиялаштыруу кургап калган адамдын жана жаныбардын бальзамдалып сакталган денеси.

Египет кудайларынын аталыштары

Фараон Тутанхамондун 110 кг салмактагы алтын саркофагы

Жыгач саркофаг

Египетте өлгөндөрдүн денесин катырууга чоң көңүл бурушкан. Мумияланган денени саркофакка сакташкан. Ал кымбат баалуу дарак жыгачынан жасалып, жазуулар менен кооздолуп, храмдарга коюлган. Саркофакка маркумдун атын жазып, аны жамандыктан сактоону кудайдан суранган дубалар жазылган.

Мумиялаштыруу – кишинин денесин катыруу. Кургап калган адамдын жана жаныбардын бальзамдалып сакталган денеси.

Сөздөрдүн маанисин түшүндүргүлө: иероглиф жазуусу, пирамида, сфинкс, мумиялаштыруу, саркофаг.

Өзүңөрдү текшергиле:

1. Байыркы Египет маданиятынын өзгөчөлүктөрү эмнеде?
2. Байыркы Египет дининде эмне үчүн көп кудайлар болгон?
3. Мумиялаштыруу деген эмне?

Сүрөттөргө баяндама: сүрөттөн саркофаг жөнүндө түшүнүгүңөрдү айтып бергиле.

Ойлонгула жана талкуулагыла:

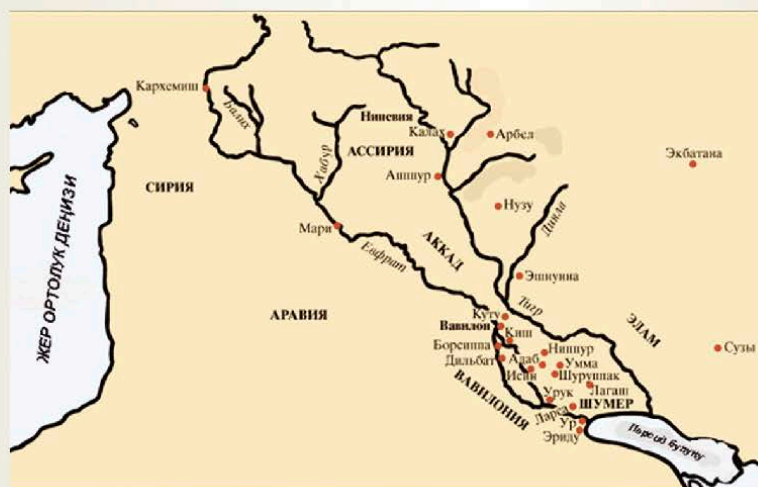
1. Эмне үчүн Египет пирамидаларын дүйнөнүн кереметтери деп айтабыз?
2. Эмне үчүн египеттиктер кудайлардын статуяларын чегип, фигураларды жасашкан? Ойлонуп жооп бергиле.

§ 6. МЕСОПОТАМИЯНЫН БАЙЫРКЫ ЦИВИЛИЗАЦИЯСЫ

Эки дарыя аралыгынын жайгашышы жана географиялык чөйрөсү. Эки дарыя аралыгы Жакынкы Чыгыштагы аймак. Евфрат менен Тигр дарыяларынын алабында. Эки дарыя тең Кавказдын түштүгүрөөк жагындагы тоолордон башталып, Персия булуңуна куят. Бул аймакты байыркы заманда эле гректер Месопотамия (Эки дарыя аралыгы) деп аташкан. Месопотамияда көптөгөн көлдөр жана шор баскан жерлер да кездешет. Климаты кышында жылуу, жайында ысык келет. Тигр жана Евфрат дарыялары жазында кирип, жайында тартылат, сугатта жана кеме жүрүүдө мааниси зор. Түндүгүндө чөл өсүмдүктөрү, дарыя өрөөндөрүндө токойлор өсөт; оазистер да бар. Сугат дыйканчылыгы жана көчмөн мал чарбачылыгы үчүн ыңгайлуу аймак болгон.

Месопотамиянын жаратылышы

Байыркы Месопотамиянын картасы

Б. з. ч. IV миң жылдыктын ортосунда эле Евфрат менен Тигр дарыяларын бойлоп адамдар мекендеген. Бул аймак байыркы дүйнөдөгү улуу цивилизациянын очокторунан болгон.

Ирригациялык (жасалма сугат) дыйканчылык деген эмне?

Бул өрөөндүн түштүк аймактары дыйканчылык үчүн ыңгайлуу болгон. Жаратылыштын татаал шарттары мындагы тургундарды тиричилик кылуунун татаалыраак түрлөрүн өздөштүрүүгө мажбурлаган. Алар келерки жылдын түшүмү үчүн эрте аракеттенишкен. Бул үчүн кыштак тургундары жамаатташып иштешкен. Алар арыктарды, каналдарды казып, ташкын жеп кетпеси үчүн өздөрүнүн айдоо жерлерин дарыянын жээги тарабынан кубаттуу дамбалар менен калкалашкан.

Эки дарыя аралыгында сугат дыйканчылыгы тиричилик кылуунун башкы булагына айланган. Эки дарыя аралыгынын түштүгүндөгү кыштак жамааттары акырындык менен алгачкы цивилизацияны түптөгөн. Жер иштетүү менен катар эле кол өнөрчүлүктүн ар кыл түрлөрү: карапа жасоо, кийим токуу,

Ефрат жана Тигр дарыяларынын ортосунда жайгашкан
Месопотамия калдыктары

таштан же жез менен колодон эмгек шаймандарын жасоо, зергерчилик өнүккөн.

Шумердин шаар-мамлекеттери. Байыркы Месопотамия б. з. ч. IV миң жылдыктын ортосунан б. з. ч. 539-жылга чейин өкүм сүргөн. Бул аймакты б. з. ч. V–IV кылымдарда эле шумерлер мекендеген. Алар чыгыштан Түштүк Месопотамияга (азыркы Ирактын түштүгүндөгү эки дарыя аралыгы) жер которуп келишкен. Саздуу аймактарга жайгашып, саздарды кургатышкан. Каналдарды казып, сугат дыйканчылыгын өздөштүрүшкөн. Мындан сырткары аңчылык жана балык уулоочулук менен алектенишкен. Кол өнөрчүлүгү өнүккөн. Өзгөчө токуучулук, булгаары иштетүү өнөрү өнүккөн. Металлдан жана чоподон карапа буюмдарын жасаган. Хмелден пиво ачытышкан. Шире суусундуктарын даярдашкан. Шумерлер бышкан кышты (кирпич) даярдоонун жана дөңгөлөк жасоонун технологиясын мыкты өздөштүрүшкөн. Таштан үйлөрдү салышкан. Бирок Түштүк Месопотамияда жыгач жана таш аз болгон. Алар чопону же кумду саманга аралаштырып, кыш (кирпич) куюшкан. Кыш курулуш материалдарына колдонулган. Сыйынган кудайларына арнап, храмдарды курушкан. Биринчи курган храмы б. з. ч. IV–III миң жылдыктарга таандык. Ал зиккурат (ыйык тоо) деп аталып, квадрат формасындагы тектирчелүү пирамиданы элестетет. Дубалдары кара (асфальт), ак (акиташ) жана кызыл (бышкан кыш) боёктор менен кооздолгон. Шумерлер Иран, Элам, Ассирия, Индия, Тигр жана Жер Ортолук деизинин жээктериндеги аймактар менен соода жүргүзүшкөн. Алар шумер кыштактарын цивилизациялуу шаар-мамлекеттерге айландырышкан.

Байыркы Шумердин картасы

Б. з. ч. IV миң жылдыктын ортосунда эле алардын шынаа жазуусу пайда болгон. Б. з. ч. 2700–2300-жылдары шумерлердин Киш, Урук, Ур, Лагаш, Умма, Акшак, Ларса аттуу шаар-мамлекеттери түзүлгөн. Б. з. ч. III миң жылдыктын ортосунда Араб жарым аралындагы семит уруулары – аккаддар Түштүк Месопотамиянын түндүгүнө жер которуп келип, шумерлер менен аралашкан. Кийин ассириялыктар жана вавилондуктар көчүп келишкен. Шаарларда храмдар, мамлекеттик имараттар, турак жайлар, суу сактагычтар курулуп, сугат тармактары кеңейген. Бул шаар-мамлекеттер бири-бири менен атаандашып, согушуп турган.

Аккад. Б. з. ч. XXIV–XXII кылымдарда пайда болгон байыркы мамлекет. Месопотамиянын ортоңку бөлүгүн (азыркы Ирак аймагы) ээлеген. Борбору Аккад шаары болгон. Аравия жарым аралыгындагы семит уруулары – аккаддыктардын ата-бабалары болгон. Алар б. з. ч. III миң жылдыктын башында Жогорку Месопотамияга жер которуп келишкен. Шумерлер менен аралашып, шумер тилинде сүйлөшкөн. Алар шумерлердин динин, жазуусун жана жашоо образын өздөштүрүшкөн. Аккаддыктар эки дарыя аралыгында жашаган элдерге тынымсыз жортуул уюштуруп турушкан. Акыры Умма, Урук, Лагаш шаар-мамлекеттерин багынткан. Б. з. ч. 2316-жылдары семит уруулары Аккад мамлекетин негиздешкен. Анын негиздөөчүсү падыша Саргон I болгон. Анын бийлиги убагында Шумерди каратып алышкан. Бара бара Аккад ири державага айланган. Ал «дүйнөнүн төрт бурчунун падышасы» деген наамга татыктуу болгон. Саргон I дүйнөдөн кайткан соң, бийлик анын уулу Римушка өткөн. Саргон Iнин неберелеринин башкаруу мезгилинде бул мамлекет бир

нече шаар-мамлекеттерге бөлүнгөн. Аккаддын акыркы падышасы Шу-туруптун бийлиги мезгилинде мамлекет начарлаган. Б. з. ч. 2137-жылы мамлекет тоолук көчмөн гутти урууларынын колуна өткөн. Б. з. ч. II миң жылдыкта Шумер-Аккад мамлекети гутилерден талкаланган.

Вавилон. Байыркы Месопотамиядагы ири шаарлардын бири – Вавилон. Ал Тигр менен Евфрат дарыяларынын ортосунан орун алган. Вавилон – байыркы дүйнөдөгү маданий борбор. Анын калдыктары Ирактын азыркы Эль-Хилла шаарынын чет жакасынан табылган. Вавилон б. з. ч. III миң жылдыкта негизделген. Ал Байыркы Шумер шаары – Кадингирдин ордунда жайгашкан. «Кадингир» деген аталыш шумер тилинен которгондо «Кудайлардын дарбазасы» дегенди түшүндүрөт. Бул жерде бир нече маанилүү соода жолдору кесилишкен.

Вавилон б. з. ч. II–I миң жылдыкта Вавилон падышалыгынын борборуна айланган. Маданияты жана искусствосу өнүккөн. Кол өнөрчүлүк жана соода жакшы жолго коюлган. Вавилондун экономикалык жана маданий турмушунун жогорулашы Навуходоносора IIнин башкаруу доору менен байланышат. Вавилон перстер басып алганга чейин (б. з. ч. VI кылымдын ортосу) өкүм сүргөн.

Хаммурапинин бийликке келиши. Б. з. ч. 1894-жылы Вавилонияда аморит урууларынан чыккан жергиликтүү династия бийликке келген. Анын көрүнүктүү өкүлү Хаммурапи (б. з. ч. 1792–1750-жылдары) болгон. Ал бүткүл Месопотамияны бирдиктүү борборлошкон мамлекетке айландырган. Анын тушунда Вавилония күчтүү мамлекетке айланган. Хаммурапи

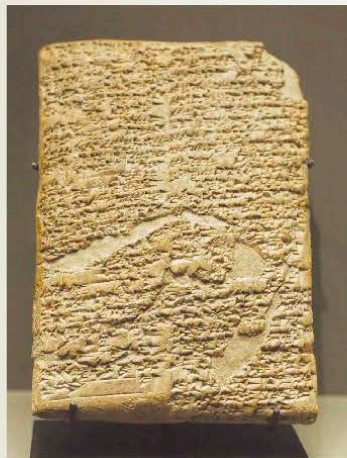
Падыша Хаммурапинин айкели. Б. з. ч. XVIII к. Сузы

элге таланттуу башкаруучу, реформатор жана мыйзамчы катары таанылган.

Анын бийлигинин мезгилинде Шумер менен Аккаддын шаар-мамлекеттери бирдиктүү бир дөөлөткө баш кошкон. Бул кубаттуу мамлекет алыскы аймактар менен элчилик мамилелерин жүргүзүп турган. Хаммурапинин чыгарган мыйзамдары анын башкаруусунун акыркы жылдарында (б. з. ч. 1750-жылдары) түзүлгөн. Бул мыйзам бирден-бир байыркы жазуу эстелиги болуп эсептелет. Мыйзамдын тексти Хаммурапи өкүм кылып турган доордон биздин күндөргө чейин жетти.

Хаммурапинин мыйзамдары. 1901–1902-жылдары француз археологу Жак де Морган Байыркы Месопотамиянын аймагына археологиялык экспедиция жүргүзгөн. Ал Сузды шаар калдыгын казуу учурунда конус формасындагы таш мамыны таап алган. Андагы аккад тилиндеги клинописстик жазуу Хаммурапинин мыйзамдары болгон. Мыйзам жыйнагы 282 беренеден турган, анын 37 беренеси өчүрүлгөн.

Мыйзам коомдун жогорку катмарын түзгөндөрдүн кызыкчылыгын көздөгөн. Эң төмөнкү катмар болуп эсептелген кулдардын да тагдырлары үчүн жазалар киргизилген. Бул мыйзамда соодагерлердин да укуктары каралган. Хаммурапинин мыйзамдарында турмуштун бардык жагдайлары кеңири камтылган.

Хаммурапинин мыйзамдар жыйнагы

Хаммурапиден кийин такка отурган падыша анын мыйзамдарынын негизинде өлкөгө башкаруу реформасын жүргүзгөн. Натыйжада өлкө өнүгүп жана чыңдалган. Ал өлкөнү белгилүү бир облустарга жана райондорго бөлгөн. Аларды башкаруу үчүн чиновниктерди койгон. Падыша өлкөдөгү бардык храмдарды өзүнө каратып алган. Өлкөгө жүргүзгөн бийлигин кудайдын буйругун аткарып жатам деп жарыялаган. Өлкөдөгү салыктарды чогултуу системасын тартипке келтирген. Менчик соодага чектөөлөрдү киргизген. Соода иштери толугу менен мамлекеттин көзөмөлүнө өткөн. Аларды соодагер-чиновниктер контролдогон. Жер жамаатка тиешелүү деп жарыялаган.

Ал жерди сатууга катуу тыюу салган. Сот системасын түзгөн. Хаммурапинин чыгарган мыйзамдарынан кийин өлкөнүн коомдук түзүлүшү (кул ээлөөчүлүк) расмий түрдө бекиген. Анын мыйзамдары өлкөнүн мыйзамдарын аткарууга жана сот системасын түзүүгө негиз болгон.

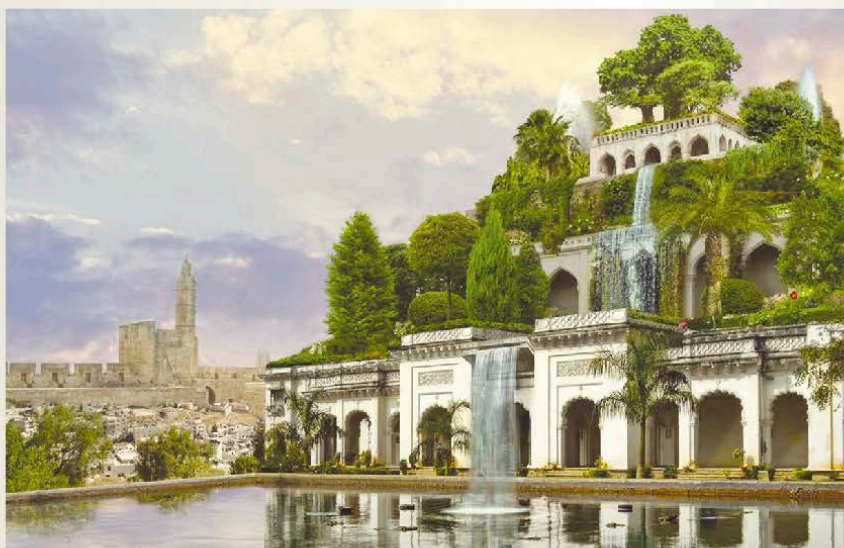

Байыркы Вавилон шаарынын калдыгы

Вавилониянын таланттуу башкаруучусу, реформатору жана мыйзамчы катары таанылган Хаммурапинин мыйзамдар жыйнагы өлкөнүн мыйзамдарын аткарууга жана сот системасын түзүүгө негиз болгон.

Жаңы Вавилон падышалыгы. Б. з. ч. 626-жылы Арамей Набополассар (Набу-апла-уцур) Вавилон шаарын басып алган. Ал Вавилондун түштүк аймагындагы Халдей уруусунан чыккан. Вавилондогу Халдей династиясы (б. з. ч. 626–539-жылдар) илимде **Жаңы Вавилон падышалыгы** деп аталат. Анын аймагына мурдагы Шумер менен Аккаддын, Ассириянын аймактары кирген. Анын уулу Навуходоносор II (Набу-хударри-уцур II) б. з. ч. 605–562-жылдары дипломатиялык жол менен өлкөнүн

Семирамида бакчасы

Иштар дарбазасы. Вавилон

күч-кубатын чыңдаган. Вавилондо илим, искусство жана маданият гүлдөп өнүккөн. Өлкөнүн экономикасы көтөрүлгөн. Мамлекеттин чек арасы кеңейген. Вавилон шаары **Жакынкы Чыгыштагы** эң бай жана чоң шаарлардын бирине айланган. Калкы 200 000 кишиге жеткен. Калкы өздөрүнүн тилинде сүйлөп, салттуу кийимдерин кийишкен.

Падыша өзүнүн жубайына арнап, Вавилонго бийиктиги 40 метрге жеткен асма бакча салдырган. Бул дүйнөдөгү жети кереметтин бири болгон.

Б. з. ч. 575-жылы падыша Навуходоносордун буйругу менен шаардын түндүк бөлүгүнө Иштар кудайынын дарбазасы салынган. Вавилон шаары **Жакынкы Чыгышка** жана **Жер Ортолук деңизинин** аймагына даңазаланган. Анын заңгыраган имараттарынын көркөмү көргөн адамдын көз жоосун алган. **Жаңы** Вавилон падышалыгына б. з. ч. 539-жылы байыркы перс уруулары кол салып, басып алган.

Сөздөрдүн маанисин түшүндүргүлө: *Эки дарыя аралыгы, ирригациялык дыйканчылык, шумерлер.*

Өзүңөрдү текшергиле:

1. Байыркы Шумердин шаар-мамлекеттери жөнүндө түшүнгөнүңөрдү айтып бергиле.
2. Хаммурапи деген ким болгон?
3. Хаммурапинин мыйзамдарынын мааниси жөнүндө айтып бергиле.

Карта менен иштегиле: эки дарыя аралыгын картадан көрсөткүлө.

Сүрөттөргө баяндама: сүрөттөрдөгү Вавилондун асма бактары, Иштар дарбазасы силерге кандай таасир калтырды, кыскача аңгеме түзгүлө.

Ойлонгула жана талкуулагыла: Хаммурапинин мыйзамдар жыйнагы өлкөнүн мыйзамдарын аткарууга жана сот системасын түзүүгө кандай негиз болгон?

БАВИЛОНДУН АСМА БАКТАРЫ

Бул керемет курулуш уламыш катары Семирамида ханышанын асма бактары деп аталат. Грек-римдик жазуучулардын айтымында бул бакча б. з. ч. VI кылымда пирамида түрүндө курулуп, алты кабаттан турган. Ар бир кабатта жасалма тектирлерге мөмөлүү дарактар өстүрүлгөн. Асма бакчаны падыша Навуходоносор өзүнүн жаш жубайы Амитиске арнап салдырган. Имараттын бийиктиги 40 метрге жеткен. Бул керемет курулуш Евфрат дарыясынын ташкындаганынын натыйжасында кулаган.

§ 7. АССИРИЯ ДЕРЖАВАСЫ

Ассирия падышалыгы – байыркы дүйнөнүн улуу дөөлөттөрүнүн бири. Эки дарыя аралыгынын түндүгүндөгү байыркы мамлекет (азыркы Ирак мамлекетинин аймагы) Ассирия деп аталган. Бул мамлекет б. з. ч. XXIV кылымда негизделип, б. з. ч. VII кылымга чейин өкүм сүргөн. Анын борбору Ашшур шаары болгон. Ашшур же Ассур шаары Байыркы Ассириянын маданий жана тарыхый борбору болгон. Ассириялыктардын жогорку кудайы Ашшурдун урматына арнап, шаарды ассириялыктар курган. Ашшурдун башкаруучусу Ашшурубаллит Iнин (XV кылымдын аягы – XIV кылымдын башында) тушунда Ассирия күчтүү державага айланган. Анын тукумдары «Ассириянын падышалары» деген титул алышкан. Ассирия коңшу мамлекеттерге тынымсыз жортуулдарды уюштуруп турган.

XIV–XIII кылымда алар Түндүк Месопотамияны каратып алган. Ассирия каратып алган аймактардан алынуучу салыктардын эсебинен гүлдөгөн. X–VII кылымда Ассирияда темир иштетүү өнүккөн. Темирден жасалган курал-жарактар согушка

Ассириянын картасы

пайдаланылган. Натыйжада өлкөнүн согуштук жана экономикалык абалы чыңдалган. Ассириялык аскерлер бир нече жолу Вавилонияга, Урартуга, Мидияга, Сирияга жортуул уюштурушкан. Египетти, Эламды жана Түндүк Аравия урууларын баш ийдирген.

Ниневия – ассириялык падышалардын борбору. Б. з. ч. VIII–VII кылымдарда Ассириянын борбору Ниневия шаары болгон. Шаар азыркы Ирактын түндүгүндөгү Мосул шаарынын маңдайындагы Тигр дарыясынын чыгыш жээгинде жайгашкан.

Шаардын айланасы чеп менен курчалып, он беш дарбазасы болгон. Ар бир дарбазаны таштан чегилген залкар бука статуялар кайтарып турган. Ниневия «арстандар капчыгайы» деп аталган. Падыша Ашшурбанипалдын бийлиги мезгилинде Ниневияда Куюнжик китепканасы түзүлгөн. Анда 30 миңдей шынаа түрүндө жазылган (клинописстик) чопо такталар сакталган.

Шаар калдыгын казууда падышалардын ырайымсыздыгын күбөлөндүргөн эстеликтер, байыркы жазуулар, ошондой эле ка-

Ниневиянын байыркы сүрөтү

Чопо такталардагы байыркы жазуулар

Падыша Ашшурбанипал

Канаттуу буканын сөлөкөтү

наттуу булакар менен арстандардын сөлөкөттөрүнүн калдыктары табылган.

Ассириянын тынымсыз жүргүзгөн баскынчыл согуштары калкын жакырланткан. Мамлекеттин экономикалык абалын начарлаткан. Б. з. ч. 614-жылы Ниневия Вавилония менен Мидиянын бириккен армиясынан талкаланып, Ассирия державасы кулаган.

Хетт падышалыгы. Кичи Азиядагы (азыркы Түркиянын аймагында) байыркы мамлекет. Борбору Хаттушаш шаары (азыркы Түркиядагы Богаз-Кой шаар калдыгы) болгон. Хетт падышалыгын хеттер негиздеген. Хеттер б. з. ч. II миң жылдыктын башында Чыгыш Европадан Анатолия аймагына журт которуп келип, жергиликтүү калктар (хаттар) менен жуурулушкан. Алар согуштук жортуулдарды уюштуруп турушкан. Вавилон-

Байыркы Хаттушаштын арстан дарбазасы

ду, Жогорку Месопотамияны жана Халпаны басып алышкан. Натыйжада Хетт падышалыгынын ээлиги кеңейген. Аскердик күч-кубаты чыңдалган. Б. з. ч. XVI кылымдын аягында хурриттердин (Митанни калкы) кол салуулары, падышанын тегерегиндеги чыр-чатактар байыркы Хетт падышалыгын начарлаткан.

Митанни. Б. з. ч. XVI кылымда хеттердин чыгышында Митанни мамлекети пайда болгон. Митаннинин калкын хурриттер жана семиттер түзгөн. Борбору Вашшуканни (Хошкани) шаары болгон. Сириянын азыркы Серекани шаарынын ордунда жайгашкан. Мамлекетти падыша башкарган. Оор жана жеңил куралданган армиясы болгон. Калкы мал чарбачылык жана дыйканчылык менен кесиптенишкен. Б. з. ч. XVI–XV кылымдарда Митанни гүлдөгөн мамлекетке айланып, күчтүү держава түзгөн. Бийлиги коңшу мамлекеттерге кеңири тараган. Б. з. ч. XIV кылымдын башында Хетт падышалыгы кайра күчүнө келип, Митанни падышалыгын каратып алган.

Б. з. ч. XIII кылымдын аягында же б. з. ч. 1260-жылы Митанни мамлекети жашоосун токтоткон.

Урарту падышалыгы. Б. з. ч. IX кылымдан VI кылымга чейин Алдыңкы Азияда өкүм сүргөн мамлекет. Борбору Тушпа шаары (азыркы Түркиядагы Ван шаары) болгон.

Урарту азыркы Армения, Чыгыш Түркия, Түндүк-Батыш Иранга караштуу аймактарды ээлеген. Урартунун калкы малчылык, дыйканчылык жана багбанчылык менен кесиптенишкен. Искусствосу, кол өнөрчүлүгү, өзгөчө темир, коло, таш иштетүү мыкты өнүккөн. Урарту падышалыгы Месопотамияны, Сириянын түндүгүн, Ван көлүнүн түштүгүн, Урмия көлүнүн тегерегин жана Түштүк Закавказьенин көп бөлүгүн басып алган. Б. з. ч. VIII кылымда Урарту падышалыгы Ассириядан жеңилип, алсырай баштаган. Б. з. ч. VI кылымдын башында Урарту падышалыгын Мидия падышалыгы басып алган.

Митанни мамлекетинин картасы

Ван аскасындагы байыркы чептин калдыгы

Сөздөрдүн маанисин түшүндүргүлө: *Ассирия, Ашшур, Ниневия, Хетт, Митанни, Урарту.*

Өзүңөрдү текшергиле:

1. Алдыңкы Азия аймагында алгачкы мамлекеттер качан пайда болгон? Атагыла.
2. Ассирия падышасы Ашшурбаналал тарыхта кандай из калтырган?
3. Хетт, Митанни жана Урарту падышалыктары жөнүндө эмне билдиңер?

Карта менен иштегиле: алдыңкы Азия аймактарын картадан көрсөткүлө.

Ойлонгула жана талкуулагыла: Байыркы Хетт, Митанни жана Урарту падышалыктарынын ордунда азыркы мезгилде кайсы мамлекеттер жайгашканын билгиле.

§ 8. БАЙЫРКЫ ШУМЕР-АККАД МАДАНИЯТЫ ЖАНА ДИНИ

Байыркы Месопотамиянын маданияты. Б. з. ч. IV–III миң жылдыктарда Байыркы Месопотамиянын илими, адабияты жана искусствосу жогорку деңгээлде өнүккөн. Шумер-Аккад аймагы байыркы шумерлердин мурастарынын маданий борбору болгон. Шумерлер математика жана астрономия илимдерине зор салым кошкон. Вавилония падышасы Хаммурапи дүйнөдө биринчи жолу мыйзамдар жыйнагын түзгөн адам катары даңкталган. Вавилондуктар узундукту, аянтты, убакытты өлчөөнү, сандарды (1, 2, 3, 4. . .), айлананы (360 градус), жер шарынын төрт багытын (түндүк, түштүк, батыш, чыгыш) аныктаган. Алар биринчилерден болуп бир саатты 60 минутка, бир минутту 60 секундка бөлүшкөн. Асмандагы жылдыздарды айырмалашкан. Шумерлердин «Гильгамеш» аттуу эпикалык поэмасы Байыркы Вавилондун улуу маданий эстелиги болгон.

Шынаа жазуусунун пайда болушу. Шумерлер дүйнөдө биринчилерден болуп жазууну ойлоп табышкан жана чопо такталарга жазган. Болжол менен б. з. ч. IV миң жылдыктын 2-жарымынан шумерлерде шынаа жазуулары пайда болгон. Буга чейин колдонулган пиктографиялык жазмада өгүздү туюнтуу үчүн өгүздүн башы тартылган. Эми шынаа сымал жазууда түз сызылчу бир нече шынаа сызыгы менен өгүздүн башы шарттуу түрдө берилет. Эмне үчүн бул жазма шынаа сымал болуп калды? Аска таштуу Эки дарыя аралыгында Египеттегидей папирус өскөн эмес, бирок чопо көп болгон. Аны эң ыңгайлуу жана

Байыркы шумерлердин жазуусу

Шумерлердин чопого тарткан сүрөтү

арзан материал катары пайдаланышкан. Шумерлер адегенде бир аз топурактан ылай ийлеп, андан кичине тактача жасашкан. Анан жумшак чопого жыгачтан калем сыяктуу жасалган таякча менен жазуу белгилерин чийип түшүргөн. Мындай таякчаны баса жазганда чопо тактада шынааларга окшош белгилер пайда болгон. Ошондуктан, бул жазуу *шынаа жазуусу* деп аталган.

Б. з. ч. IV миң жылдыктын 2-жарымында дөйнөдө биринчи жолу шумерлерде шынаа жазуулары пайда болгон.

Бул тактаны күнгө кургатып алса, анын жазуусу оңой менен өчкөн эмес. Бул ыкма уйдун же өгүздүн башын окшоштуруп тартканга караганда ыңгайлуу болгон. Шынаа сымал жазуу менен чарбалык эсептер жүргүзүлгөн.

Аларда канча тилке жер айдалганы, андан канча салык мамлекетке төлөнгөнү, кимдин кандай карызы бар экендиги баяндалат. Бул жазуу аркылуу шумерлердин дастандары менен таанышып, тарыхый инсандардын ишмердиктерин билүүгө болот. Шумер жазуусун Батыш Азиядагы башка элдер да өздөштүргөн. Бүгүнкү алфавиттин келип чыгышына шынаа сымал жазуу түрткү болгон. Ошондой эле курулуш искусствосуна да көңүл бурушуп, шумерлер дүйнөдө биринчи жолу тектирлүү пирамида курушкан.

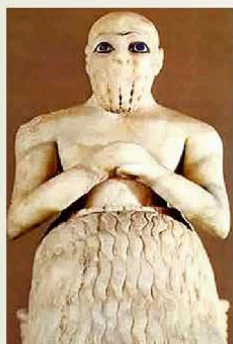

Байыркы ассириялыктар

Ашшур, Кальху жана Дур-Шаррукин шаарлары Ассириянын маданий жана тарыхый борборлору болгон. Шаардын айланасы таш түптөлгөн, бышкан кирпичтен салынган чеп-дубалдар менен курчалган. Бийик мунаралуу, дарбазалары арка түрүндө, төрт бурчтуу салынган бастияндор курулган. Шаардын борборунда чеп-сарайлары, көркөмдөлгөн, татаал пландагы көптөгөн храмдар, зиккурат-мунаралар, чарба курулуштары орун алган.

Ак сарайлардын кире беришине басып бара жаткан канаттуу букага падышанын башын орноткон таштан чегилген статуялар тургузулган. Падышанын бөлмөлөрү оймо-чиймелер, падышалардын баатырдыгын даңазалаган жазуулар, статуялар менен кооздолгон. Таштан жасалган эстеликтер, падышалардын статуялары, скульптуралар, жыгач жана сөөк буюмдары жогорку чеберчиликте жасалган. Ассирия живописи өнүккөн.

Алгачкы диний ишенимдер. Месопотамиялыктардын руханий дүйнөсүндө дин өзгөчө орунда турган. Өздөрүн жаратылыштын бир бөлүгү катары эсептеп, ар кандай мифтерге ишенишкен. Адамдын денеси – топурактан, каны – суудан, дем алуусу – шамалдан, көзү – күндөн жаралган деген ишеним күчтүү өкүм сүргөн. Бардык эле байыркы адамдардай месопотамиялыктар да көзгө көрүнбөгөн сыйкырдуу күчтөргө көбүрөөк ишенген. Алардын сырларын талдоого ал кезде адамдардын аң-сезими жеткен эмес. Жаратылышты кудуреттүү күч катары баалап, ага ар кандай ырым-жырымдарды жасаган. Коомдо сыйкырчылар пайда болуп, алар жаратылыштын сырын билген, өзгөчө касиетке ээ адамдар катары эсептелген. Месопотамиялыктар жаныбарлардын ээлерине, сууга, айга жана жылдыздарга сыйынышкан. Бул Месопотамиянын турмушунда дарыялардын ташкындары чоң роль ойногонуна байланыштуу болсо керек. Анткени жрецтер дарыядагы суунун абалын, ташкындардын болоорун жылдыздардын жайгашуусу аркылуу аныкташкан. Ниневиялыктар кудайлар-

Шумер мастерлери жасаган статуялар

дын заңкайган пантеонуна сыйынышкан. Ал кудайлардын көбү Вавилондон алып келинген. Ассириялыктар жортуулга чыгаарда өзүлөрүнүн кудайларына сыйынышкан. Ал эми дин кызматкери согуштан түшө турган олжолорго кызыгышып, элди баскынчылык жортуулдарга үндөшкөн.

Диний ишенимдердин өнүгүшү. Месопотамияда математика, астрономия жана табият таануу илимдеринин өнүгүшү менен адамдар ар кандай мифтерге ишенбей калышкан. Эми алар өздөрүн жаратылыштын бир бөлүгү катары карабай, инсан катары эсептешкен. Алар дүйнөнү таанып-билүүгө аракеттене баштаган. Адам идеалдуу дүйнөнүн образын элестетип, ошол дүйнөдө жашоо жөнүндө кыялданган. Бул дүйнө күнөөлүүлөрдүн дүйнөсү – тигил дүйнөдө гана чыныгы акыйкат жашоо болот деген ишеним пайда болгон. Бул ишеним боюнча Кудай жакшылыктын, акыйкатчылыктын эң жогорку идеалына айланат. Анын мээримине чулгануу үчүн эми магиянын күчүнө эмес, өзүн жана курчап турган чөйрөсүн өркүндөтүүгө аракеттениши талап кылынган. Акырындык менен байыркы дүйнөнүн аягында куткаруучу диндер (буддизм, конфуцианство, зороастризм, иудаизм) пайда болгон. Адамдарды чыныгы дүйнөдө жашоо үчүн күнөөлөргө батпай, жүрүм-турумдун гумандуу эрежелери менен жашоого үндөө аракети башталган.

Лагаш Кудайы

Сөздөрдүн маанисин түшүндүргүлө: шынаа жазуусу, куткаруучу диндер, буддизм, конфуцианство, зороастризм, иудаизм.

Өзүңөрдү текшергиле:

1. Месопотамиялыктардын илиминде жана адабиятында кандай жетишкендиктер болгон?

2. Шынаа жазуусу качан жана кандайча пайда болгон?
3. Куткаруучу диндер деген эмне, алар качан пайда болгон?
4. Мифтерде кудайлар, өлгөндөрдүн дүйнөсү кандай сүрөттөлгөн?

Ойлонгула жана талкуулагыла: мифтик дүйнө таануу менен илимий дүйнө таануунун айырмасы кандай?

§ 9. ИРАНДЫН БАЙЫРКЫ ЦИВИЛИЗАЦИЯСЫ

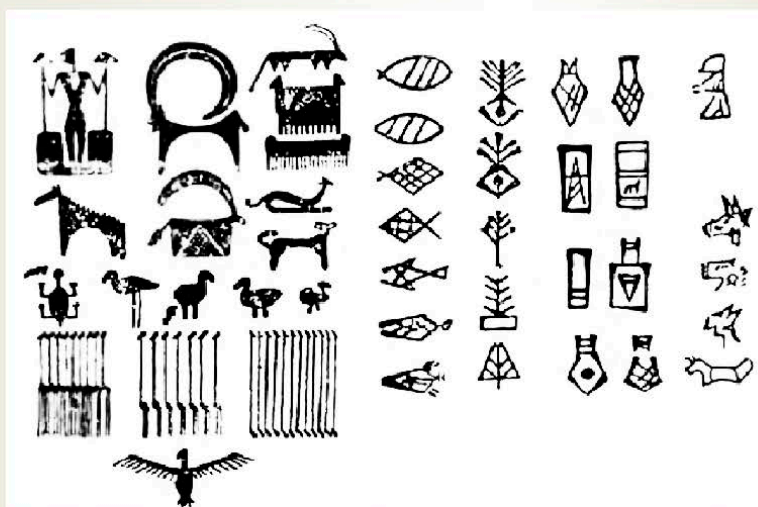
Иран Түштүк-Батыш Азиядагы байыркы мамлекет. 1935-жылга чейин Персия деп аталган. Персиянын батышында байыркы дүйнөдөгү цивилизациянын мекени болгон Месопотамия орун алган. Персиянын байыркы маданиятына тикедентике Месопотамия мамлекеттеринин таасири тийген. Персия империясынын маанилүү шаарларынын көпчүлүгү Месопотамияда жайгашкан. Ошондон улам Персиянын тарыхы белгилүү бир чекте Месопотамия тарыхынын уландысы деп эсептелет.

Байыркы Иран аймагындагы алгачкы цивилизациялар. Элам Иран тайпак тоосунун түштүк-батыш бөлүгүндө жайгашкан байыркы мамлекет. Б. з. ч. III миң жылдыктан VI кылымдын ортосуна чейин өкүм сүргөн. Б. з. ч. XIII–XII кылымдарда гүлдөгөн мамлекетке айланган. Борбору Сузы шаары болгон. Эламдыктар өздөрүнүн жазуусун түзгөн. Сүрөт искусствосу өнүккөн. Алар көп кудайга сыйынышкан. Археологиялык казуу мезгилинде Сузыдан чопо идиштерди, таштан жасалган буюмдар, курал-жарактар, кудайдын статуэткалары, канаттуулардын, үй жаныбарларынын жана жапайы айбандардын сүрөттөрү түшүрүлгөн кооздук буюмдар табылган.

Вавилон жөнүндө алгачкы эскерүү б. з. ч. III миң жылдыкка таандык. Б. з. ч. II миң жылдыкта Вавилон Македониянын түштүгүндө өкүм сүргөн падышалык болгон. Б. з. ч. 539-жылы

Байыркы Персия падышалыгынын картасы

Байыркы эламдыктардын сүрөт белгилери

Эчкинин жана иттин элеси түшүрүлгөн чопо идиштер. Сузы

Персия падышасы Кир II Вавилонду багындырып алган. Ушундан улам Вавилон Персиянын курамына кирип, падышанын резиденция борборлорунун бири болуп калган. Вавилонго көп сандаган кабаттуу үйлөр курулуп, бири-бирин түптүз кесип өткөн кеңири көчөлөр салынган. Вавилон Батыш Азиядагы эң кооз жана чоң шаарга айланган. Шаар жүздөгөн мунаралары бар үч катар дубал менен курчалган. Чеп дубалдары бышкан кыштан коюлган. Вавилон шаарынын сегиз дарбазасы болгон, алардын ар бири мамлекеттин башкы кудайларынын аттары менен аталган. Дарбазалар канаттуулар менен жаныбарлардын сүрөттөрү тартылган көгүлтүр орнаменттүү таш-тактайлар менен кооздолгон. Вавилон соода борбору да болгон. Базардын бир бөлүгү шаардын башкы дарбазасынын алдында жайгашкан. Бул жакка арабдар кымбат баалуу кара жыгачтарды, жыты буркураган

чөптөрдү, финикиялыктар түрдүү боёкторго боёлгон жүндөрдү, ошондой эле алыскы өлкөлөрдөн күмүш жана калайларды алып келип, содалап турушкан. Вавилон б. з. ч. 481-жылдан кийин өз маанисин жоготкон.

Кичи Азия жарым аралынын батыш жагында байыркы Лидия падышалыгы жайгашкан. Б. з. ч. XII кылымдан б. з. ч. 546-жылга чейин өкүм сүргөн. Лидияда б. з. ч. VII кылымда алтын, күмүштөн алгачкы тыйындар чегилген.

Лидиянын картасы

Лидияда чегилген алгачкы тыйындар

Лидиялыктардын лидия алфавити жана жазуусу болгон. Аскер иштери, медицинасы, сүрөт искусствосу, кол өнөрчүлүк өнүккөн.

Б. з. ч. 673-жылы Ирандын түндүк-батышында, Лидиянын чыгышында Мидия падышалыгы түзүлгөн. Борбору Экбатан шаары болгон. Мидия падышалыгы Киаксардын тушунда абдан өнүккөн. Ал Вавилония менен биргелешип, Ассирия державасын жана Ману, Урарту, Иран тайпак тоолорунун бир бөлүгүн каратып, улуу державага айланган. Б. з. ч. 550-жылдары Мидияны Ахемениддер баш ийдирген.

Улуу Кир II. Б. з. ч. VI кылымдын ортосунда Кир II бардык перстерди өзүнүн бийлигине баш ийдирген. Б. з. ч. 559–330-жылдары Ахемениддер империясын негиздеп, өзүн падыша деп жарыялаган. Ал көчмөндөрдөн мыкты атчан аскерлерди, төөчөндөрдүн отряддарын түзүп, күчтүү армия кураган. Персиялык жаа аткычтар өздөрүнүн көзгө атарлыгы менен даңкы чыккан. Персиялык аскерлер Алдыңкы Азияда бир өлкөнүн артынан экинчисин каратып ала берген. Б. з. ч. 549–539-жылдары Лидия жана Кичи Азиядагы грек шаарларын,

Кир II

Орто Азиянын көп бөлүгүн, Месопотамия жана Вавилонду багындырган. Б. з. ч. 530-жылы Кир II Сыр-Дарыянын боюн мекендеген сак (массагет) уруулары менен болгон согушта курман болгон.

Байыркы Мидиянын картасы

Перс падышалыгынын түзүлүшү. Улуу Кир IIнин баскынчылык саясатын анын мураскорлору Камбиз менен Дарий I да улантышкан. Камбиз башында турган перс аскерлери б. з. ч. 525-жылы Египетти жеңип алышкан. Анын натыйжасында Перс падышалыгы түзүлгөн. Персия падышалыгы чыгыштан Инд дарыясынан тартып Египетке чейин жана батыштан Эгей деңизине чейинки аймактарды камтыган.

Падыша Дарий I. Дарий Iнин бийлиги мезгилинде (522–486) көтөрүлүштөр токтогон. Ал б. з. ч. 518-жылы Индиянын түндүк-батыш бөлүгүн басып алган. Борбордук Азияга эки жолу жүрүшкө чыккан. Б. з. ч. 512-жылы жасаган биринчи жүрүшү ийгиликсиз аяктаган. Анткени, Борбордук

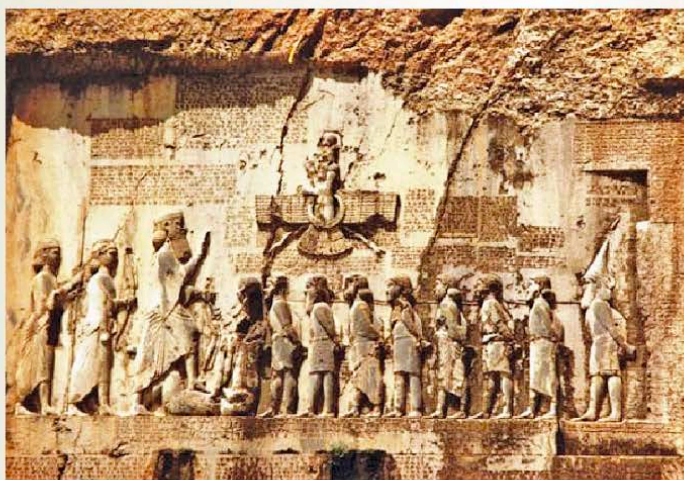
Падыша Дарий I

Бехистун аскасы. Иран аймагы (Азыркы мезгилдеги сүрөт)

Азиянын жергиликтүү тургундары сактар менен массагеттер катуу каршылык көрсөтүшкөн. Б. з. ч. 519-жылы Дарий I сактиграхаудаларга экинчи жолу жүрүш жасап, алардын кол башчысы Скунханы колго түшүргөн. Бирок, көчмөндөр жашаган бул аймакка өз бийлигин биротоло орното алган эмес.

Дарий I реформа жүргүзүп, өлкөнү аскердик-административдик округдарга (сатрапия) бөлгөн. Салык системасын жолго коюп, армияны кайра түзгөн. Соода жолдорун куруп, Нилден Суэцке чейинки каналдарды калыбына келтирген. Алтын монеталарды (дариктерди) чектирип, эл аралык сооданын кеңири масштабда өнүгүшүнө шарт түзгөн. Дарий Iнин буйругу менен б. з. ч. 516-жылы Ирандын аймагындагы Керманшах провинциясында жайгашкан Бехистун аскасына маалыматтар жазылган.

Аскага чегилген сүрөт

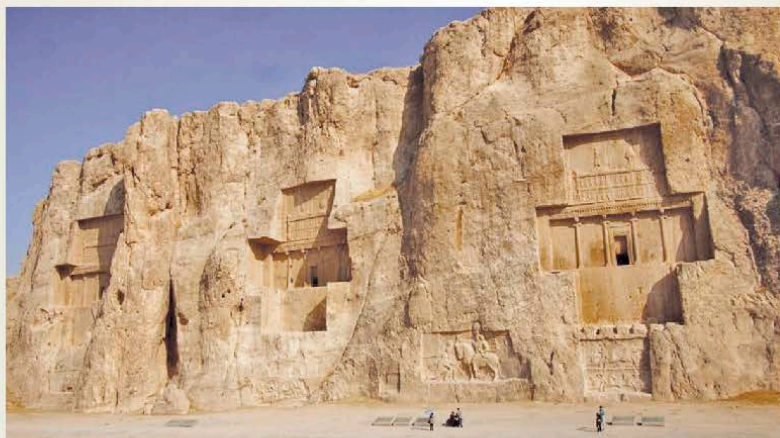
Дарий Інин аскадагы жазууларынан фрагмент

Дарий Інин алтын монетасы. Падышанын сүрөтү чегилген

Анда Ахемениддер мамлекетинин тарыхын чагылдырган маанилүү окуялар, Борбордук Азиянын көчмөн элдери жөнүндө, Дарий Інин Борбордук Азияга жасаган жортуулу жана ал басып алган элдер (анын ичинен сактар) тууралуу баяндалган. Ошондой эле асканын бетине душмандарын чөгөлөтүп турган Дарий Інин сүрөтү да чегилген.

Падыша жолдору жана падыша почтасы. Сузы шаарынан Сарды шаарына чейин «падышанын жолдору» аттуу соода жолун курдурган. Анын узундугу 2683 километрге созулган. Ар бир 15–20 километрден кийин жол боюна аттарын алмаштыруу, эс алуу жана тамактануу үчүн 111 токтоочу жай салынган. Жол коопсуздугу падышанын көзөмөлүндө болгон. Жолоочуларга кол салган каракчылар аёосуз жазаланган. Персиялыктар жолдун боюна атчандардан күзөт коюшкан. Атчандар куштай тез учушуп, падышага билдирүүлөрдү жана падышанын буйруктарын күзөттөн күзөткө жеткирип турушкан. Көтөрүлүш чы-

Накше-Рустам аскасындагы храмдар

гаргандарды перстер ырайымсыздык менен өлүм жазасына тартышкан жана беттерине тамга басып, кулга айландырышкан.

Дарий Инин убагында Персия гүлдөп, күч-кубаттуу өлкөгө айланган. Дарий Инин тушунда грек-перс согуштары (б. з. ч. 500–449-жылдары) башталган. Жарым кылымга созулган согуш Ахемениддер мамлекетинин начарлоосуна алып келген. Б. з. ч. 327-жылы Александр Македонскийдин аскерлери Персиянын борбору – Персеполь шаарын басып алган. Алар падышанын дворецин талап-тоноп, Персия мамлекетин кыйраткан.

Сөздөрдүн маанисин түшүндүргүлө: *тыйын чегүү, Кир II, Дарий I, Бехистун аскасы.*

Өзүңөрдү текшергиле:

1. Байыркы Ирандагы алгачкы цивилизацияларды атап бергиле.
2. Кир II деген ким болгон?
3. Ал кайсы мамлекеттерди басып алган?
4. Дарий I өзүнүн мамлекетинде кандай реформаларды жүргүзгөн?

Карта менен иштегиле: Иран аймагын картадан көрсөтүп бергиле.

Сүрөттөргө баяндама: аскага чегилген сүрөттө Дарий I бир бутун көтөрүлүштүн кол башчысынын үстүнө койгон, калган кол башчылар байланган. Падышанын артында анын сакчылары турат. Сүрөттөр силерге кандай таасир калтырды, кыскача текст түзүп, айтып бергиле.

Ойлонгула жана талкуулагыла:

1. Иран кайсы жылга чейин Персия деп аталган?
2. Эмне үчүн Персиянын тарыхы белгилүү бир чекте Месопотамия тарыхынын уландысы деп эсептелет?

КОШУМЧА ОКУУ ҮЧҮН

БЕХИСТУН ЖАЗУУСУ

Бехистун жазуусу Ирандын аймагындагы Керманшах шаарынан 80 км алыстыкта жайгашкан. Дүйнөдөгү эң көлөмдүү аска летописи. Б. з. ч. 516-жылы байыркы перс падышасы Дарий Инин буйругу менен Бехистун аскасына чегилип жазылган. Чегилген жазуу жолдон 105 метр бийиктикте. Жазуунун размери бийиктиги 7 метрди, туурасы 22 метрди түзөт. Жазууда Ахемениддер мамлекетиндеги маанилүү окуялар, Борбордук Азиянын көчмөн элдери тууралуу маалыматтар, Дарий Инин Орто Азияга жасаган жортуулу жана ал басып алган элдер тууралуу кабарлар баяндалган. Мында сактардын үч түрү эскерилген. Бехистун аскасындагы жазуусунун бешинчи сабында Дарий кантип тиграхауда сактарын багындырып, башчысы Скунханы туткунга алганы жазылган.

Ошондой эле көтөрүлүшкө чыккан душмандарын чөгөлөтүп турган Дарий Инин сүрөтү чегилген. Бехистун жазуусун 1835–47-жылдары англиялык окумуштуу Г. Роулинсон которгон.

§ 10. БАЙЫРКЫ ИРАНДАГЫ МАДАНИЯТ ЖАНА ДИН

Байыркы улуу дөөлөттүн борбору – Персеполь шаары. Ирандын азыркы аймагындагы Шираз шаарынын түндүк-чыгышынан Перс империясынын байыркы борбору – Персеполь шаар калдыгы казылып изилденген. Анда байыркы доорго таандык адамдардын, жаныбарлардын чоподон жасалган сөлөкөттөрү, оймо-чийме түшүрүлгөн карапалар, чебер иштелген металл буюмдар табылган.

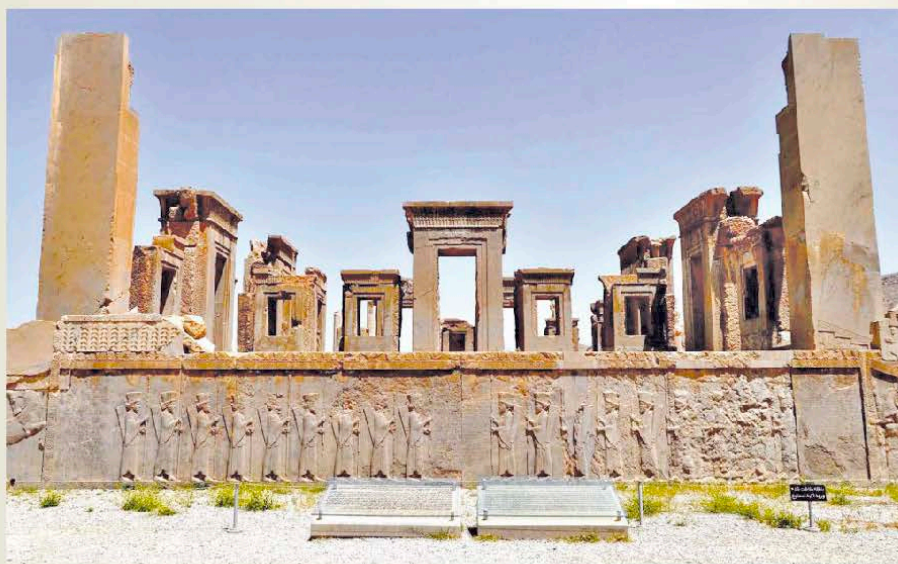
Мидия падышалыгынын тушунда мыкты имараттар, фасаддары оймолонгон таш күмбөздөр курулган. Ахемениддер доорунда кедр менен жабылган *ападана* – салтанат залдары, түбү коңгуроо сымал негизде орнотулган өгүз, жолборс баш түркүктүү имараттар салынган. Көркөм сүрөт өнөрү жогору өнүккөн. Сүрөттөр түшүрүлгөн алтын, күмүш идиштери кеңири тараган.

Байыркы Персия килем токуу искусствосунун мекени болгон. Б. з. ч. V кылымдагы Ахемениддер доорунда токулган килем «Пазырык килеми» 1949-жылы Алтай аймагынан (Пазырык өрөөнүнөн) археологиялык казуу убагында табылган. Учурда Ленинграддагы «Эрмитаж» музейинде сакталып турат. Тарыхый жазуу булактарында мындан 2500 жыл мурда Пасаргада Улуу Кир Пнин дворецинен кооз килемдер уурдалгандыгы, ошондой эле Александр Македонский Персияны басып алганда Кир Пнин күмбөзүндөгү төшөлгөн кооз килемдерди көрүп таң калгандыгы маалымдалат.

Байыркы дүйнөдө диндердин жаралышы. Байыркы Чыгыш мамлекеттеринде Египет, Шумер, Вавилония, Ассирия жана

Персеполь шаар калдыгы

Перс падышасынын «салтанат залы» – Ападананын калдыгы.
Иран аймагы

Иранда бийлик жеке бир адамдын колуна топтолгон. Алсак, монарх, падыша же император башкарып, алар чексиз бийлик жүргүзгөн. Элди бийликке баш ийдирүү үчүн дин кызматкерлери (кечилдер) бардык аракеттерди жасаган. Алардын бийлигин кудайдын бийлигине айландыруу Байыркы Чыгыш дининин мүнөздүү белгиси болгон. Бара-бара Байыркы Чыгыш элдеринде жалгыз кудайга сыйынуучулук келип чыгат, бейиш, тозок түшүнүктөрү пайда болот.

Байыркы Грециянын дини көп кудайга сыйынуу болгон. Гректердин негизги кудайы – асмандын ээси Зевс болуп эсептелген. Анын иниси Посейдон – деңиз кудайы, дагы бир иниси Аид – жер астындагы дүйнөнүн ээси, Зевстин аялы Гера – никелик турмуштун ээси, Афродита – сүйүүнүн жана сулуулуктун кудайы, Арес – согуш кудайы, Афина – акылмандуулуктун кудайы, Апполон – күндүн кудайы жана искусствонун ээси, Артемида – айдын кудайы жана аңчылыктын ээси, Гермес – малдын, жайыттардын жана сооданын ээси, Дионис – жүзүм өстүрүүнүн, вино жасоонун жана көңүл ачуунун кудайы болгон. Адамдардын тагдыры, алардын өмүрү жана өлүмү бүт бойдон тигил же бул кудайдын колунда. Бардык боло турган нерселер кудайдын эркине жана каалоосуна байланыштуу болот. Алар өлбөйт жана табигаттан тышкары кубаттуулукка ээ деген түшүнүк менен кудайлардын урматына статуялар жасалып, храмдар салынган. Асмандагы башкаруучуларга курмандык чалынып турган. Байыркы римдиктер да байыркы гректер сыяк-

Б. з. ч. V кылымдагы Пазырык көрүстөнүнөн табылган перс килеми.
Эрмитаж. Санкт-Петербург

туу көп кудайга сыйынышкан. Римдиктердин башкы кудайы Юпитер болгон. Римдиктерде ата-бабалардын арбактарына сыйынуу басымдуулук кылган. Байыркы дүйнөдөгү тигил же бул элдин диний фантазиясынан улам жаралган кудайлар улуттук кудайлардан болгон. Алардын бийлиги белгилүү бир аймактын чегинен чыккан эмес.

Зороастризм – Заратуштра негиздеген байыркы дин. Зороастризм – байыркы доордогу жана алгачкы орто кылымдардагы отко табынуу дини. Бул дин Иран, Орто Азия, Азербайжан, Афганистан, Жакынкы жана Орто Чыгыштын бир катар өлкөлөрүнө тараган. Зороастризм динин б. з. ч. VII кылымда пайгамбар Зороастр (иранча Заратуштра деп аталат) негиздегендиктен, анын ысмынан аталып калган. Зороастризм окуу-

Зороастр

су байыркы ирандыктардын «Авеста» ыйык китебинде баяндалган. Бири-бирине карама-каршы келген эки кудайдын (бири мээримдүү Ахурамазда, экинчиси ырайымсыз Анхра-Манью) бардыгына ишенүү жана жакшылык менен жамандыктын ортосундагы күрөштө жакшылык жеңип чыгат деп ишеним зороастризмдин негизги принциптери эле. Ахурамазда дүйнөнү жараткан кудуреттүү кудай, ал чындык менен жакшылыкты коргойт. Ал эми Анхра-Манью (Анхраман) калп менен жамандыктын ээси. Кудурети жагынан

Ахурамазда. Нахш-е-Рустам. Рельеф. Иран

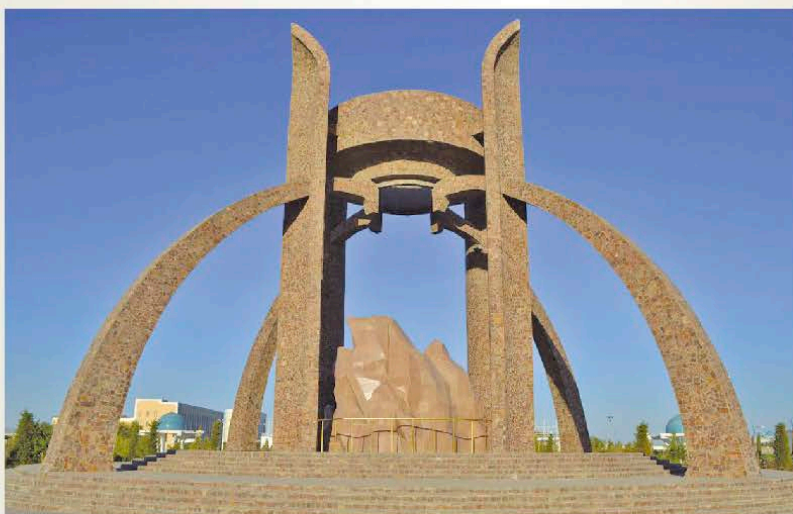
Ахурамаздан кем калбайт. Дайыма Ахурамазданын иштери-не тоскоолдук кылып, жамандыктарды көбөйтөт. Ага дэвалар (диаволдор) жардам берет. Девалар Анхрамандын колдоосу менен жерге, сууга, отко, адамдарга, жаныбарларга, өсүмдүктөргө зыян келтиришет. Зулум падышалар, кара ниет адамдар Анхрамандын жардамчылары. Зороастризм дини Байыркы Бактрияда негизделген. Анын идеяларын Бактриянын падышасы Вишта-спа колдоп, бул динди күч менен тараткан.

Зороастризмдин ыйык китеби – «Авеста». «Авеста» зороастризмдин ыйык тексттер жыйнагы, байыркы иран адабиятынын эски эстелиги. Зороастрдын дин жөнүндө ойлору жана идеялары ооздон оозго оозеки айтылып, муундан муунга өткөн. Ал улам диний мыйзамдарга, каада-салттарга ылайык толуктала берген. Б. з. ч. I кылымда Зороастризм окуусунун ыйык тексти жыйналып, китеп болуп чыккан. Ал китеп «Авеста» деп аталган. Бардыгы 21 китептен турат. «Авеста» китебине Кудайга ишарат кылуу тартиби, сыйынуу гимндери жана көптөгөн мифтик элементтерден сырткары астрономиялык, медициналык тармактар боюнча да тексттер киргизилип, «Авеста» өз доорунун энциклопедиясына айланган.

Зороастризм дининин өзөгүн жакшылык менен жамандыктын күрөшү түзөт. Мисалы, жарык караңгы менен, жашоо өлүм менен күрөшөт. Жамандык менен болгон күрөштө жакшылыкка жардам берүү үчүн калп айтпоо, убаданы аткаруу, жалаң гана ак эмгек кылуу керек. Бул күрөштө акы-

«Авеста» ыйык китеби

«Авеста» ыйык китебинин эстелиги. *Иран*

ры жакшылык жеңишке жетишет. Зороастризм дини отурукташкан элдердин чөйрөсүндө пайда болгон жана өнүккөн. Дыйканчылык жана мал чарбачылыгы менен кесип кылгандардын кызыкчылыгын көздөгөн. Авестада ким дан өстүрүп, мал бакса Ахурамаздага жардам берет, дэвалар нандан коркот деп жазылган. Көчмөндөрдүн кыйраткыч чабуулдары дэвалардын зыяндуу иши катары эсептелген. Авестада адамдардын жашоодогу негизги максаты – жакшылыктын колдоочусу Ахурамаздага жардам берүү. Жакшы адамдын белгиси үчөө, алар: асыл ой, жакшы сөз, ак эмгек. Ал эми жаман адамдын белгиси: жаман ой, жаман сөз, жаман иштер. Адамдын чынчылдыгы менен сөзгө бекемдиги, берешендиги өтө жогору бааланган. Үйлөнбөй жашоо күнөө катары эсептелген. Адам өзүнүн денесин таза кармоодон мурда оттун, жердин, суунун тазалыгы үчүн кам көрүүгө милдеттүү болгон. Диний жөрөлгөлөрдү так аткаруу талап кылынган.

Зороастриттер храмдарда дин кызматкерлери жана жрецтердин жетекчилиги менен оттун алдында сыйынышкан. Сыйынуучулар жрецтерге акы төлөгөн. Натыйжада жрецтердин бийлиги бекемделип, байлыгы көбөйгөн. Зороастриттердин өлүк көмүү салты өзгөчө болгон.

Алар топуракты ыйык деп эсептешкен. Маркумдун сөөгүн жерге көмүү чоң күнөө болгон. Сөөктү жерге көмгөн адамга 500 камчы урулган.

Өлгөн адамды көтөрүп барган адамдар булганды деп эсептелген. Алар оттон отуз кадам, адамдардан үч кадам алыс жүрүүгө милдеттүү болгон. Адам өлгөн үйгө жайкысын бир ай, кышкысын тогуз күн от жагылган эмес.

Зороастризмдин ыйык
белгиси – Фаравахар

Ахурамазда кудайы Сасанид династиясынын
негиздөөчүсү Ардашир Iге падыша бийлигинин
белгисин тапшырууда. *Нахш-е-Рустам.*

Рельеф. Иран

Археологиялык изилдөөлөрдүн негизинде зороастризм эстеликтери Борбордук Азиянын түштүгүнөн: Бактрия, Согдиана, Хорезм калдыктарынан, азыркы Түркмөнстан, Афганистан жана Кыргызстандын аймактарынан табылган.

Манихейчиликтин пайда болушу. Мани (манихейчилик) дини дүйнөлүк диндердин бири катары эсептелген. III кылымда Жакынкы Чыгышта жана Персияда пайда болгон. Бул динди Мани негиздегендиктен, анын ысмынан аталган. Адегенде Иранга, кийин Европа, Түндүк Африка, Борбордук Азия жана Ыраакы Чыгышка чейин тараган. Мани дининин өзөгү да зороастризм сыяктуу бири-бирине карама-каршы болгон жакшылык менен жамандыктын, жарык менен караңгылыктын күрөшүнөн турат. Манинин окуусу боюнча адам жана дүйнө жамандыктан (азезилден) жаралган. Адам жан-дүйнөсү азгырык менен материалдык байлыктан бошосо гана андан аман калат. Адам жакшы жүрүм-туруму менен өзүнүн жакшы жактарын бошотуп, өзүн көп нерселерден чектеши керек. Үйлөнбөй, эт жебей, өсүмдүктөргө зыян келтирбей жашоосу зарыл. Бирок, мани дини адамдарды бул дүйнөнүн жакшылыгынан кечип, кечилдик жашоо өткөрүүгө чакырган. Үй-бүлөлүк жашоонун баалуулуктарын жактырган эмес. Мани дини ак сөөк, башкаруучулардын кызыкчылыгын көздөп, карапайым элди аларга кыңк этпей баш ийүүгө үндөгөн.

Сөздөрдүн маанисин түшүндүргүлө: *зороастризм, Авеста, манихейчилик.*

Өзүңөрдү текшергиле:

1. Зороастризм дини кандайча жаралган?
2. Бул диндин өзгөчөлүктөрү жөнүндө айтып бергиле.
3. Зороастризмдин ыйык китеби кандай аталат?
4. Манихейчилик деген эмне, ал качан пайда болгон?

Ойлонгула жана талкуулагыла: зороастризмге таандык кандай салттарды билесиңер?

§ 11. ИНДИЯНЫН БАЙЫРКЫ ЦИВИЛИЗАЦИЯСЫ

Байыркы Индиянын ээлеген орду жана географиялык чөйрөсү. Индия Түштүк Азиядагы мамлекет. Ал Индостан жарым аралынан орун алган. Индия менен Кытайды жер жүзүндө Гималай тоолору бөлүп турат. Гималай тоолорунун этегин бойлой ойдуң жайгашкан. Анын батыш бөлүгүнөн Инд дарыясы, чыгыш бөлүгүнөн Ганг дарыясы агат.

Жайкысын дарыялардын суусу мол, анткени дарыя ташкыны болуп турат. Ганг өрөөнүндө жана анын куймаларындагы жерлер абдан түшүмдүү келип, жамгыр катуу жаайт. Ганг дарыясынын түштүгүрөөк жагында Индостан жарым аралынын бөксө тоолору жатат. Бул жерде жез менен темирдин бай кендери бар. Тоолордун капталдарында дайыма жашыл чытырман токойлор – жунглилер ушул мезгилге чейин сакталып калган. Мында кабыландар, жолборстор, пилдер, буйволдор жана уу жыландар жашайт. Индияда маймыл көп. Аларды токойлор-

дон эле эмес, шаар-кыштактардан да жолуктурууга болот. Өзгөчө ак каштуу гиббон маймылын Индиядан башка жактан көрө албайсың. Ал канаттуулардын жумурткаларын, чөп-чарды, жашылча-жемиш, балапандарды, курт-кумурскаларды жей берет. Ал эми лангур маймылы – индиялыктар үчүн ыйык жаныбар. Алар көбүнчө топ-топ болуп жүрө беришет.

Инд дарыясынын өрөөндөрүндө жамгыр сейрек жаайт. Мында кургак талаалар созулуп жатат. Индиялык дыйкандар шалы, буудай, жүгөрү, бал камыш, пахта жана жут (андан бышык ар-

Байыркы Индиянын картасы

Инд жана Ганг дарыялары

Индиянын жаратылышы

кан жасалат) айдашат. Чыгыш Гималай тоолорунун капталдарында чай өсүмдүгү өстүрүлөт. Индустардын көбү ылайдан согулган кепелерде же кыштан салынган үйлөрдө жашашат. Алардын үстү саман, камыш, черепица менен жабылат. Дыйкандар жер айдоого өгүз менен буйволдорду пайдаланышат. Эгерде мында жерди иштетүүдө жасалма жол менен сугаруу ыкмасы пайдаланылса, бир жылда эки же үч жолу түшүм алууга болот. Индостан жарым аралын дээрлик бүт бөксө тоолор ээлейт. Бул жерде жез менен темирдин бай кендери бар.

Индиядагы байыркы цивилизациялар. Б. з. ч. 3300–1300-жыл-дары Инд дарыясынын өрөөнүндө Хараппа цивилизациясы өнүккөн. Аймагынын чоңдугу боюнча Байыркы Чыгыштагы үчүнчү цивилизация болгон. Бул цивилизация Египет жана Месопотамиядан кийин турат. Хараппа цивилизациясынын ири шаарлары – Ракхигархи, Мохенджо-Даро, Хараппа, Лотхал жана Дхолоавир. Калкы 5 млн адамды түзгөн. Азыркы

окумуштуулар бул шаарларды байыркы **мегаполистер** деп аташат. Хараппа маданияты Пакистандагы (Пенжабдын азыркы аймагы) Рави өзөнүнө жакын жайгашкан Хараппа өрөөнүнүн атына байланыштуу аталган. Бул жерде 1921-жылы археологиялык казуу иштери жүргүзүлгөн. Андан коло дооруна таандык шаар калдыктары, сепилдер табылган. Ошондой эле Байыркы Индиянын эң эзелки пиктографиялык жазуусу түшүрүлгөн көптөгөн мөөрлөр кездешкен. Хараппа маданияты убагындагы шаар көчөлөрү узун-туурасы кесилишип курулуп, имараттары бышкан кыштан тургузулган. Шаарларга суу жеткирүү жакшы уюштурулуп, канализация пайдаланылган. Кол өнөрчүлүк өнүккөн. Жезден жана колодон ар кандай

«Бийчи кыз» статуэткасы.
Индиянын улуттук музейи

Мөөр. Мохенджо-Дароо.
Индиянын улуттук музейи

буюмдар, чопо идиштер жасалган. Скульптура өнөрү өнүккөн. Шаар калкы дыйканчылык жана мал чарбачылык менен кесиптенишкен. Б. з. ч. II миң жылдыктын орто ченинде Индияга арий уруулары каптап кирип, маданиятты талкалаган.

Индия өрөөнүндө б. з. ч. 2600-жылы түзүлгөн байыркы шаар – Мохенджо-Даро. Ал Пакистандын түндүк тарабындагы Синд провинциясында жайгашкан. Мохенджо-Даро шаары өзүнө көптөгөн тарыхый табышмактарды камтыйт. Мындагы курулган имараттар бышкан кыштан салынган. Чоң бассейдин, канализациянын калдыктары, жазма материалдар, «Бийчи кыздын» колодон жасалган статуэткасы жана мөөрлөр табылган. Мохенджо-Даронун ээлеген аянты 300 ганы түзгөн.

Сөздөрдүн маанисин түшүндүргүлө: байыркы мегаполистер, Хараппа, Мохенджо-Даро.

Өзүңөрдү текшергиле:

1. Байыркы Индиянын жаратылышы жөнүндө айтып бергиле.
2. Индиядагы байыркы цивилизацияларды атагыла.
3. Б. з. ч. VII–VI кылымдарда Индияда кандай мамлекеттер пайда болгон?

Карта менен иштегиле: Индиядагы байыркы шаарлар – Ракхигархи, Мохенджо-Даро, Хараппа, Лотхал жана Дхолоавир жайгашкан аймактарды картадан көрсөтүп бергиле.

Ойлонула: Эмне үчүн Индияда ак каштуу гиббон жана лангур маймылдары эл жашаган аймактарда топ-топ болуп эркин жүрөт?

§ 12. БАЙЫРКЫ ИНДИЯДАГЫ МАДАНИЯТ ЖАНА ДИН

Байыркы Индиядагы маданият. Байыркы Индия маданиятка бай өлкө. Индиянын билим, илим жана искусство жаатындагы жетишкендиктери б. з. ч. XV–X кылымдан ушул күнгө чейин сакталып келе жатат. Б. з. ч. VI–V кылымдарда Байыркы Индия элинде «Махабхарата» жана «Рамаяна» эпостору жаралган. Бул эпостор дүйнөдөгү эң көлөмдүү чыгармалардын катарына кирет. Бул чыгармаларга байыркы замандагы жомоктор камтылып, индиялыктардын диний көз караштары чагылдырылган. Санскрит тилинде «Панчатантра» элдик жомоктор жыйнагы жана Тируваллувардын «Тирукурал» аттуу учкул сөздөр китеби түзүлгөн. Илим тажрыйбасы жөнүндө маалыматтар Ведалар деп аталган булактарда кездешет. Аларда дыйканчылыкта жер семирткич, ар кандай курал-жарак жасоодо темир колдонулганы, металл иштетүү, оорулардын түрлөрү, алардын белгилери, дары чөптөр жөнүндө маалыматтар бар.

Инди маданияты Маурьялар династиясы бийлеген мезгилден (б. з. ч. IV–II кылым) б. з. VIII кылымына чейин гүлдөп өнүккөн.

Аджантанын үңкүр храмы. Индия

Храмдагы скульптуралар. Каджурахо. Индия

Бул мезгилде грамматика, медицина, математика, астрономия жана башка тармактар боюнча тажрыйба топтолгон. Илимге эсептөөнүн ондук системасын ошол кездеги инди илимпоздору киргизген. Физика менен химия боёк, дары-дармек даярдоодо колдонулган. Медицинада да чоң ийгиликтер жаралган: дарыгерлер көз катарактасын алып таштаганды, баш сөөктү көзөп, операция кылганды билген. Бул жерде бекем чептер, эң бир кооз сарайлар менен храмдар сакталып калган. Аджантанын үңкүр храмдарындагы керемет сүрөттөр менен скульптуралар бүткүл дүйнөгө белгилүү. Индиялык чебер кол өнөрчүлөр, токуучулар, курал жасоочулар, ташты жана сөөктү оюп кооздоочулар байыркы замандан бери эле даңкталып келатат.

Б. з. ч. III кылымда эле Инд өрөөнүндө сугат каналдары, суу жүргүч системалар, бышкан кыштан салынган имараттар болгон. Индия архитектурасынын тарыхы байыркы Хараппа цивилизациясына тиешелүү Сангхол жана Лотхал шаарларынын архитектурасынан башталат. Б. з. ч. IV–II кылымдарда Маурья мамлекетинде санжыргалуу сарай имараттары салынган. Байыркы индиядагы скульптура тууралуу айтпай коюуга болбойт. Тургузулган кубаттуу колонналар Ашоки падышалыгынын эстеликтери болуп эсептелет. Ал колонналардын ар бири таштан чегилген. Колонналардын биринин үстүндө таштан чегилген төрт арстан дүйнөнүн төрт тарабын карап турушат. Арстандар мамлекеттин чек арасын коргоп турган кароолчулар сыяктуу элес калтырат. Б. з. ч. чейинки I кылымдагы таштан чегилип жасалган дарбаза индиялык скульпторлор менен чеккичтердин

жогорку устаттыгынан кабар берет. Дарбазадагы статуялар, мамыларды жаап турган рельефтер жана туура устундар Индиянын жайкалган кооз өсүмдүктөрүн жана айбанаттарын, анын мифтеринин каармандарын, калкынын күндөлүк тиричилигин чагылдырат.

«Арстандар колоннасы». Б. з. ч. 243-жыл.
Сарнатхадагы музей. Индия

Теңсиздердин касталык коому. Индиялык жрецтер диний эрежелердин жыйнагын түзүшкөн. Аны башкы кудай Брахма белгилеген деген көз караштар келип чыгат. Эрежелер жыйнагында адамдарды касталарга бөлүп, алардын кесибин, укуктарын жана милдеттерин аныктаган. Ар бир кастанын ээлеген абалы анын ата-теги менен аныкталган. Байыркы Индиянын калкы төмөнкүдөй варналарга (топтолго) бөлүнгөн:

1. Брахмандар (дин кызматкерлери);
2. Кшатрийлер (аскердик ак сөөктөр, жоокерлер);
3. Вайшилер (дыйкандар, кол өнөрчүлөр, соодагерлер);
4. Шудралар же «кол тийбестер» (кедей-кембагалдар, мүлксүздөр, жерсиздер) тобу.

Брахма өз колдорунан жоокерлерди, кабыргаларынан дыйкандарды жана кол өнөрчүлөрдү, ылайга булганган буттарынан шудралар кастасын жараткан. Брахмандын уулу брахман болуп туулуп, ал эми шудрдун уулу шудр болуп туулган. Адам өзү туулган кастасына өмүр бою кала берген. Кол тийбестер же шудралар эң жаман милдеттерди аткарышкан. Алар таштанды акыр-чикирлерди жыйноого жана өлгөн айбандардын терисин сыйрууга милдеттүү болушкан. Эгерде адам тирүү кезинде

брахмандар белгилеген эрежелерди аткарбай калган болсо, алар өлгөндөн кийин да катуу жазалар күтүп турат деп ойлошкон. Мунун натыйжасында касталык бөлүнүүнү колдогондор менен ага каршылардын ортосунда күрөш жүргөн.

Буддизмдин пайда болушу. Буддизм дини Байыркы Индияда б. з. ч. VI–V кылымдарда жаралган. Ал дүйнөдөгү үч чоң диндин бири. Буддизм – индиялыктардын мамлекеттик дини болуп саналат. Уламыш боюнча анын негиздөөчүсү Будда (өз аты Гаутама) болгон. Брахмандын бир тармагы катары пайда болуп, жандын көчүп жүрүшү, тозок, бейиш түшүнүктөрүн брахманизмден мурастап алган. Бирок Будда брахмандардын адамдарды касталарга бөлүшүнө каршы турган. Алгачкы будда «хинаяна» («кичине араба» же «тар жол») деп аталып, «азап тартуу» жана «жан куткаруу» жагынан адамдар тең укуктуу деп эсептелген. Б. з. ч. III кылымда Индияны сурап турган Ашока падыша буддизмди мамлекеттик дин деп жарыялаган.

Будданын Индиядагы эстелиги

I кылымда Индиянын түндүк-батыш тарабында буддизмдин «махаяна» («чоң араба» же «улуу жол») деген жаңы түрү пайда болот. Анда «жан куткарууга көмөктөш күчтөр» чоң орунду ээлейт. Будданын эң башкы диний идеясы жандын кубулуп, бир түрдөн экинчи түргө өтүп, жаңы түспөл алып турушу жөнүндөгү түшүнүккө негизделген. Индияда будда менен брахмандын жанаша жашап, жакындашып отурушу акыры жаңы диндин – инду (индуизм) дининин пайда болушун шарттаган. X кылымдын башында Индияда будда дини маанисин жоготкон. Бирок буддизм Тибет, Кытай, Корея, Япония, Инди-Кытай мамлекеттерине, Монголия, Таиланд, Индонезия, Россияга (бурят, калмак, тыва элдерине) жана башка өлкөлөргө таралып кеткен.

Ал жергиликтүү диний түшүнүктөр менен айкалышып, мазмунун жана формасын өзгөртүп отурган. Мисалы, Тибет менен Монголияда будда дини ламаи түрүнө өткөн.

Сөздөрдүн маанисин түшүндүргүлө: *касталык коом, варна, брахман, кшатрий, вайши, шудра.*

Өзүңөрдү текшергиле:

1. Индиянын искусствосу кандай өнүккөн?
2. Адамдарды касталарга бөлүү дегенди кандай түшүнөсүңөр?
3. Буддизм дини качан мамлекеттик дин деп жарыяланган?

Ойлонгула жана талкуулагыла: Байыркы Индиянын «Махабхарата» жана «Рамаяна» эпостору менен «Манас» эпосун салыштыргыла.

§ 13. КЫТАЙДЫН БАЙЫРКЫ ЦИВИЛИЗАЦИЯСЫ

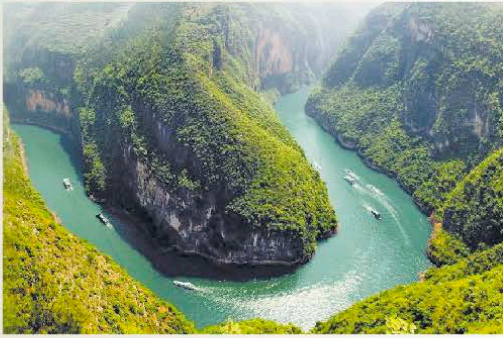
Кытайдын географиялык чөйрөсү. Кытай Борбордук жана Чыгыш Азиядан орун алган мамлекет. Бул зор өлкөнүн жалпы аянтынын сегиз пайызын гана токой ээлейт. Кытайдын калган бөлүгүндө Гималай, Кара-Корум, Куньлунь, Наньшань сымал тоо системалары жайгашкан.

Кытайдын эки чоң дарыясы – Хуанхэ менен Янцзы түздүктү аралап агат. Алар тоолордон башталып, деңизге куюшат. Жамгыр жааган кезде суунун деңгээли көтөрүлөт. Хуанхэ дарыясы бир нече километрге ташкындайт. Анын жээги борпоң сары топурактуу келет. Ошондуктан сары топуракты оңой эле агызып кетет. Суу ташкыны тегерегин бүт каптап, дыйкандарга көптөгөн кыйынчылыктарды жаратат. Кытайлыктар аны «туруксуз дарыя» деп мүнөздөшкөн. Суу ташкындаган мезгилде адамдар дөңсөөлөрдө жан сакташкан.

Дарыянын суусу тартылгандан кийин кытайлар борпоң сары топуракты чот жана буурсун менен оңой эле иштетишкен. Ху-

Кытайдын картасы

Янцзы дарыясы

Хуанхэ дарыясы

анхэ өрөөнүнөн дыйкандар мол түшүм алган. Бул калктын ушул жерге жыш отурукташуусун шарттаган. Ал эми Янцзы дарыясынын жээгиндеги аймакта күрүч жана буудай өстүрүлөт. Кытайда алгачкы цивилизациялар ушул Хуанхэ жана Янцзы дарыялардын жээктеринде б. з. ч. III–II миң жылдыктарда пайда боло баштаган.

Байыркы кытайлык цивилизациялардын пайда болушу. Байыркы Кытай тарыхчысы Сыма Цяндын «Ши цзи» аттуу алгачкы жазма эмгеги боюнча Кытайда алгач Ся династиясы негизделген. Сядан кийин Инь же Шан династиясы (азыркы Хенань, Хэбэй жана Шаньдун провинциялары) түзүлгөн. Мамлекеттин калкы жер иштеткен. Жибек согуп, вино жасап, мал багышкан. Кийинчерээк кол өнөрчүлүк, курулуш иштери өнүккөн. Мында жүздөн ашык уруулар жашап, мамлекетке баш ийген. Уруулар өз ара достук жана соода мамилелерди түзгөн. Ошондой эле айрым уруулар бири-бири менен согушуп турган. Шандын батыш аймактарында (азыркы Шэньси провинциясынын түштүгү) чжоу уруулары жашаган. Алар Шан мамлекетин караткан. Чжоу доорунда өндүргүч күчтөр бир кыйла өскөн. Адистешкен кол өнөрчүлүк пайда болгон. Соода өнүгүп, шаарлар курулган. Бирок Чжоу династиясы да падышалардын ортосундагы согушта жеңилүүгө учураган.

Цинь Ши-Хуан-динин Кытайды бириктирүүсү. Кытайда жети падышалык өкүм сүргөн. Бирок бири-бири менен ынтымагы жок болгон. Алардын ичинен Цинь падышалыгы бардык кыйынчылыктарга чыдап, Кытайды кайра бириктирүү үчүн аракет жасаган. Цинь падышалыгы тегерегиндеги чакан падышалыктарды өзүнө каратып алып, борбордошкон Цинь империясын (б. з. ч. 221–207) түзгөн. Анын негиздөөчүсү жана биринчи императору Цинь Ши-Хуан-ди (кытайча аты Ин Чжэн) болгон. Цинь Ши өзүн Кытайдын биринчи өкүмдарымын (Хуан-ди) деп жарыялаган. Ал түндүктөн бир нече ирет кол салган көчмөн элден коргонуу үчүн Улуу Кытай дубалын курдурган.

Кытай тарыхында биринчи жолу өлкө биригип, майда падышачылыктар жоюлган. Цинь Ши-Хуан-ди өлкөгө реформа жүргүзүп, өлкөнү борбордошкон мамлекетке айландырган. Жаңы мыйзамдар, чен бирдиктер, жазуу жана акча киргизилген. Билим берүү системасы мамлекеттин карамагына өткөн. Мурдагы падышачылыктардын тарыхый хроникалары жана трактаттары өрттөлгөн. Ушул учурда Кытайдын экономикасы көтөрүлүп, армиясы күч алган. Борбордошкон Цинь мамлекети түзүлгөндөн кийин бир топ укуктарынан ажыраган эски ак сөөктөр бийликке каршы көтөрүлүшкөн. Цинь Ши-Хуан-динин көзү өткөндөн кийин б. з. ч. 209-жылы тоталитардык режим кулатылып, бийлик үчүн күрөш улана берген.

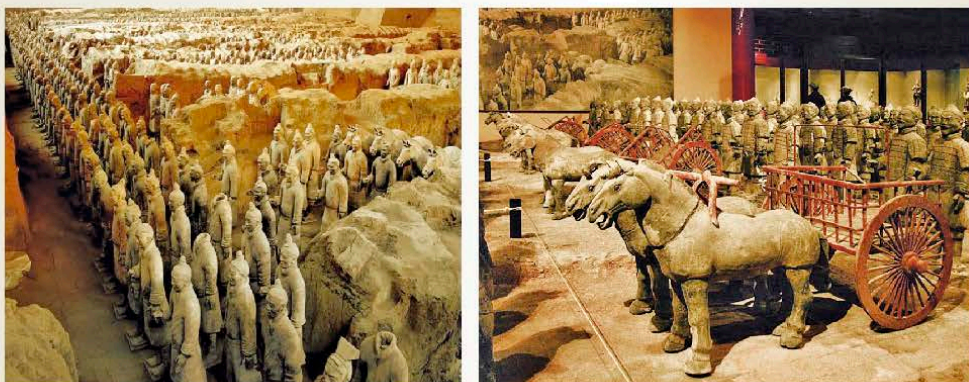
Цинь империясынын негиздөөчүсү жана биринчи императору Цинь Ши-Хуан-ди Кытай өлкөсүнө реформа жүргүзүп, өлкөнү борбордошкон мамлекетке айландырган.

Б. з. ч. 202-жылы Кытайда Хань династиясы орногон. Император У-динин бийлиги тушунда (140–87) борборлоштурулган башкаруу системасы калыбына келген. Империянын экономикасы жогорулаган. Ири шаарлар пайда болуп, соода жана кол өнөрчүлүк борборлоруна айланган. Чек аралар кеңейген. Орто Азия жана Жакынкы Чыгыш өлкөлөрү менен байланыштыруучу Улуу Жибек жолу ачылган. Кытай жибегі, темир буюмдары, металл, жез, медициналык алдыңкы технологиялар Азия жана Европа мамлекеттеринде колдонулган. Конфуцийчилик расмий түрдө идеология катары кабыл алынган. Ал монархиялык бийликтин жөлөгү болгон. Хань мезгилинде бирдиктүү байыркы кытай эли калыптанып, Хань империясынын наамы боюнча хандар деп аталган.

Хань династиясынын императору У-динин бийлиги тушунда конфуцийчилик расмий түрдө идеология катары кабыл алынган.

Цинь Шихуандын күмбөзүндөгү чоно аскерлер. Цинь Ши-Хуан-ди көзү тирүү кезинде эле өзүнө арнап, мүрзө-сарай курдурган. Бул мүрзө-сарай 1974-жылы табылып, археологдор тарабынан изилденген. Ошол жерден 8 000 чоподон жасалган аскерлердин (теракот) тулкуларын казып чыгышат. Баарынан кызыгы 8 000 тулку бири-бирине таптакыр окшошпогонунда. Демек, бул аскерлерди жасаган уста-айкелчилердин калыпка салып куйбаганы анык. Айрым сынгандарын изилдеп, ичи көңдөй болгону, ар бир эстеликтин калыңдыгы 3 см экендиги далилденген. Бул «теракот» аскерлерине башчылык кылган 45 нойондун (генералдардын) баштары кесилип, бир канчасы талкаланып, өрттөлгөнүн, аскерлердин бардыгы күн батышты көздөй бет алып тургандарын белгилешкен.

Чоподон жасалган аскерлердин скульптуралары

Ошол доордо кытайлар душмандардан коргонуш үчүн ушундай амалдарды ойлоп табышкан. «Теракот аскерлер музейи» Кытайдын байыркы борбору болгон Сиань шаарына 4 км жакын жерде жайгашкан. Бул музей менен Кытай мамлекети аябай сыймыктанат, байыркы Цинь (Чин) Ши-Хуан-динин мүрзө-музейи деп аташат. 1979-жылы Кытай мамлекети дүйнөдө башка аналогу жок музей катары дүйнө жүзүнө жар сала жарыялаган.

Улуу Кытай сепили. Түндүк Кытайдагы чеп-сепил, дүйнөнүн жети кереметинин бири. Цинь Ши-Хуанди өлкөнүн түндүк-батыш чек арасын көчмөн элдердин тынымсыз кол салышынан коргоо үчүн Улуу Кытай сепилин курдура баштаган.

Анын биринчи бөлүгү Цинь Ши-Хуандинин тушунда бүткөрүлгөн. Ал чыгыштан батышка карай Ляодун булуңундагы Шань-хайгуань шаарынан Цзяюйгуань (Ганьсу провинциясы) кыштагына чейин созулат. Бийиктиги 6,8 метр, айрым жерлери 16 метрге чейин. Туурасы төмөнкү бөлүгүндө 7 метр, жогорку жагында 5,6 метр, түп жагыныкы 6,5 метр. Дубалдын көп жеринде сакчылар үчүн мунаралар, тоолордогу мерчемдүү

Улуу Кытай сепили

белдерге чептер курулган. Жалпы узундугу 6250 километрди түзөт. Улуу Кытай сепили кытайлык улуу тарыхый эстелик катары 1987-жылы ЮНЕСКОнун Бүткүл дүйнөлүк мурасынын тизмесине киргизилген.

Сөздөрдүн маанисин түшүндүргүлө: Улуу Кытай сепили, «Теракот аскерлер музейи».

Өзүңөрдү текшергиле:

1. Кытайдын алгачкы цивилизациялары эмне үчүн дарыялардын жээктеринде пайда болгон?
2. Кытайда биринчи мамлекет качан түзүлгөн?
3. Кытайды бирдиктүү мамлекетке бириктирген падышанын атын атагыла.
4. Улуу Кытай сепили эмне үчүн курулган?

Карта менен иштегиле: картадан Кытайдын жана Хуанхэ менен Янцзы дарыяларынын жайгашкан ордун көрсөтүп бергиле.

Сүрөттөргө баяндама: сүрөттөгү Улуу Кытай сепили, «Теракот аскерлер музейи» силерге кандай таасир калтырды? Кыскача текст түзүп, айтып бергиле.

Ойлонгула жана талкуулагыла: кытайлыктардын эмгекчилдигин эмнеден билебиз?

§ 14. БАЙЫРКЫ КЫТАЙДЫН МАДАНИЯТЫ ЖАНА ДИНИ

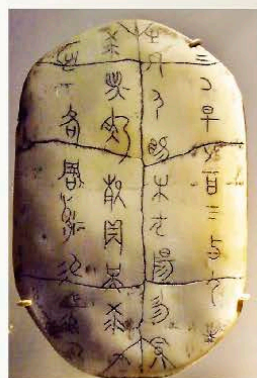
Байыркы Кытайдын маданияты. Кытай маданияты байыркы маданияттын бири болуп эсептелет. Кытай аймагынан табылган эң алгачкы маданий эстелик б. з. ч. V–III миң жылдыкка тиешелүү. Ал мындан 400 миң жыл мурда жашаган синантроп адамы. Бирок Байыркы Кытайдын цивилизациясы Египет, Шумер, Индияга караганда кечирээк түзүлгөн. Кытай маданиятынын өзгөчөлүгү дин менен байланышта болгон. Кытайлыктар үчүн жогорку кудай – Асман деп эсептелген. Кытайда асман храмы курулган. Кытайлыктар сууну жана жаратылыштын ыйык көрүшүп, сыйынышкан. Алар пейзажга кызыгып, живописке көңүл бурушкан.

Илимий билимдер. Кытай окумуштуулары жазышкан китептерден биз алардын илимий билимдери, илимий ачылыштары жана жазуусу жөнүндө билебиз.

Кытай жазма эстеликтеринде кытайдын мээнеткечтеринин миңдеген жылдык тажрыйбалары чагылдырылган. Жылдык убактысынын алмашып турушуна жана асман телолорунун кыймылына, адамдардын байкоо жүргүзүүлөрдүн негизинде кытайлыктар так календарь түзүшкөн. Байыркы кытай астрономдору дүйнөнү эң чоң жумуртка өңдүү элестетишкен. Алар жерди жумуртканын сарысы, асманды болсо анын кабыгы сыяктуу деп сүрөттөшкөн. Асмандын ичине күн-ай жарык чыгаруучу жылдыздар жайгашкан деген түшүнүк болгон. Айыл чарбасы боюн-

Кытай живописи

Иероглиф жазуусу

ча чыгармаларда жерди иштетүүнүн сырлары, жибек курттарын өстүрүү, чай өсүмдүктөрүн багуу боюнча кытай дыйкандарынын тажрыйбасы жазылган. «Чай» деген сөз кытайлыктардан чыккан. Чай даргтуу адамдын дарманын сактап туруу үчүн кытайлыктар пайдаланган дарылардын бири болгон. Кийинчерээк чайды суусундук катары иче башташкан. Деңизде сүзүүчүлөрдүн жана кербендерди жетектөөчүлөрдүн байкоолорунан география илими келип чыккан. «Тоолор жана деңиздер жөнүндөгү китепте» Кытай жана аны менен коңшулаш өлкөлөр жөнүндөгү туура жана пайдалуу көптөгөн маалыматтар жазылган.

Б. з. ч. II кылымдын аягында – I кылымдын башында жашаган Сыма Цянь Кытайдын тарыхын изилдеген. Ал дээрлик бүткүл өлкөнү кыдырып чыгып, көптөгөн жазуу булактарын чогулткан. Ал булактардын негизинде Сыма Цянь Кытайдын эң байыркы замандан берки тарыхын жазган. Ал эмгеги «Тарыхый жазмалар» деп аталат. Анын эмгектеринде байыркы кыргыздар да эскерилген.

Байыркы замандагы кытай элинин турмуш-тиричилиги жөнүндөгү көп нерселерди биз алар түзгөн искусство чыгармаларынан да билебиз. Байыркы Кытайдагы имараттар негизинен жыгачтан жасалган жана биздин заманга чейин жеткен эмес. Бирок чоподон жасалган моделдер байлардын бир нече кабаттан турган кооз үйүн жана кедейдин начар, тар жер кепесин чагылдырат. Байыркы Кытайдагы мүлк теңсиздиги искусство чыгармаларында көрсөтүлгөн. Скульпторлор туз кендеринин сүрөтүндө сөөгү аркайып арыктаган, оор эмгектен дарманы кетип алсыраган кулдардын турмушун чебердик менен баяндаган. Анын тескерисинче «Дворецтеги той-тамаша» деген рельефте болушунча семирген кожоюндун жайбаракат манчыркап басканы, көп сандаган малайлардын кошоматтана бөйпөңдөгөн элеси чагылдырылган.

Конфуцийдин храмы

Конфуцийдин окуусу. Кытайдын улуу акылманы, даанышман-философу Конфуций (б. з. ч. 551–479-жылдары жашаган) «конфуцианчылык» деген диний окууну негиздеген. Конфуцийдин окуусунда адамзаттык баалуулуктарга өзгөчө көңүл бурулган. Конфуцийдин ыйык китеби «Лунь-юй» («Аңгемелер жана ой-толгоолор») деп аталган. Адам өзүнүн укум-тукумдары менен эмес, бийик ыймандык сапаттары, маданияттуулугу менен жогору бааланышы керек деп эсептеген. Конфуций адамдарды гумандуулукка, мээримдүүлүккө, акыйкаттуулукка, өзгөчө балдарды ата-энесин урматтоого үндөгөн. Конфуций музыкага абдан чоң маани берген. Ал баланы ыймандуулукка, абийирдүүлүккө тарбиялоодо музыка эң сонун каражат деп баалаган. Конфуций адамдарга ар кандай турмуштук жагдайларда өзүн таза жана маданияттуу алып жүрө билүүгө шарт түзгөн этикетти эң башкы орунга койгон.

Даосизмдин Кытайда б. з. ч. IV–III кылымдарда философиялык окуу катары пайда болушу. Бул окуунун негиз салуучусу катары Конфуцийдин замандашы Лао-Цзы эсептелет. Даосизм мыкты башкаруучунун жолун, адилеттүүлүктү өркүндөтүүнүн жолун, ыйман-адеп ченемдеринин жыйындысын даңазалаган. Даонун жолун жолдогондор табигый кубулуштарга жана процесстерге кийлигишпөөгө, табият менен таттуу мамиледе болууга, адам өмүрүн узартууга аракеттенишкен.

Сөздөрдүн маанисин түшүндүргүлө: *Конфуцийдин окуусу, даосизм.*

Өзүңөрдү текшергиле:

1. Байыркы Кытайдын маданияты кандай өнүккөн?
2. Конфуцийдин окуусунун маңызы эмнеде?

Ойлонгула жана талкуулагыла: Конфуцийдин окуусунун «Улууларды сыйлоо адеби» жөнүндө айтып бергиле.

Ш б ө л ү м. ДЕҢИЗ ЦИВИЛИЗАЦИЯЛАРЫ

§ 15. ФИНИКИЯНЫН БАЙЫРКЫ ЦИВИЛИЗАЦИЯСЫ

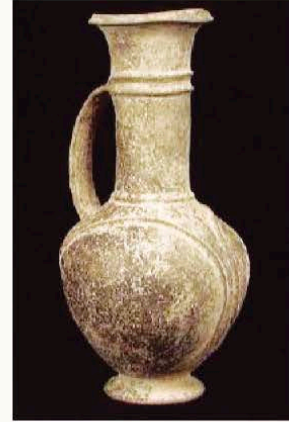
Финикиянын жайгашкан орду жана географиялык чөйрөсү. Финикия байыркы мамлекет. Б. з. ч. XIII кылымдан б. з. ч. VIII кылымдарга чейин өкүм сүргөн. Борбору Сидон шаары, кийин Пир шаары болгон. Финикия азыркы Ливандын борбору менен Жер Ортолук деңиздин чыгыш жээктеринде жайгашкан.

Байыркы Финикиянын картасы

Чарбасы жана кесиптери. Финикиянын калкы узак мезгилдер бою көчмөн турмушта жашаган. Алар балык кармап жана мал багып күн көрүшкөн. Алгач чочкону, кийин ири мүйүздүү малдарды колго үйрөтүшкөн. Унаа катары букаларды пайдаланышкан. Кийинчерээк финикиялыктар дыйканчылык (буудай, арпа жана таруу эгишкен) менен да кесиптенишип, жүзүм жана зайтун дарагын өстүрүшкөн. Анын түшүмүнөн олив майын алышкан. Алар Ливан тоосунун капталдарына тектирче жайыктарды жасап, жасалма сугат колдонушкан. Тоо капталдарын мындай тектирче кылып иштетүүнүн артыкчылыгы тоо башынан келген сууну үнөмдүү пайдаланып, улам ылдыйкы аянтчаларды сугарууга ылайыктуу болгон. Ошондой эле кол өнөрчүлүк өнүккөн. Жибектен кездеме токушкан. Айнек иштептишкен. Чопо идиштерин, коло буюмдарын жасашкан. Металл иштетүү жакшы өнүккөн. Соода жүргүзүшкөн.

Бул жерде жашаган уруулар байыртадан эле жыгач иштетүүнү билишкен. Кедр жыгачынан кемелерди жасашкан. Кемелердин эки тибин: жүк ташуу үчүн «тегерек» жана согуштук максатта «узун» кемелерди колдонушкан. Мындан сырткары финикийликтер өздөрүнүн жазуусун ойлоп табышкан. Б. з. ч. 1200–800-жылдары Финикиялык цивилизация гүлдөгөн.

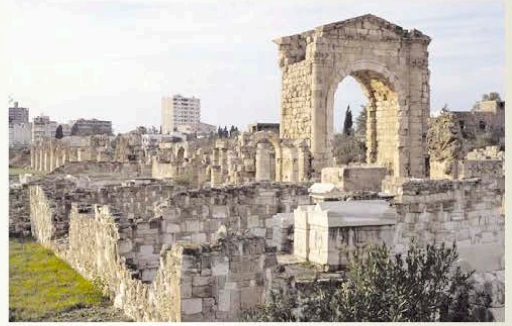
Айнек идиштер

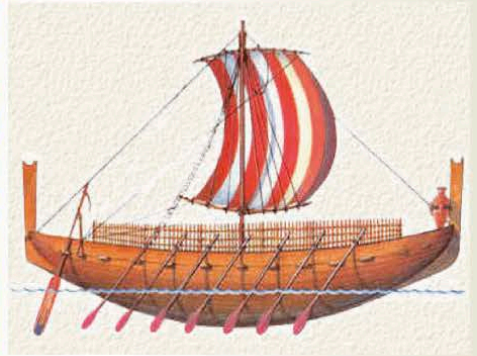
Финикиянын монеталары

Деңиз соодасы жана каракчылык. Финикиялык кыштактар акырындык менен шаар-мамлекеттерге айлана баштаган. Өзгөчө Сидон, кийин Пир шаарлары соода өнүктүрүүгө ыңгайлуу болгон. Б. з. ч. II миң жылдыкта Финикия шаарлары менен Египеттин ортосунда соода байланыштары түзүлгөн. Б. з. ч. 1200-жылы финикийликтердин соода иштери жакшы жолго коюлуп, абдан өнүккөн. Кулдар финикиялык сооданын башкы товарларынан болгон. Финикиялыктар кулдарды сатып алып гана тим болбостон, деңиз жээгиндеги кыштактарда жашашкан адамдарды да айла-амал менен уурдашкан. Алар алдынан чыккан кемелерге каракчылык менен кол салышкан.

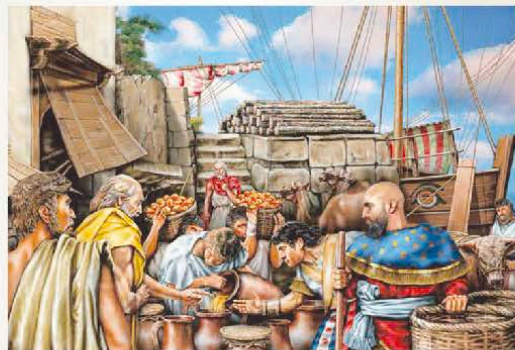
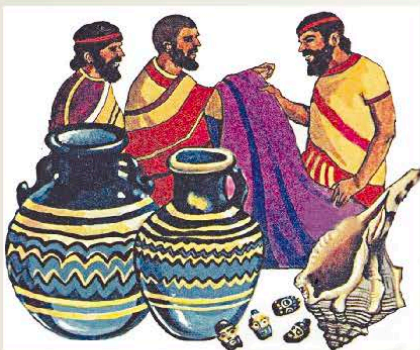
Б. з. ч. II миң жылдыктын аягы – I миң жылдыктын башында финикиялыктар мыкты кеме жасоочулардан жана деңизде сүзүүчүлөрдөн болушкан. Алар өздөрүнүн кемелери менен бүткүл Жер Ортолук деңизи аркылуу Атлантика океанына сүзүп чыгышкан.

Финикиянын шаарлары

Финикиялык деңиз саякатчылары

Байыркы финикиялыктар

Финикиялыктардын колониялары. Б. з. ч. XII кылымда эле алар Кипр аралы менен Кичи Азиянын жээктерине Кадис (Испания) жана Утико (Тунис) колонияларын негиздешкен. Андан кийин Сардания жана Мальтаны колониялаштырып, Сицилияга финикиялыктар Палермо шаарын негиздешкен. Ошондон улам финикиялыктар б. з. ч. 1500-жылдары Түндүк Африка, Испания жээктерине, Сардиния жана Сицилия аралдарына чейин жетишкен. Б. з. ч. X–IX кылымдарда Финикияда Тир-Сидон падышалыгы жашаган. Б. з. ч. VIII кылымда Финикияны Ассирия падышалыгы басып алган.

Финикиялыктар негиздеген колониялар

Байыркы финикиялык жазуу. Бул алфавиттик системадагы жазуунун байыркысы. Сооданын жүрүшүндө тез жазуу талап кылынган. Иероглифтер менен клинопистер тез жазууга ыңгайсыз болгон. Финикиялыктар египеттиктердин тажрыйбасын пайдаланып, б. з. ч. II миң жылдыктын ортосунда 22 тамгадан турган тыбыш жазуусун ойлоп чыгышкан. Финикиялык тамгалар нерсенин аталыштарына жараша пайда болгон. Мисалы, алардын биринчи тамгасы «алеф» – өгүздүн башы,

𐤀	*aleph	[ʔ]	𐤁	lamedh	[l]
𐤂	beth	[b]	𐤃	mem	[m]
𐤄	gimmel	[g]	𐤅	nun	[n]
𐤆	daleth	[d]	𐤇	samekh	[s]
𐤈	he	[h]	𐤉	*ayin	[ʔ]
𐤊	waw	[w]	𐤋	pe	[p]
𐤌	zayin	[z]	𐤍	tsade	[s]
𐤎	heth	[h]	𐤏	qoph	[q]
𐤐	teth	[t]	𐤑	resh	[r]
𐤒	yodh	[y]	𐤓	sin	[s]
𐤔	kaph	[k]	𐤕	taw	[t]

Финикия алфавити

«бет» – үйдөн алынган. Алардын башкы тамгаларынан улам «Алфавит», «Алипбе» деген ат берилген. Жаңы тамганын пайда болушу менен жазуу иштери бир топ жеңилдеген. Финикия жазуусу б. з. ч. II–I миң жылдыкта финикиялыктардын Жер Ортолук деңиздин жээктериндеги колонияларына тараган.

Сөздөрдүн маанисин түшүндүргүлө: *финикий, алфавит, колония.*

Өзүңөрдү текшергиле:

1. Финикиялыктар эмне менен кесиптенишкен?
2. Финикиялыктардын байыртадан эле жыгач иштетип, кеме курушуна эмне түрткү болгон?
3. Финикиялыктардын алфавити жөнүндө айтып бергиле.

Карта менен иштегиле: финикиялыктар негиздеген колониялардын жайгашкан аймактарын атап, картадан тапкыла.

Сүрөттөргө баяндама: сүрөттөрдөгү финикиялыктардын кемеси жөнүндө аңгеме түзгүлө.

Ойлонгула жана талкуулагыла: эмне үчүн финикиялыктарды мыкты кеме куруучулар жана деңизде сүзүүчүлөр деп эсептешет?

§ 16. ГРЕКТЕРДИН БАЙЫРКЫ ЦИВИЛИЗАЦИЯСЫ

Байыркы Грециянын жайгашкан орду, жаратылышы жана калкы. Греция Балкан жарым аралынын түштүк бөлүгүндө жана ага жакын жаткан аралдардан орун алган. Байыркы Грециянын түндүк бөлүгү Балкан тоо кыркалары менен чектешет. Эң бийик тоосу – Олимп жана Парнас.

Байыркы Грециянын климаты ысык жана кургак келген. Жаан абдан сейрек жаайт. Кышы суук, бирок кар жок. Байыркы Грецияда өрөөндөр, шалбаалар жана тоо кыркалары көп,

Грециянын жаратылышы

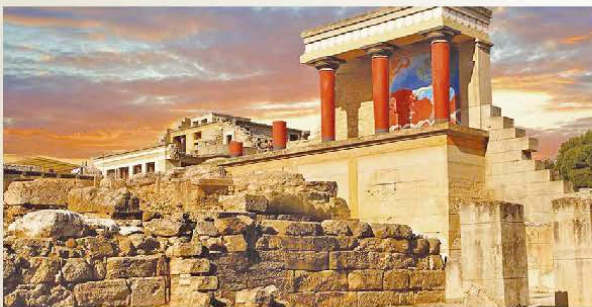
Байыркы Грециянын картасы

бирок жери дыйканчылыкка ыңгайлуу. Жүзүм, түштүк өрөөндөрүндө олипка жана апельсин бышат. Грециянын калкы неолит доорунда эле отурукташып, эгин айдап, мал баккан. Кол өнөрчүлүгү өнүккөн. Металлдан идиштерди, курал-жарактарды жасашкан. Байыркы гректер жасалма жол менен сугат иштерин өздөштүрүшкөн, каналдарды курушкан, чарба иштери менен алектенишкен.

Миной цивилизациясы.

Коло доорунда эле Крит жана Эгей деңизинин аралдарында алгачкы Кносс, Микен, Тиринф, Пилос мам-

лекеттери түзүлгөн. Ошол учурда чарбасы жана коомдук турмуш жагынан Крит гүлдөп өнүгүп, борборлошкон мамлекетке айланат. Борбору Кносс шаары болгон. Криттин падышасы Миностун атынан ал Миной цивилизациясы деп аталган. Криттиктер чоң флот куруп, Эгей деңизинин бир катар аралдарын багындырат. Крит мамлекеттери күч алып, шаарлар өсүп, кол өнөрчүлүк өнүккөн. Гректерде суусу мол, түшүмдүү өрөөндөр болгондуктан, дыйканчылык кылуу кыйынчылыктарды туудурган. Гректер деңизде сүзүүнү эртелеп өздөштүрүшкөн. Криттиктер Египет, Финикия жана Финикия аркылуу Вавилон менен соода жүргүзүп турган. Кноссто адам таң кала тургандай дворец курулган. Ал 300дөй бөлмөдөн туруп, «лабиринт» деп аталган. Дворецтеги шаан-шөкөт өткөрүлүүчү залдардын дубалдары фрескалар менен кооздолгон. Ал дубалдардын боёктору миңдеген жылдар

Кносс шаар калдыгы

Микен мамлекетинин арстан дарбазасынын калдыгы

бою өңү өчпөй сакталып келген. Дворецтин төмөнкү кабатында чалды-куйду өткөөлдөрү, коридорлору жана тепкичтери бар бөлмөлөр болгон. Ушул эле жерде курал-жарак, кымбат баалуу асемдер, азык-түлүк коюлган кампалар, устаканалар жайгашкан. Криттиктердин өздөрүнүн жазуусу болгон, бирок ал жазууларды алигиче эч ким окуй алган эмес. Крит аралында катуу жер титирөө болуп, шаар-кыштактар кыйрап, калк зыянга учураган. Ээн калган аралга микендиктер жер которуп келишкен.

Микен маданиятына дубалы көркөмдөлүп тургузулган легендарлуу падыша Агамемнондун двореци мүнөздүү. Анын айланасында байыркы падышалардын күмбөздөрү, байыркы акрополь жана арстан дарбазасы жайгашкан. Алар бийик таш чептер менен чыңдалган. Дворецтин ичи тартылган сүрөттөр менен кооздолгон. 40 миңге жакын чопо такталардагы жазылган жазуулар Микен мамлекетинин тарыхын баяндайт.

Анын гүлдөгөн мезгили XVI–XIII кылымдарга таандык. Б. з. ч. XII кылымда Микенди дорий уруулары басып алган. Алар шаарды талап-тоноп, Микен цивилизациясын тыптыйпыл кылып кыйраткан. Натыйжада Байыркы Грециядагы алгачкы цивилизация болгон Крит-Микен маданияты жашоосун токтоткон. Археологдор XIX кылымдын 2-жарымында Криттен б. з. ч. II миң жылдыктарга таандык сонун таш үйлөрү бар шаар урандыларды табышкан.

Афины. Микены цивилизациясы кыйрагандан кийин акырындык менен гректердин чарбасы кайрадан жандана баштайт. Темир эритип, темирден курал-жарактарды, эмгек куралдарын жасашкан. Соода өнүгүп, кеме куруу күч ала баштайт. Б. з. ч. IX–VIII кылымдарда шаар-мамлекеттер – полистер түзүлөт. Алардын эң ирилеринин бири – Афины болгон. Афины Аттика аймагында жайгашкан. Аттика Ортоңку Грециянын түштүк-батышынан орун алган байыркы аймак. Аттикага байыркы гректер атайын бийик жерине чептей бекем коргонуучу жай болгон Акрополду курушкан. Акрополь Байыркы Афинынын зыярат борборуна жана бекем

чебине айланган. Микен доорунда эле Акрополдун айланасында чеп, дубалдар менен курчалган алгачкы турак жайлар салынып, Афины шаары пайда болгон. Афиныда жер аристократтардын колуна өткөн. Жердин ээси болгон эркин дыйкандар карыздары үчүн жеринен да, эркиндигинен да ажырап, кулга айланган. Б. з. ч. 594–593-жылдары Солондун реформасынын негизинде дыйкандардын карыздары жоюлуп, афинылыктар эркиндикке чыккан.

Афиныдагы Акрополь

Эркин дыйкандар карыздары үчүн кулга айланууга тыюу салынган. Б. з. ч. 590-жылдары Афиныда антикалык демократия орнотулуп, элдик бийлик өкүм сүргөн. Периклдын тушунда Афины гүлдөгөн. Тарыхта биринчи жолу Байыркы Афиныда жогорку бийлик Элдик чогулушка өткөн. Элдик чогулушка курал-жарак алып жүрүүгө жөндөмдүү гана эркектер чогулган. Ал эми аялдар жана эркесиз адамдар элдик чогулушка катышканга гана укук алган. Элдик чогулушта жооптуу кызматтарга адамдардын шайлануусу жана отчет берүүсү жөнүндө, кызматтагы адамдар өзүнүн милдеттерин аткара албай калышса, мөөнөтүнөн мурда кызматтан бошотуу жөнүндө жана башка мыйзамдар иштелип чыккан. Маданияты өнүккөн. Акрополь ансамбли дүйнөлүк архитектуранын эң сонун үлгүсү болуп калган. Бирок бийлик үчүн болгон ич ара карама-каршылыктардын негизинде Афины өз маанисин жоготкон.

Спарта. Спарта Греция эле эмес, бүтүндөй Европадагы маанилүү байыркы шаарлардын бири. Ал Грециянын аскердик күчүнө ээ болгон байыркы шаар-мамлекет. Пелопоннестин тарыхында маанилүү орунга ээ. Спартанын тургундарынын көпчүлүгү кулдар болгон. Байыркы спарталыктар илим-билимге, искусствого кызыгышкан эмес. Алардын элдик оозеки чыгармасы же жазуу эстеликтери да жок. Спартадан философтор да, ойчулдар да чыккан эмес. Алар сыйына турган ибадаткана да, өздөрүнчө жашай турган турак жай да курбаган. Спарта тур-

гундары окшош салынган чакан үйлөрдө жашашкан. Уламыштарга караганда Спарта аймагы тогуз же он миң бирдей участокторго бөлүнүп, анда кулдар – илоттор иштеген. Спартанын жогорку органы элдик чогулуш – апелла болгон. Мамлекетти эки династиядан эки падыша башкарган. Ошондуктан башкаруу системасы баш аламан болгон. Спарталыктар жети жашынан карыганча аскердик кызмат өтөгөн. Байыркы мезгилде аскер-деңиз күчү жагынан Спарта күчтүү мамлекет болгон. Мезгилинде Спарта Афинынын ишенимдүү союздашы катары перс баскынчыларына каршы күрөшүшкөн. Спарта Пелопоннес согушунда (431–404) жеңишке жетип, Грецияны убактылуу башкарган. Бара-бара Спартада жеке менчик пайда болгон. Саясий күрөш жана ички чыр-чатактардан начарлаган Спарта Фивы жана анын союздаштары менен болгон согушта жеңилип калып, Пелопоннес союзу кулаган.

Сөздөрдүн маанисин түшүндүргүлө: полис, элдик чогулуш, демократия, Акрополь, лабиринт.

Өзүңөрдү текшергиле:

1. Байыркы Грек шаар-мамлекеттери кандайча түзүлгөн?
2. Афины шаар-мамлекети жөнүндө түшүнүгүңөрдү айтып бергиле.
3. Афинадагы демократияга мүнөздөмө бергиле.
4. Спарталыктардын жашоо-тиричилиги кандай болгон?

Карта менен иштегиле: картадан Балкан жарым аралынын жана Крит аралдарынын аймактарын көрсөткүлө.

Ойлонгула жана талкуулагыла: Байыркы Грециядагы алгачкы цивилизация качан пайда болгон жана эмне себептен кыйрап калган?

§ 17. БАЙЫРКЫ ГРЕЦИЯНЫН МАДАНИЯТЫ ЖАНА ДИНИЙ ИШЕНИМДЕРИ

Байыркы Грециянын маданияты. Байыркы Грециядан чыккан улуу ойчулдар жана поэмалар, скульптуралар, архитектуралык имараттар – булардын баары «грек кереметтери». Окумуштуулар Грециянын тарыхый өнүгүшүн 5 мезгилге бөлүшөт.

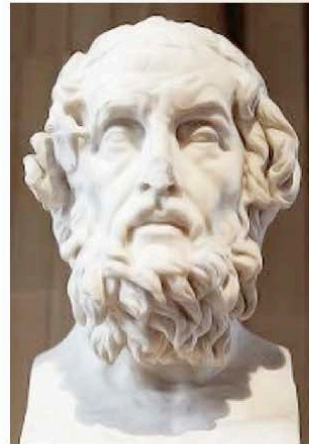
Э г е й дооруна таандык болгон Кносс жана Микен шаарларына адам таң кала тургандай дворецтер курулган. Ал 300дөй бөлмөдөн туруп, «лабиринт» деп аталган. Г о м е р дооруна тиешелүү Троя шаарына жасалган жортуулдар жөнүндө уламыштар, жомоктор жаралган. Ушул жомоктордун негизинде эки чоң поэма «Илиада» жана «Одиссея» түзүлгөн. А р х а и к а л ы к доордо Байыркы Грециянын маданияты жаралган. Шаар-мамлекеттер – полистер пайда болуп, тыйын чегилген. 24 тамгадан турган байыркы грек алфавити түзүлүп, жазуу калыптанган. Олимпиалык оюндар ачылган. К л а с с и к а л ы к доордо илим жана философия, живо-

пись жана скульптура, искусство жана поэзия өнүккөн. Папирустардан чапталган өздөрүнүн түрмөк китептерине кызыктуу мифтерди жана поэмаларды, аңгемелер менен ырларды, тарыхый чыгармаларды, илимий эмгектерди жазышкан. Афины архитектуралык ансамбль курулган. Эллинизм доорунда Александр Македонский түзгөн империянын негизинде чыгыш жана грек маданиятынын жуурулушуусу эллинизм маданиятынын калыптанышына жана гүлдөп өнүгүүсүнө алып келген.

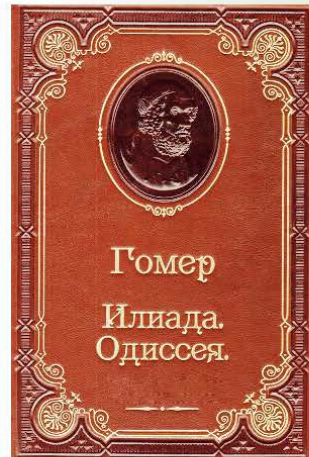
Гомердин «Илиада» жана «Одиссея» поэмалары. Троя шаарына жасалган жортуулдар жөнүндө уламыштар, өтө көп жомоктор жаралган. Ушул жомоктордун негизинде «Илиада» жана «Одиссея» поэмалары түзүлгөн. Уламыштар боюнча бул поэмаларды байыркы гректердин сокур акыны Гомер жараткан. Поэмалар б. з. ч. VIII кылымда түзүлүп, VI кылымда жазылган деп болжолдонот. Аларда жортуулдун өзү жөнүндө гана баяндалбастан, гректердин турмушу, үрп-адаттары, диний ишенимдери тууралуу баалуу маалыматтар камтылган.

Б. з. ч. XIII–XII кылымдарда грек уруулары Кичи Азиядагы Трояга жортуулга чыгышат. Буга Спарта падышасынын сулуу аялы Еленаны Троянын падышасы Паристин Трояга ала качып кетиши себеп болот.

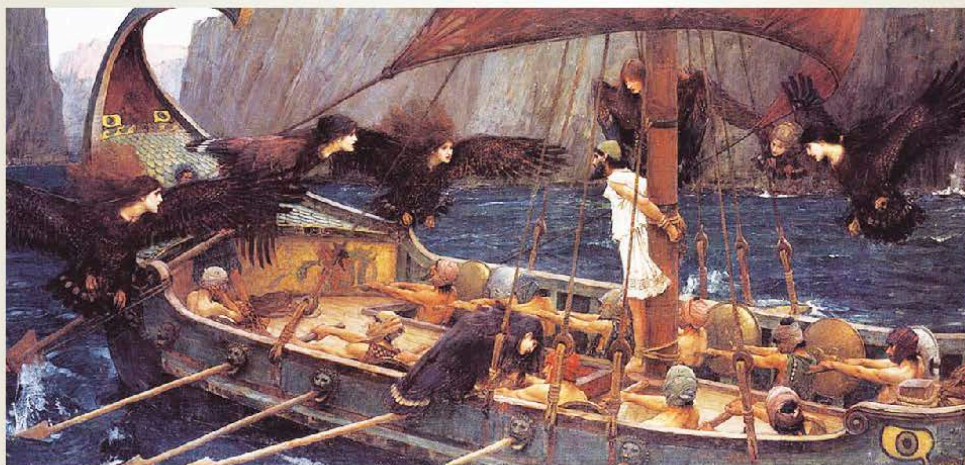
Спартанын падышасы армия топтоп, Трояга каршы чабуулга чыгышат. Алар тогуз жыл Трояны курчоого алышат. Акыры гректер Трояны алуу үчүн Одиссейдин кеңеши менен ичи көңдөйлүү чоң жыгач ат жасашат. Ошол жыгач аттын ичине гректердин бир нече жоокери жашынат. Грек армиясы троялыктардан чегинимиш болуп, жакын аралдардын бирине барып токтошот. Троялыктар жыгач атты гректердин Кудайга берген тартуусу деп кабыл алышып, шаарга сүйрөп киргизишет. Түн ичинде аттын ичинен чыккан грек жоокерлери дарбазаларды ачып, Трояны басып алышат. Элин кырып, байлыгын талаптоношот. Трояны өрттөп, жер менен жексен кылып талкалайт. Ушундан улам «Троя аты» деген сөз «коркунучтуу белек» деген

Байыркы грек акыны Гомер

Гомердин поэмасы

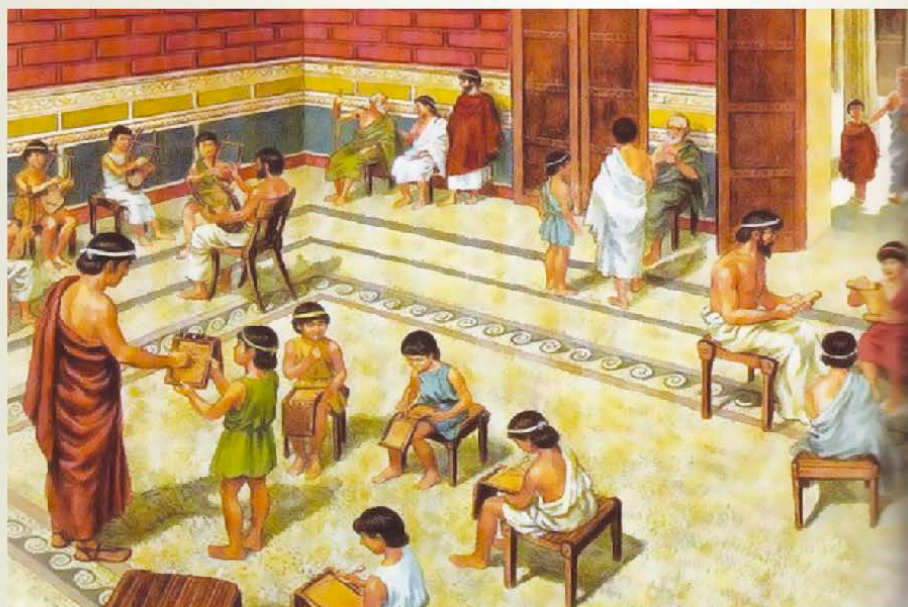

«Одиссей жана Сиреналар». Джон Уотерхаус, 1891-ж.

маанини түшүндүрүп калган. Поэма андан ары Троядан өзүнүн мекени – Итака аралына кайтып келатканда Одиссейдин башынан өткөргөн окуялары жөнүндө баяндалат. Грек жерлери Эгей деңизи аркылуу узак жана кооптуу жолду басып өтүшү керек эле. Аларды коркунучтар жана кырсыктар күтүп турган. Шамал кудайы деңизден катуу бороон чыгарат да, гректер жолдон адашып калышат. Алардын кемелерин дөөлөр таш менен уруп талкалап, кемедеги адамдарды кырып салышат. Одиссейдин кемеси гана качып кутулат. Көптөгөн кыйынчылыктар менен Одиссей акыры сүйүктүү Итака өлкөсүнө кайтып келет.

«Илиада» поэмасынын башкы каарманы Ахиллес. Анын энеси – Кудай аял уулунун өмүрүнүн коопсуздугу үчүн бала кезинде эле аны Стикс дарыясына алпарып киринткен экен. Ыйык суунун касиети менен Ахиллестин денеси ок өткүс, кылыч кескис болуп калат. Салгылашуулардын биринде Ахиллес таманына сайылган жебеден курман болот.

Байыркы Грециядагы билим берүү. Афиныда мамлекеттик мектептер болбогондуктан, ата-энелер балдарын окутуу үчүн мугалимге акы төлөшкөн. Мыйзам боюнча билим алуу эркек балдар үчүн гана милдеттүү болгон. Жети жашынан балдарга жазуу жана эсеп үйрөтүлгөн. Грек мектептеринде окуучулар Гомер, Гесиод өңдүү акындардын ырларын жаттап, көркөм адабияттарды окуган. Гректердин көпчүлүгү «Илиада» жана «Одиссея» поэмаларын жатка билишкен. Балдар жана өспүрүмдөр бийлөөнү, ырдоону, сүрөт тартууну үйрөнүшкөн. Гректер ырдай же бийлей албаган кишини билимсиз деп эсептешкен. Эркек балдар 14 жашынан гимнастика менен машыгып, спорттун ар кандай түрлөрүн (күрөш, найза жана диск ыргытуу, узундукка жана бийиктикке секирүү, чуркоо ж. б.) үйрөнүшкөн.

Афины мектебинде билим берүү

Дүйнөлүк илимди өнүктүрүүгө зор салым кошкон Гераклит, Демокрит, Гиппократ, Диоген, Аристотель жана тарыхтын атасы деп аталган Геродот сыяктуу грек окумуштуулары чыккан.

Байыркы грек театры. Дионис майрамдарында дыйкандар кыштактар менен шаарлардын көчөлөрүндө салтанаттуу жүрүштөрдү уюштурушкан. Алар беттерине түрдүү маскаларды, үстүнө текенин терилерин кийип алышып, Дионис жөнүндөгү мифтерди ырдап, Дионистин чоролору – сатираларды, мифтерди элестетип көрсөтүшкөн. Салтанаттуу жүрүштүн катышуучулары шаардын же кыштактын атактуу кишилерин мыскылдап, көңүлдүү тамашаларды жасашкан. Көрүүчүлөргө ыңгайлуу болсун үчүн оюн дөңдө өткөрүлгөн. Актёрлор кийимдерин алмаштырып кийүү үчүн дөңдүн ылдый жагына чатыр тигишкен. Кийин чатырдын ордуна чакан имарат салышып, оюн койгон кезде декорацияларды илишкен. Ал имарат «скене» деп аталган. Имараттын алдына атайын аянтча – орхестра уюштурган, анда актёрлор ойношкон жана хор ырдалган. Дөңдүн бооруна көрүүчүлөр үчүн адегенде жыгачтан, андан кийин таштан орундуктар жасашкан.

Б. з. ч. V кылымдын аягында – IV кылымдын башында Афинда алгачкы театр курулуп, 17 миң көрүүчү баткан. Тамашалар майрамдарда гана уюштурулуп, таңзаардан башталып, күнү бою улантылган. Трагедияда же комедияларда ойногон актёрлор ролдоруна жараша беттерине эркектердин жана аялдардын маскаларын кийип алышкан, бул маскалар ачуусу келгенин жана

Байыркы Грециядагы Дионис театрынын калдыгы

жалынып-жалбарганын, кубанганын жана кайгырганын билдирип турган. Комедиялардын авторлору коомдогу ач көздүк, калпычылык, туруксуздук, кошоматчылык, жалкоолук, коркоктук өндүү жат көрүнүштөрдү ашкерелеп, мыскылдашкан.

Байыркы гректердин скульптурасы жана архитектурасынын өзгөчөлүктөрү. Грецияда скульпторлор айкелдерди жа-

Зевстин статуясы

соого өзгөчө көңүл бурушкан. Айкелдердин көптүгүнөн тарыхчылар Афиныда тирүү адамдарга караганда, жансыз айкелдер көбүрөөк деп жазышкан. Афиныдагы Парфенонду курууда жана Акрополду кайра курууда Байыркы Гректин белгилүү скульптору жана архитектору Фидий архитекторлорго жетекчилик кылган. Ал Олимпиалык Зевстин айкелин жасаган.

Бул айкел дүйнөнүн жети кереметинин бирине кирген. Архитектор Фидийдин колунан жаралган айкелдин бийиктиги 12 метр, алтын менен пил сөөгүнөн жасалган. Анын курулушуна эки жүз килограмм алтын жана бир тонна пилдин сөөгү жумшалган.

Байыркы Грециянын уламыштары жана диний ишенимдери. Геракл, Ахиллес, Тесей жана Аякс сыяктуу баатырлардын эрдиктери жөнүндө мифтер грек уламыштарынын негизин түзөт.

Байыркы Парфенон

Байыркы гректер көп кудайга сыйынган. Гректердин ишеними боюнча кудайлар Грециянын эң бийик тоосу – Олимпте жашашат деп эсептешкен. Алар Олимп кудайлары деп аталат.

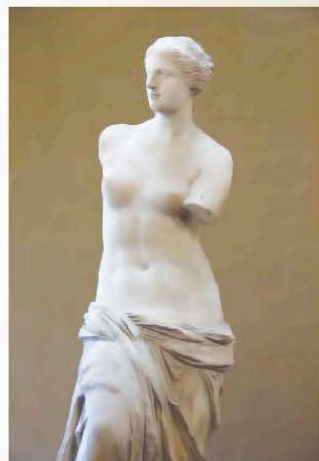
Кудайлардын башчысы асмандын ээси – Зевс жана негизги кудайлар. Алар Посейдон – деңиз кудайы, Аид – жер астындагы дүйнөнүн ээси, Зевстин аялы Гера – никелик турмуштун ээси, Афродита – сүйүүнүн жана сулуулуктун кудайы, Арес – согуш кудайы, Афина – акылмандуулуктун кудайы, Апполон – күндүн ку-

Байыркы Грециядагы кудайлардын скульптуралары

дайы жана искусствонун ээси, Артемида – айдын кудайы жана аңчылыктын ээси, Гермес – малдын, жайыттардын жана сооданын ээси, Дионис – жүзүм өстүрүүнүн, вино жасоонун жана көңүл ачуунун кудайы болгон.

Алар адамдардын үстүнөн бийлик жүргүзүшөт. Кудайлар да мансапкор, катаал, кекчил келет имиш. Кудайлар бирөөнү бай, экинчисин кедей, дагы бирөөнү кул кылып жараткан. Кимде ким орноткон тартипке каршы чыкса, ал адам кудайдын каарына калат жана оор жазага учурайт имиш деген түшүнүк менен гректер кудайлардан коркуп, аларга курмандык чалышкан жана аларга арнап ибадатканаларды курушкан, храмдарды салышкан.

Афродитанын скульптурасы

Сөздөрдүн маанисин түшүндүргүлө: *Илиада жана Одиссея, театр, скульптура.*

Өзүңөрдү текшергиле:

1. Байыркы Греция маданияты эмне үчүн «грек кереметтери» деп аталат?
2. Гомердин «Илиада» жана «Одиссея» поэмаларында эмне жөнүндө баяндалат?
3. «Троя» кинофильмин көрдүңөр беле, ал фильмден көргөнүңөрдү эске түшүргүлө.
4. Байыркы гректердин скульптурасы жана архитектурасынын өзгөчөлүктөрү эмнеде?

Ойлонгула жана талкуулагыла: Байыркы Грециянын тарыхын окуп үйрөнүүдө уламыштар кандай мааниге ээ экендигин ойлонуп жооп бергиле.

§ 18. БАЙЫРКЫ ДҮЙНӨДӨГҮ ОЛИМПИАДАЛЫК ОЮНДАР

Эллиндерди бириктирген майрамдар. Гректер спорт менен машыгууну жакшы көргөн. Б. з. ч. 776-жылы алгачкы жолу эллиндердин улуттук майрамында Олимпиада оюндары өткөрүлгөн. Ошол жылдан баштап төрт жылда бир жолу олимпиада оюндарын өткөрүү салтка айланган. Оюн башталарда Олимп тоосунда күндүн нурунан алынган ыйык от жагылып, оюн бүткөндө өчүрүлгөн. Олимпиадага катышкан спортчулар спорттун беш түрү (узундукка секирүү, диск ыргытуу, жаа атуу, чуркоо, күрөш) боюнча мелдешип, күч сынашкан. Спорттун катышуучулары (атлеттер) биринчи күнү кудайга курмандык чалып сыйынышкан. Калыстар дагы өздөрүнүн милдет-

терин таза, адилеттүү аткарыш үчүн кудайга сыйынып, ант беришкен. Кийинки күндөрү спорт мелдештери өткөрүлгөн. Ипподромдо болсо арабалардын жана күлүктөрдүн мелдешти уюштурулган. Төрт ат чегилген арабалардын жарышы өтө коркунучтуу болгон. Ипподромдун аренасын 12 жолу айланып чыгуу керек эле. Араба айдагычтар арабанын үстүндө тик туруп алып аттарды айдашкан. Чымын куюн болуп бараткан арабалар бурулуштагы мамыларга же башка бирөөнүн арабасына тийип талкаланган учурлар да болгон. Талкаланган арабанын үстүнө башка арабалар да келип урунуучу. Бир жолу чабышта 10 арабанын 8и талкаланган.

Б. з. ч. 776-жылы биринчи олимпиада өткөн жер

Байыркы Грециядагы биринчи олимпиадалык оюндар

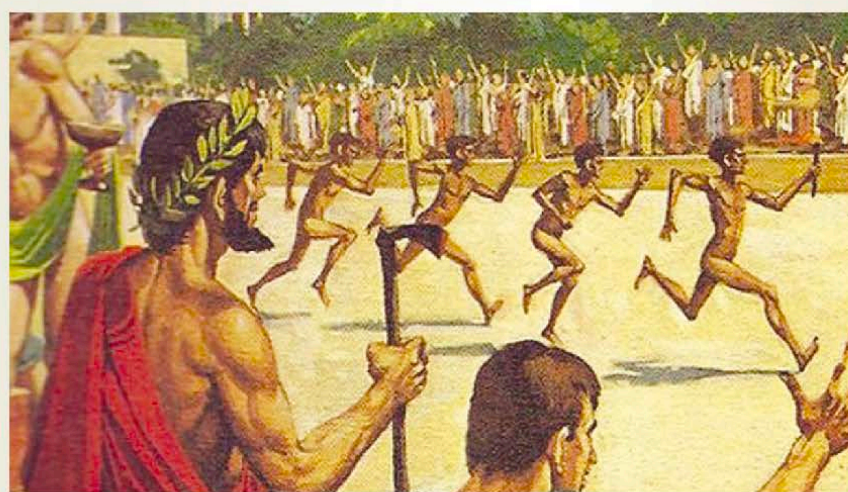
Жеңүүчүлөр ыйык зайтун дарагынын бутактарынан жасалган гүлчамбар менен сыйланган. Оюнда жеңген адам өзүнүн үйүнө кайтып келе жатканда шаардын бүткүл калкы аны утурлап тосуп чыгышкан. Ал мекенин даңктагандыгы үчүн анын урматына арнап статуя орнотушкан. Олимпиадалык оюндар элладалыктар үчүн чоң майрамга айланып, элладалыктардын ынтымагын чыңдаган жана спорттун жайылышына чоң өбөлгө болгон.

Олимпиадалык оюндар. Грециядагы Олимпиада оюндары Зевс кудайынын урматына арналган. Уламыштар боюнча бул оюндарды Геракл негиздеген. Оюндарга эркин элладалыктар гана катышууга укуктуу болгон.

Олимпиада оюндарында аялдардын катышуусуна тыюу салынган. Ошондой эле аларга оюн учурунда Олимп тоосуна жакын барууга уруксат берилген эмес. Гректер үчүн Олимп ыйык жер болгон, анын дал ортосунда заңкайган храм турган, анын ичинде Зевстин Фидий жасаган зор статуясы коюлган. Зевстин

Арабалардын жарышы

Күлүктөрдүн мелдеші

храмынын айланасында башка имараттар жана кудайлардын, баатырлардын жана оюндарда жеңип чыккандардын статуялары жайгаштырылган. Оюнду көрүү үчүн миңдеген адамдар жөө, атчан, арабачан жана кеме менен сүзүп келишчү. Олимпиада оюндары жүрүп жатканда Грецияда согуштар токтотулган.

394-жылы катуу жер титирөөлөрдүн натыйжасында Олимп кыйроого учураган. Ага байланыштуу байыркы Олимпиада оюндары да токтогон. 1896-жылы бул оюндар кайра жандана баштаган. Олимпиаданын ачылыш салтанаты болор күнү факел жагуу салтка айланып калган. Олимпиада оюндары негизделген күндөн бери канчалаган кылымдар өттү, бирок анын мааниси бүткүл дүйнө жүзүндөгү олимпиада оюндарынын андан ары өнүгүшүнө зор таасирин тийгизген. Олимпиада оюндары азыркы учурга чейин ойнолуп келет. Олимпиядалык оюндар ар бир төрт жылда өткөрүлөт. Оюн өткөрүлүп жаткан кезде эбегейсиз зор факел күйүп турат. Анын отун Олимпиядагы күндүн нурунан жандырып алышып, анан мелдеш боло турган жерге миңдеген километрди басып, алып келүү салты уланып келүүдө.

Сөздөрдүн маанисин түшүндүргүлө: *Олимпиада оюндары, таймаш.*

Өзүңөрдү текшергиле:

1. Алгачкы Олимпиада оюндары качан жана каякта өткөрүлгөн?
2. Олимпиада оюндарындагы таймаштардын мааниси кандай?
3. Олимпиада оюндары эмне үчүн өткөрүлгөн?

Карта менен иштегиле: алгачкы Олимпиада оюндары өткөрүлгөн аймакты картадан көрсөтүп бергиле.

Сүрөттөргө баяндама: Байыркы Грециядагы биринчи олимпиадалык оюндардын сүрөттөрүн көрүп, аңгеме түзгүлө.

Ойлонгула жана талкуулагыла: азыркы замандагы Олимпиада оюндары жөнүндө айтып бергиле.

§ 19. ЭЛЛИНИЗМ

Македониянын Грецияны басып алышы. Македония Балкан жарым аралында жайгашкан байыркы мамлекет. Борбор шаары Пелла. Македониянын биринчи башкарган падышасы Пердикка I болгон. Байыркы Македониянын тарыхы б. з. ч. VIII кылымдан башталат. Б. з. ч. V кылымда мамлекет өнүгүп, күч-кубаттуу өлкөгө айланган. Ушул мезгилде тыйын чегилген. Македония грек шаарлары менен соода жана чарбалык байланышта болгон. Б. з. ч. 336-жылы падыша Филипп IIнин тушунда Македониянын аймагы кеңейген. Филипп II атчан аскерлерден куралган, күчтүү армия түзгөн. Ал Грецияга кол салып, гректерди жеңип алат да, өз үстөмдүгүн орнотот. Филипп II дүйнөдөн кайткан соң, уулу Александр Македонский атасынын

ордуна падышалык тактага отурат. Александр бала чагынан эле акылдуу, терең билим алууга ынтызар болгон. Ал математика, медицина, тарых, саясат жана искусство илимдерине абдан кызыккан.

«Македония» деген сөз «Бийик жер» дегенди түшүндүрөт.

Александр Македонскийдин империясы жана анын кулашы. Македония Александр Македонскийдин убагында (б. з. ч. 336–323-жылдары) анын чыгышка жасаган баскынчылык жортуулдарынын натыйжасында түзүлгөн дүйнөлүк державанын борбору болгон. Балкан жарым аралынан тартып Инд дарыясына чейин созулган эбегейсиз зор империя түзгөн. Персия, Сирия, Финикия, Египет, Индия мамлекеттерин каратып, Египет мамлекетине өзүнүн аты менен Александрия шаарын негиздеген. Александр Вавилонду өзүнүн борбор шаары кылып алат. Александр башына таажы, үстүнө кымбат баалуу таштар менен кооздолгон кийимдерди кийип, укмуштай асемдиктерге бөлөнгөн. Ал мени кудай деп эсептегиле жана менин бутума жүгүнүп тургула деп талап кылган. Б. з. ч. 323-жылы Александр капыстан өлгөн. Анын сөөгү көмүлө электе эле анын аскер башчыларынын ортосунда бийлик үчүн күрөш күчөйт. Кийин анын империясы бир нече майда падышалыктарга бөлүнүп кеткен.

Жаңыдан түзүлгөн мамлекеттерде маданияттын эллиндик деп аталган түрү калыптанат. Эллинизм байыркы гректердин жана байыркы чыгыштын дүйнөсүн күч менен бириктирүүнүн

Александр Македонскийдин эстелиги. Скопье шаары

натыйжасында келип чыккан. Байыркы грек жана байыркы чыгыш дүйнөлөрүнүн биригүүсүнүн натыйжасында жаңы маданият түзүлгөн. Эллиндерди жалпы тил, салт-санаа, үрп-адат, дин, жазуу бириктирип турган. Эллинизм б. з. ч. IV кылымда жаралып, б. з. VI кылымынын ортосуна чейин жашаган рим маданияты. Эллинизмдин негизги борборлору: Египетте Александрия, Сирияда Антиохия, Кичи Азияда Пергам, Родос аралы жана Афины болгон.

Египеттик Александрия. Нил дарыясынын дельтасында Александр негиздеген Египет падышалыгынын борбору – Александрия Жер Ортолук деңизиндеги эң чоң шаарга айланган. Нил дарыясы аркылуу Египеттен бул жакка эгин жана папирус, Нубиядан алтын жана пилдин сөөгүн алып келишкен. Нил менен Кызыл деңизди бириктирген канал аркылуу алыскы Индияга жол кеткен. Александрияда таш төшөлгөн түптүз көчөлөр, театр, падышанын кооз сарайлары, гимназиялар жана атактуу Мусей же «мусалардын ыйык жери» (аял кудайлар) болгон. Мусейде асман жаркырагын байкай турган обсерватория жана эбегейсиз зор китепкана болгон. Мусейдеги китепканада папируска жана пергаментке жазылган 700 миңге жакын кол жазма болгон. Александрияда б. з. ч. III кылымда атактуу геометр Евклид, Сицилиядан келген грек окумуштуусу Архимед иштеген.

Фарос маягы – дүйнөнүн кереметтеринин бири. Б. з. ч. 280-жылдар ченде Жер Ортолук деңиздин Фарос аралында кемелер үчүн мунара курулган. Бул мунаранын бийиктиги 120 метрге жеткен. Египет падышасы Птолемейдин баш-

Александрия (Фарос) маягы. (Реконструкция)

каруу мезгилинде курулган. Фарос мунарасы 3 бөлүктөн турган. Алдыңкы бөлүгүндө жумушчулар менен аскерлер байыр алып, үстү 8 бурчтуу болуп, ал аркылуу эңүстүнкү мунарага көтөрүлүп чыгышчу. Ал жерде от күйүп турганы айтылат. Маяктын төбөсүндө улуу Зевстин айкели жайгашкан. Бул мунарада күйгөн отту кемедегилер 50 чакырым алыстыктан көрүшкөн. Б. з. ч. XIV кылымда бул мунара жер титирөөнүн кесепетинен кулаган.

Сөздөрдүн маанисин түшүндүргүлө: дүйнөнүн кереметтери, маяк.

Өзүңөрдү текшергиле:

1. Александр Македонскийдин империясы жана анын кулашы жөнүндө айтып бергиле.
2. Фарос маягы жөнүндө айтып бергиле.

Карта менен иштегиле:

1. Александр Македонскийдин империясы кайсы аймактарды кучагына алган?
2. Александрия шаары кайсы мамлекетте жайгашкан? Картадан көрсөтүп бергиле.

§ 20. РИМДИН БАЙЫРКЫ ЦИВИЛИЗАЦИЯСЫ

Италиянын географиялык чөйрөсү жана калкы. Балкан жарым аралынын батыш жагында Апеннин жарым аралы жайгашкан. Жарым аралды Апеннин тоо кыркасы бойлоп өтөт. Тоо кыркасы жапызыраак келип, токойлор каптаган. Тоо кыркалары менен деңиздин аралыгында түздүктүү жээктер созулуп жатат. Апеннин жарым аралында темирдин, жездин, курулуш ташынын, чопонун кендери бар. Бийик Альпы тоолору жарым аралды түндүктөн соккон шамалдан далдаалап турат. Климаты жылуу жана жаан-чачындуу. Деңиз жээктеринин жана тоо өрөөндөрүнүн кыргышы түшүмдүү келет. Жарым аралдын түштүк бөлүгүн «музоолор өлкөсү» – Италия деп аташкан. Кийинчерээк, бул ат бүткүл аралга тараган. Жарым

Байыркы Римдин картасы

Италиянын жаратылышы

аралдын батыш жана түштүк жээктеринен кемелер токтой турган ыңгайлуу булуңдар бар. Жарым аралды чулгап турган деңиздерде майда аралдар аз. Анын түштүк жагында Сицилия аралы орун алган. Жарым аралдагы эң чоң дарыя – По дарыясы. Италия калкы байыркы убакта ар түрдүү уруулардан турган. По дарыясынын өрөөнүндө кельттер (галлдар), Примордук Альпыда лигурлар, ортоңку Италияда италик уруулары, Лациумда латиндер, анын түштүгүндө самниттер. Мындан сырткары этрусктар, сабинийлер, самнийлер жашашат. Бул уруулардын бардыгы тең италиктер деп аталган. Италиктердин негизги кесиби – мал чарбачылык болгон. Б. з. ч. VII кылымда этрусктар Италияда 12 шаар-мамлекетти түзүшөт. Шаар-мамлекеттерди падышалар башкарган. Этрусктар дыйканчылык менен алектенишип, дан эгиндерин, жүзүм, оливка өстүрүшкөн. Ошондой эле кол өнөрчүлүк менен кесиптешкен. Соода кылышкан.

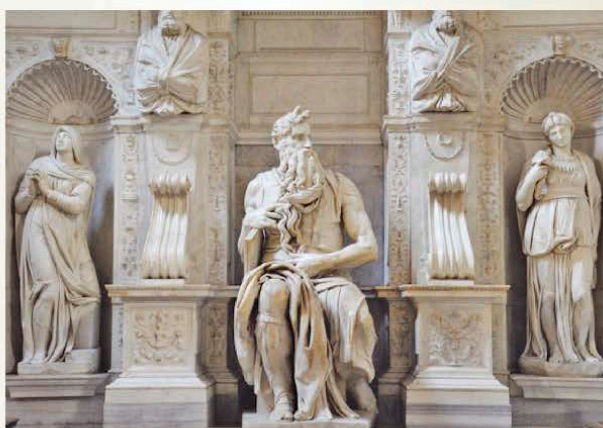
Римдин негизделиши. Тибр дарыясынын жээгинде дыйканчылык менен кесиптенген чакан кыштак болгон. Бул чакан

Ромул жана Ремди эмизген Эне карышкыр.
Коло. Б. з. ч. V кылым. Копитолий музейи. Рим

кыштак кийин чоң шаарга айланган. Б. з. ч. 753-жылы Рим шаары негизделген. Уламыш боюнча б. з. ч. 754–753-жылдары эгиз бир туугандар Ромул менен Рем негиздегендиги айтылат. Кимдир бирөөлөр ымыркайларды Тибр дарыясынын жээгине таштап кетишет. Дарыянын жээгинде аларды Эне карышкыр эмизип багат. Кийинчерээк, бул ымыркайларды бир койчу таап, багып алган. Эресеге жеткен ага-инилер – Ромул жана Рем Тибрдин жээгине шаар курушат. Шаарга Ромулдун аты ыйгарылат. Кийин Рим шаарына уламышта айтылгандай, ага-инини эмизген Эне карышкырга арналып, эстелик орнотулган. Бул эстелик Римдин ыйык белгиси болуп калган.

Байыркы Римдеги падышалык башкаруу. Б. з. ч. VIII кылымдын ортосунан Римди падыша жана сенат башкарган. Сенаттын мүчөлөрү сенаторлор деп аталган. Рим падышалары маанилүү маселелерди талкуулоо үчүн кээде Элдик чогулушту чакырган. Б. з. ч. 509-жылы Римдин акыркы каардуу падыша-

Байыркы Римдин скульптуралык эстеликтери. *Рим*

сы Тарквинийге кыжырданган эл көтөрүлүшкө чыгып аны кубалап, Римде падышалык бийлик жоюлат. Падышалык бийлик кулап, Рим республикасы орногон.

Рим республикасынын орнотулушу. Элдик чогулуш консулдарды шайлаган. Консулдар жыл бою Рим республикасын башкарып, соттун милдетин да аткарышкан. Согуш убагында аскерлерге командалык кылышкан. Ар бир консулдун 12 адамдан турган сакчысы болгон. Убакыттын өтүшү менен консулдар сенаторго айланган. Мыйзамдар Сенатта талкуулангандан кийин гана Элдик чогулуш тарабынан кабыл алынган. Сенат казынаны да тейлеген. Согуш жана тынчтык маселелерин чечкен.

Сөздөрдүн маанисин түшүндүргүлө: *Элдик чогулуш, сенат.*

Өзүңөрдү текшергиле:

1. Байыркы Италияда кандай уруулар жашаган?
2. «Италия» деген сөз кандай маанини билдирет?

Карта менен иштегиле: картадан Италиянын аймагын көрсөткүлө.

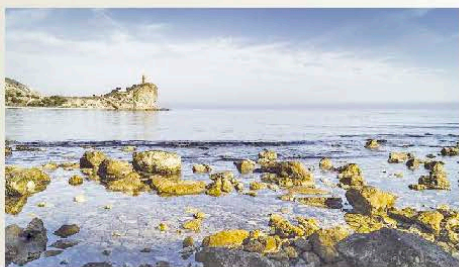
Сүрөттөргө баяндама: Эне карышкыр тууралуу аңгеме түзгүлө.

Ойлонгула жана талкуулагыла: эмне үчүн Эне карышкыр Римдин символу болуп эсептелет?

§ 21. РИМ МЕНЕН КАРФАГЕНДИН ЖЕР ОРТОЛУК ДЕҢИЗИНДЕ ҮСТӨМДҮК ҮЧҮН КҮРӨШҮ. РИМДИН ЖЕҢИШИ

Карфагендин географиялык чөйрөсү жана калкы. Карфаген Түндүк Африкадагы байыркы шаар-мамлекет жана ири соода борбору болгон. Аны б. з. ч. 814-жылы Тир шаарынан чыккан финикиялык соодагерлер Түндүк Африканын жээгиндеги соода базасы катары негиздеген. Карфаген деңиз аркылуу соода жүргүзгөн. Шаар таштан жасалган бийик мунаралуу бийик, калың дубалдар менен курчалган. Ал дубалдар шаарды коргоп турган. Карфагендиктер Жер Ортолук деңизинин жээктерин жана аралдардан турган кеңири аймактарды ээлеп турушкан. Шаар калкынын басымдуу бөлүгүн чет жерликтер (гректер, италиктер, этрусктар, ливий уруулары ж. б.) жана африкалыктар түзгөн. Калкы көчмөн мал чарбачылык, дыйканчылык, жана кол өнөрчүлүк менен кесиптенишкен. Карфагенге баш ийген калктар анын бийлөөчүлөрүнө натуралай салык берип, финикиялык соодагерлер соода кылганы үчүн бажы акысын төлөп турушкан.

Карфаген – Сицилияга кетүүчү жолдогу тосмо. Карфаген б. з. ч. VII–IV кылымдарда Түндүк Африканын жээк бөлүктөрүн, Түштүк Испаниянын жана Жер Ортолук деңиздеги айрым арал-

Карфагендин жаратылышы

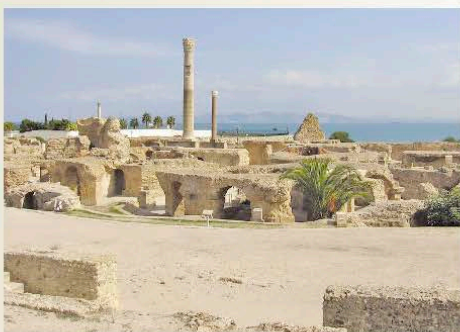

Статер – Карфагендин алтын тыйыны. Б. з. ч. 260-ж

дарды бийлеп турган. Б. з. ч. III кылымдын башында Сицилия бүт бойдон (Сиракузыдан башкасы) Карфагендин карамагына өткөн. Ошол мезгилде Рим мамлекетинин аймагы да тынымсыз кеңее берген. Римдин кол башчылары бүткүл Италияны басып алышат. Сицилияга жана Жер Ортолук деңизинин батыш жагына үстөмдүк кылуу аракеттери Рим менен Карфагендин ортосунда согуштун башталышына алып келет. Римдиктер карфагендиктер менен үч жолу согушкан. Бул согуштар тарыхта Пуни согуштары деп аталган. Согушта Карфаген аскери жеңилип, калкы кулдукка сатылган. Карфаген аймагынын бир бөлүгү нумидиялыктарга өткөн, калганы Римдин Африкадагы провинциясы болуп калган. Рим Карфагендин үстүнөн жеңишке жетишип, Сицилия жана Жер Ортолук деңизинин батыш бөлүгүнө ээлик кылуу менен Жер Ортолук деңизинин аймагындагы эң күчтүү мамлекетке айланган.

Римдиктер Карфагенди Пуни деп аташкан, ошондон улам Карфаген менен Римдин ортосундагы согуштар да Пуни согуштары деп аталып калган.

Римдин «бөлүп алып бийлей бер» саясаты. Пуни согуштарынан кийин Италиянын жерлеринен кыйла алыста болгон чоң-чоң аймактар да Рим бийлигине өтөт. Басып алынган жерлерди римдиктер провинция деп аташкан. Сицилия, Корсика, Сардиния, Испания жана башка аймактар ошолордун катарына кирген.

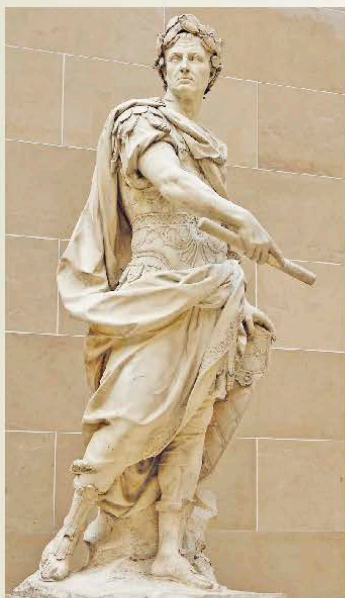

Байыркы Карфагендин калдыктары

Провинцияларды башкарууга атайын өкүлдөр – проконсулдар дайындалган. Алардын бийлиги чексиз болгон. Проконсулдар адатта бир жылга шайланган жана алар кол астындагы мамлекетти аёсуз тоногон. Римдиктер провинциялардагы кендерди, ишканаларды, жакшы айдоо жерлерин жана жайыттарды басып алышкан. Провинциялардын жергиликтүү калкына оор салыктарды салышкан. Салыктарды төлөй албагандарды үй-бүлөсү менен кулдукка сатышкан. Кулдар бардык жумуштарды жасап, 17–18 саат иштешкен. Алардын курсактары тойбогон, кийимдери бүтөлбөгөн. Кулдарды сакчылар кайтарышкан. Баш ийбеген кулдар темир кишендер салынган бойдон иштешкен жана укташкан. Күнөөлүү кулдарды шапалак менен сабашып, колу-буттарын сындырышкан. Жумушка жарабаган кулдарды өлсүн деп, чөлдөргө алпарып, таштап коюшкан. Ал эми шамдагай, күчтүү кулдарды гладиаторлукка тарбиялашкан. Провинцияларды Римге каршы күрөшкө бириктирбөө үчүн римдиктер аларды «бөлүп алып, бийлей бер» принциби боюнча башкарган.

Басып алган жерлерин римдиктер провинция деп аташкан. Аларды проконсулдар башкарган.

Рим республикасынын кулашы. Рим республикасынын аймагынын чоңоюшу мамлекетти чыңдоону талап кылган. Сенаторлор мамлекетти ойдогудай башкара алышкан эмес. Ушундай кырдаалда Гай Юлий Цезарь адегенде аскер трибуну, кийин консул болуп шайланган. Цезарь аскерлеринин акысын көбөйтүп, жер

Юлий Цезарь

бөлүп берүүнү убада кылат. Жалданма аскерлер анын аскердик талантын баалашып, анын айтканын аткарууга даяр турушкан. Юлий Цезарь өзүнүн аскерлерине таянып, Римдеги бүткүл бийликти колуна алат. Ал Римдин императору жана диктатору болуп, чексиз бийликке ээ болгон. Императорго урмат көрсөтүшүп, монеталарга анын сүрөтүн чегишкен. Анын скульптурасы. кудайлардын скульптурасы менен катар коюлган.

Рим республикасынын империяга айланышы. Цезарь өлгөндөн кийин бийликке Октавиан Август келип, бүткүл Рим империясынын диктаторуна айланат. Рим Сенаты ага «ыйык адам» деген титул ыйгарып, аны «мекен атасы» деп аташкан. Октавиан Август

бир топ реформаларды жүргүзгөн. Ал сенаторлордун жана Рим армиясынын легиондорунун санын кыскартат. Жоокерлердин кызмат мөөнөтү 20 жыл деп белгилейт. Анын тушунда Рим армиясынын саны 300 миңге жетет. Римде көптөгөн сарайлар жана ибадатканалар курулган. Октавиан Август өлгөндөн кийин Кудай деп жарыяланып, ал каза болгон ай анын урматына август айы аталып калган.

Октавиан Август

Рим империясынын начарлашы. Б. з. III кылымында Рим империясы алсыздана баштайт. Императорлордун ортосундагы чыр-чатактар, аскерлердин арасындагы козголоңдор империяны начарлатып жиберген. Начарлаган империя өзүнүн чек араларын коргой албай калат. Рейн менен Эльбанын ортосунда жайгашкан герман уруулары Рим империясынын жерлерине бат-бат кол салып турушкан. 395-жылы Рим империясын эки бир тууган императорлор бөлүп алышат. Борбор шаары Константинополь болгон Чыгыш же Византия империясы жана Батыш Рим империясы түзүлгөн. Римге герман уруулары кол салат. 476-жылы германдык кол башчылардын бири акыркы император Ромул Августулду сарайдан кууп чыгып, Батыш Рим империясы кулады деп жарыялайт. Мурунку Батыш Рим империясынын жерлерин герман уруулары ээлеп калган. Одоакрдын Ромул Августулду бийликтен кулатышы. Б. з. 476-жыл Батыш Рим империясынын кулашы жана байыркы дүйнө тарыхынын аяктоо датасы катары тарыхка кирген.

Сөздөрдүн маанисин түшүндүргүлө: *Карфаген, Цезарь, статер, провинция, проконсул.*

Өзүңөрдү текшергиле:

1. Римдиктер менен карфагендиктер эмне үчүн согушкан?
2. Римдиктер кандай жерлерди провинция деп аташкан?
3. Юлий Цезардан кийин Римде кандай өзгөрүүлөр болгон?
4. Рим империясынын Батыш жана Чыгыш империяларга эмнеде бөлүнүшкөн?
5. Батыш Рим империясынын кулашынын себептери кайсылар?

Карта менен иштегиле: Карфаген – Сицилияга кетүүчү жолдогу тосмо. Картадан көрсөтүп бергиле.

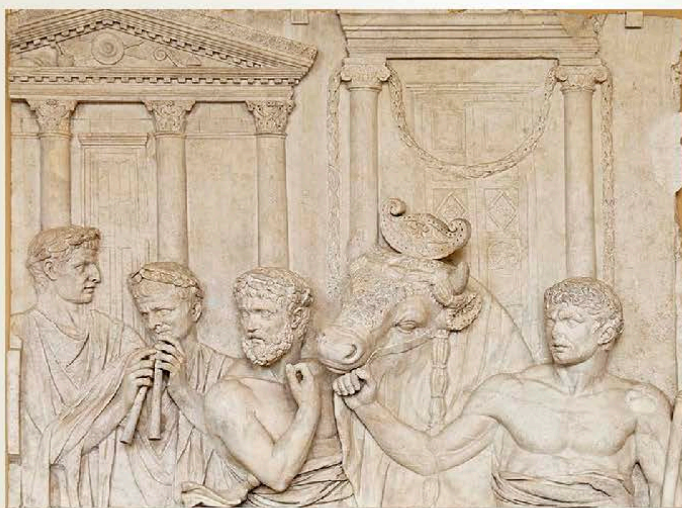
Ойлонгула жана талкуулагыла: Римдин «бөлүп алып бийлей бер» деген саясатын кандай түшүндүрөңөр?

§ 22. БАЙЫРКЫ РИМДИН МАДАНИЯТЫ

Рим шаары – маданият борбору. Рим империясынын борбору Рим шаары – дүйнөдөгү эң байыркы шаарлардын бири болгон. Шаар саздак түздүктө жайгашкан. Байыркы Рим маданиятынын түптөлүшүнө этруск жана байыркы гректердин маданияты чоң таасирин тийгизген. Байыркы Рим да жалпы адамзат маданиятына маанилүү салым кошту. Римдиктер эң сонун архитектуралык курулуштарды: цирктер менен храмдарды, мончо менен ак сарайларды, көпүрө менен суу түтүктөрүн курушкан. Римдин акын-жазуучуларынын жана тарыхчыларынын чыгармалары башка тилдерге да которулган. Римдиктер сүйлөшкөн латын тилинен италян, испан, француз жана башка тилдер келип чыккан. Христиан дини да Рим империясынын аймагында жаралган. Римдеги кулдардын көтөрүлүштөрү, тышкы душмандардын чабуулдары Рим шаарынын байыркы эң сонун эстеликтерин талкалаган. Ошого карабастан Рим империясынын эстеликтери байыркы доордун жетишкендиктери катары эсептелет.

Байыркы Римдеги билим берүү. Байыркы Римде ата-энелер акча төлөп, балдарын окуткан. Бала тамга таанып, жазганды үйрөнгөндөн кийин окуусун токтотуп койгон. Жетиштүү ата-энелердин балдары мектепте андан ары окуусун улантууга аракет жасашкан.

Рим поэзиясы. Б. з. ч. I кылымдын аягы – б. з. I кылымынын башталышы Рим поэзиясынын «алтын кылымы» деп аталган. Вергилий, Лукреций ж. б. сыяктуу көптөгөн Рим акындарынын жана жазуучуларынын эң сонун поэмалары, ырлары жана чыгармалары жаралган. Ал чыгармалар көп тилдерге которулган.

Рим искусствосу

Байыркы Римдеги мектеп. Рельеф

Атактуу акын Вергилий «Энеида» поэмасын жазган. Бул поэмада Вергилий Трояны коргоочулардын бири, аял кудайдын уулу Эней жөнүндө айтылат. Алоолонуп күйүп жаткан шаардан кымбат баалуу буюмдарды алып чыкпастан, өзүнүн картаң атасын аркасына көтөрүп алып чыгат. Укмуштуудай көп окуяларды башынан өткөрүп, кийин ал Италияга келип отурукташат. Эней өлгөн атасы менен кездешүү үчүн өлгөндөрдүн жер астындагы падышачылыгына түшөт. Ал жерде картаң атасынын жаны Энейге анын укум-тукумдары Римдин негиздөөчүлөрү жана элдердин күч-кубаттуу коргоочулары боло тургандыгын алдын ала айтып берет.

«О-о, римдин уулу, сен элдерди башкарууга тийишиң? Багынгандарды аягын, багынбагандарын согушуп жоошут – сенин искусствоң мына ушул». Вулкан кудайы Энейге калкан согуп берет, анда Рим тарыхынын келечектеги окуяларын жана Августтун салтанат кургандыгын көрсөткөн. Эней өзүнүн келечектеги укум-тукумдарын, алардын арасынан кудайга тете Августту көрөт. Август болсо Римде тынчтыкты орнотуп, ал тургай Римден алыс турган элдерди титиретип кармап турган болот. Энеида шандуу жана мукамдуу ыр менен жазылган. Вергилий бул поэмасында эрдикти, убадага бекемдикти, улууларды ызаттоону даңазаланган.

Рим архитектурасы. Италия аймагында байыркы көркөм эстеликтер таш дооруна таандык. Муну Апулиядагы аскага тартылган сүрөттөр, Лигурия жана Эмилиядагы аялдардын таш статуялары далилдейт. Байыркы грек, этрус өңдүү элдердин салттуу көркөм өнөрү Байыркы Рим искусствосунун жана архитектурасынын өнүгүшүнө негиз болгон. Байыркы Римдин архитектуралык эстелиги – Колизей амфитеатры. Ал байыркы дүйнөдөгү ири курулуштардын бири.

Колизей

Колизей Римдин жашоочулары үчүн көңүл ачуучу, гладиаторлордун уруштарын көрүүчү жана ар кандай оюндар өткөрүлүүчү жай болгон. Бул эстелик Рим императору Флавиевдердин династиясына тиешелүү. Айрым маалыматтар боюнча амфитеатр жортуулдардан түшкөн олжолордун эсебинен курулган. Жүз миңдеген кулдар иштеп, инженерлер, художниктер жана архитекторлор аларды көзөмөлдөгөн. Алгач Флавиевдердин амфитеатры, кийин эстеликтин чоңдугуна байланыштуу Колизей (латынча абдан чоң) деп атала баштаган. Анын архитектурасы Эллипс формасында курулган. Ичине кирүү үчүн 80

Байыркы Римдеги Пантеон

Байыркы Рим айкелдери

эшик болгон, анын 4 эшиги император жана жогорку даражадагы төбөлдөргө арналган. Колизей дүйнөнүн жети кереметинин бири деп эсептелет. Римдеги пантеон Байыркы Рим кудайларынын храмы болгон. Рим империясы күчүндө турган мезгилде курулган. Кийинчерээк христиандар өздөрүнүн сыйына турган үйүнө айландырып алышкан. Пантеон – биздин күндөргө чейин сакталып калган дүйнөдөгү жалгыз храм, Пантеон б. з. ч. 27-жылы негизделген. Рим императору Августтун бир тууганы Марк Агрипптин демилгеси менен салынган. Куполунун диаметри 44 метр, дубалынын калыңдыгы 6 метр.

Байыркы Римдин айкелдери. Байыркы Рим айкелдеринин өнүгүшүнө гректик айкелчилердин таасири тийген. Алар көп учурларда императорлорду кудайлар жана мифтеги каармандар түрүндө көрсөтүшкөн. Императорлордун жеңиштерин даңазалаган статуялар, рельефтер, аркалар, колонналар пайда болгон. Римдик айкелчилер портреттерди түзүүдө өздөрүнүн гректик окутуучуларынан алда канча озуп кетишкен. Римде эң байыркы кезде эле өлгөн адамдын бетин мом маскаларына түшүрүп алышкан. Айкелдик сүрөт искусствосу мына ушундан өнүгүп чыккан. Римдик сүрөтчүлөр адамдын тышкы турпатын жөн эле так түшүрүп гана тим болбостон, ошондой эле анын мүнөзүнүн, акылынын, эркинин, күч-кубатын, ач көздүк же сараңдык өңдүү сапаттарын ачып көрсөткөн.

Сөздөрдүн маанисин түшүндүргүлө: *алтын кылым, колизей, пантеон, айкел.*

Өзүңөрдү текшергиле:

1. Байыркы Римдин маданиятынын өзгөчөлүктөрү кандай болгон?
2. Римдеги эң чоң курулуштардын аттарын атагыла.
3. Рим Пантеону жөнүндө эмнелерди билесиңер?

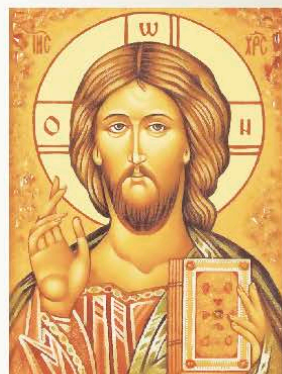
Ойлонгула жана талкуулагыла: Байыркы дүйнөдөгү ири курулуштардын бири – Колизейдин сакталып калышы, Рим архитектурасынын ийгилигин түшүндүргүлө.

§ 23. ХРИСТИАНЧЫЛЫКТЫН ПАЙДА БОЛУШУ

Жаңы диндин келип чыгышынын себептери. Байыркы римдиктер көп кудайга сыйынышкан. Римдиктердин башкы кудайы Юпитер болгон. Римдиктерде ата-бабалардын арбактарына сыйынуу басымдуулук кылган. Рим империясында жашаган кулдар башкы кудайы Юпитерге жана ата-бабалардын арбактарына сыйынышкан. Бирок бул кудайлар кулдарды эзүүдөн куткарган эмес. Алардын өтүнүчтөрүн да аткара алган жок, жардам да бербеди. Кулдар эми эски кудайларга ишенбей калышты. Мындан ары аларга сыйынуудан баш тартышты. Эми аларды эзүүдөн куткара турган кудуреттүү жана боорукер кудайды издей башташты. Өздөрүн сооротуу үчүн куру кыялга батышты. Бир гана кудай бар, ошол гана бизди аман алып калат. Ал таш боор Римди, императорду, анын жан-жөкөрлөрүн жок кылуу үчүн асмандан жерге түшөт. Бул кудай кулдардын жана карапайым адамдардын бактысын ачып, кулчулуктан куткарат. Түшүм мол болуп, ар бир үйгө береке кирет, – деп өздөрүнө боштондук алып келе турган күч-кубаттуу жана боорукер кудайдан үмүт кылышкан. Рим империясынын шаарлары менен кыштактарында кулдар менен карапайым адамдар «Куткаруучу кудайдын» келишин чыдамсыздык менен күтө беришкен. Куткаруучу кудай жөнүндө жомок чыгарышкан. Мына ушундай кыялдануулардын жана изденүүлөрдүн натыйжасында жаңы дин пайда болгон. Ал дин христиан дини эле.

Иисус Христос жөнүндө «кабарлар». Император Октавиан Август башкарып турган жылдарда Палестинада Иисус аттуу бала төрөлөт. Баланын атасы Кудай болгон, энеси кичинекей шаардын тургуну Мария аттуу кедей аял эле. 30 жашында Иса дин үгүттөөчүсү Иоанн тарабынан Иордан дарыясында чокундурулат. Ал он эки апостол менен бирге Палестинага саякат жасап, Кудайдын аяттары жөнүндө баяндайт. Ал күндүн жарыгы өчкөн, жылдыздар жерге түшкөн убакыт жакындап келатат, ошондо катуу жер титирөө болот. Кудай ошондо бардык адамдардын жасаган иштерин таразалап, сот жүргүзөт. Бул дүйнөдө азап чеккендер жана эзилгендер сыйланат. Ал эми император жана анын жан-жөкөрлөрү жазаланат. Кудайдын сотунан кийин жер бетине боорукерлик менен адилеттүүлүк орнойт. Ошондо император да, Рим башкаруучулары да, салык чогултуучулар да болбойт. Кудайга сыйынуу жана кудайдын сотунун болушун чыдамдуулук менен күтүү керек деп, кедей-

лерди алаксыткан. Еврей дин аалымдары пайгамбар Исаны диний чындыктарды бузуп түшүндүргөндүктөн, аны өлүм жазасына өкүм кылышат. Исаны жер жүзүндөгү алгачкы адам – Адам атанын сөөгү коюлган Голгофа тоосунда мамыга керип коюшат. Иса пайгамбар үч күндөн кийин көз жумат. Көзү өткөндөн кийин анын сөөгүн бир үңкүргө коюшат. Үчүнкү күнү сөөгүн жерге берүү үчүн келишсе, Иса пайгамбардын ордунда жок экендигин көрүшөт. Ушундан кийин Иса пайгамбардын кайра тирилип, кайып болуп асманга учуп кеткени, аны өлтүргөн жана тирүү адамдардын жасаган иштерин баалоо үчүн **Жер жүзүнө кайра кайтып келет** деген ишеним пайда болгон.

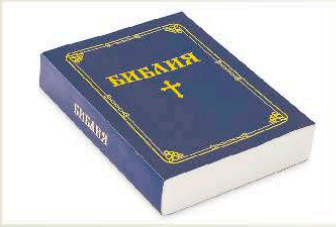

Иисус Христос

Эски осуят жана Жаңы осуят. Христиан дининин ыйык китеби Инжил (Библия) деп аталат. Инжил (Библия) «Эски осуят» жана «Жаңы осуят» деген эки бөлүктөн турат. «Эски осуят» биздин заманга чейинки диний ишенимдердин жыйнагы. «Эски осуятта» Кудайдын бүткүл адамзатка Куткаруучуну жиберер тургандыгы, ал эми «Жаңы осуят» Куткаруучуну жибергендиги айтылат. «Эски осуят» 39 китептен турат, алардын көпчүлүгү байыркы эврей тилинде, бир нечеси арамей тилинде жазылган. Бул жыйнакта тарых, мыйзамдар, проза, поэзия жана акыл-насааттар камтылган.

«Жаңы осуят» («Жакшы кабарлар») биздин замандын башынан баштап Иса пайгамбарга байланыштуу такталган диний ишенимдердин жыйнагы. Бул жыйнакта Куткаруучу Ыйса Машаяктын төрөлүүсү, жер үстүнө келген максаты, окутуусу, иштери, өлүмү, тирилүүсү жана асманга көтөрүлүп кетүүсү баяндалат. I кылымдын аягында – II кылымдын башында кагазга түшүрүлүп, грекче «евангелие» же «жакшы кабарлар» деген ат менен элге таралган. 27 китептен турат, бардыгы грек тилинде жазылган. «Жакшы кабарларга» ишенишкен адамдар же Иса пайгамбардын окуусун жактоочулар өздөрүн христиандарбыз деп, ал эми жаңы динди христиан дини деп аташкан.

Христиан дининин таралышы. Христиан динин үгүттөөчүлөр шаардан шаарга, өлкөдөн өлкөгө кыдырган. Алар өздөрүнүн үндөөлөрүн таркатышкан. Христиан дини алгач Палестинадагы еврейлерге жана **Жер Ортолук деңиздин бойлорунда** жашаган еврей диаспораларына тарай баштаган. V кылымга чейин Рим империясына, андан ары германдыктарга жана славяндарга кеңири жайылган. XIII–XIV кылымдарда балтика жана финн элдери, жаңы жана соңку доордо Европа,

Христиандардын
бийик китеби

Америка, Австралия өлкөлөрү кабыл алган. Ошондой эле активдүү миссионердик иш-аракеттин жана колониялык экспансиянын эсебинен христиан дини Африка, Жакынкы жана Бракы Чыгыштын кээ бир райондоруна жайылган. Азыркы мезгилде христианчылык дүйнө жүзүндө эң кеңири таралган диндердин бири болуп саналат.

Дүйнөдө 2,3 млрд христиандар бар. Христианчылык *католиктер, православие, протестанттар* деп аталган үч негизги багыттан турат.

Христиандардын Рим бийлиги тарабынан куугунтукка алынышы. Христиандар бүгүн болбосо эртең ырайымсыз Римдин бийлиги кулайт, элди эзгендердин баарын адилет жаза күтүп турат деп ишенишкен. Алар бир гана кудайды таанышкан жана императорлорго кудай катары сыйынуудан баш тартышкан. Христиандар топ-топ болуп чогулушуп, общиналарга биригишкен. Алар бай христиандардан попторду – общиналардын жетекчилерин жана епископторду (көзөмөлдөөчүлөрдү) шайлашкан. Епископтор бири-бири менен байланышып турушкан. Христиандардын миңдеген общиналарды бириктирген уюму түзүлгөн, аны епископтор башкарган. Бул уюмду христиан чиркөөсү деп аташкан. Империянын калкынын арасында чиркөө зор таасирге ээ болгон. Христиандардын жер астындагы үңкүрлөрдө чогулуучу жайы болгон. Анын түпкүрүндө таштан көтөрүңкү орун турган, анда поп отурган. Бул жерге община мүчөлөрү жашыруун жол менен келишип, бирге чокунушкан, Кудайга сыйынышкан, башка шаарларда жашаган христиандардын катарын окушкан, жаңы динге ылайыкташтырып, өздөрүнүн майрамдарын белгилешкен. Жашыруун жайга кошумча коюлган шатынын жардамы менен гана кирүүгө боло турган, бардыгы чогулгандан кийин шатыны алып коюшкан. Бирок алдын алып сактануу христиандарды аман алып калган жок.

Римдиктер христиан динин куугунтуктай башташкан. Кедейлердин кандай гана жыйындары менен чогулуштары болбосун шектенишип, алар христиандарды жазалашкан. Диоклетиандын тушунда өзгөчө катуу куугунтуктоо башталган, анын буйругу менен христиандардын чокунуучу үйү талкаланган, алардын китептери өрттөлгөн, көп христиандар дарга асылган. Социалдык абалына жана улутуна карабастан, кудайдын астында бардык адамдардын теңдиги жөнүндөгү окуу христиан дининдеги жаңы окуу болгон. Бул окууга ишенгендердин саны күн санап өсүп, акыры христиан дини ошол учурдагы ди-

Император Улуу Константин

Император Константиңдин Римдеги аркасы

ний башка агымдардын үстүнөн жеңишке жетише баштаган.

Рим империясында христиан дининин үстөмдүк кылуучу динге айланышы. Римдин императору Константин элге ырайымсыз жазаларды колдонгон. Бирок ал жалаң камчы, чынжыр жана өлүм жазасы менен элди кыңк эттирбей баш ийдирүү мүмкүн эместигин түшүнгөн. Элди баш ийдирүү үчүн башка диндерге караганда христиан дини жакшы жардам берет деген тыянакка келген. Ал б. з. 313-жылы христиан дини да башка диндердин катарында турган дин деп буйрук чыгарат. Бул буйрук христиандарга ибадатканаларды куруу жана сыйынуу мүмкүнчүлүгүн берген. Император христиан чиркөөсүнө жер, акча жана башка баалуу буюмдарды тартуулаган. Бул байлыктардан поптор жана епископтор пайдаланышкан. Император соборго баруу, бирдиктүү эрежелерди иштеп чыгуу жана алардын аткарылышын көзөмөлдөө иштерин епископторго тапшырган.

Өзү чиркөө ишине кийлигишип, жакпаган епископторду алмаштырып турган. Чиркөө императордук бийликтин таянычы болгон. Христиандар Константиңди ыйык адам деп жарыялашкан. Христиан чиркөөсү императорго баш ийген эң бай жана күчтүү уюмга айланган.

Сөздөрдүн маанисин түшүндүргүлө: *христианчылык, Иисус Христос, эски осуят, жаңы осуят.*

Өзүңөрдү текшергиле:

1. Дүйнө жүзүндө кеңири тараган диндерди атап бергиле.
2. Христиан дини качан пайда болгон?
3. Христиан дининин өзгөчөлүктөрү кандай?
4. Эски осуят менен Жаңы осуят жөнүндө эмнелерди билесиңер?

Ойлонгула жана талкуулагыла: азыркы мезгилде христиан дининин орду жөнүндө түшүндүрүп бергиле.

IV бөлүм. КЫРГЫЗСТАНДЫН АЙМАГЫНДАГЫ КӨЧМӨН ЖАНА ОТУРУКТАШКАН ЦИВИЛИЗАЦИЯЛАР

§ 24. КЫРГЫЗДАРДЫН БАЙЫРКЫ АТА-БАБАЛАРЫНЫН ЦИВИЛИЗАЦИЯСЫ

Кыргызстандын аймагындагы цивилизациянын башаты. Кыргызстандын аймагында да алгачкы адамдар жашаган. Алар таштан жасалган эң жөнөкөй эмгек куралдарын колдонушкан. Ошондуктан ал мезгил *таш доору* деп аталган. Таш доору узакка созулган. Ал мезгилде өсүмдүктөрдүн тамырлары жана жер-жемиштер менен тамактанышкан. Жапайы айбандарга аңчылыкка чыгышып, этин чийкилей жешкен.

Байыркы таш куралдары

Байыркы адамдардын тиричилик үчүн колдонгон таш куралдары Кыргызстандын көп жерлеринен кездешкен. Алсак, Нарын аймагындагы Он-Арча суусунун жээгинен, Баткен аймагындагы Кожо-Бакырган-Сай жана Сел-Үңкүрдөн, Ысык-Көл аймагынын Балыкчы шаарына жакын жердеги Саламат-Булактан, Ош аймагынын Алай өрөөнүнөн алгачкы адамдар колдонгон таш куралдар табылган. Алар одоно жасалган учтуу таштар болгон.

Кожо-Бакырган-Сайдан
табылган таш куралы

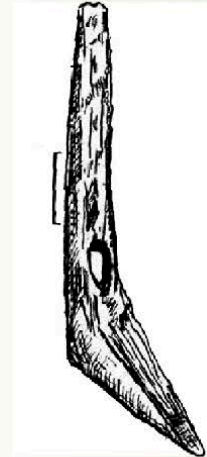

Алай өрөөнүнөн табылган
таш куралы

Байыркы адамдардын эмгек куралдары бара-бара жакшырып, колодон (жез менен калайдын эритмеси) курал-жарактарды жасаганды үйрөнө башташкан.

Колодон жасалган ороктор. Б. з. ч. II миң жылдык. Чүй жана Ысык-Көл өрөөнү

Ак-Бешим шаар калдыгынан табылган буурусун

Адамдар мал багып, дан өсүмдүктөрүн өстүрүшкөн. Коло куралдарынын бай кенчи Нарын аймагынын Кочкор өрөөнүндө жана Ош шаарынын Сулайман тоосунун этегинде сакталган. Коло доорунда адамдар аска беттерине, таштарга сүрөт чегүү өнөрүн өздөштүргөн. Ошол доордо чегилген сүрөттөрдүн эң көбү Жалал-Абад аймагындагы Тогуз-Торо районунда жайгашкан. Бул жер «Саймалы-Таш» деп аталат.

Саймалы-Таштагы чегилген сүрөттөр

Археологдор Кыргызстандын аймагынан Андронов (мал баккандар) жана Чуст (дыйканчылык менен кесиптенгендер) маданияты деп аталган маданий катмарды табышкан. Анын тургун-

дары негизинен суу жээктериндеги турак жайларда жашашкан. Бул маданиятка тиешелүү эстеликтер, турак жай орундары өтө аз изилденген.

Сактар. Б. з. ч. VIII–III кылымдарда сак деп аталган уруулар жашаган. «Сак» деген түшүнүк «эркин адам», «күчтүү эркек» (жоокер) дегенди билдирген. Ошондой эле «сак бол» маанисинде түшүнсө да болот. Ал эми сак болуу – бул кайдыгерликке жол бербөө, алдын ала көрө билүү, этиет болуу дегендик. Сактар азыркы Борбордук Азия мейкиндигин мекендеген. Белгилүү тарыхчы Н. Аристов: «кыргыздар генеалогиялык жактан сактар менен байланыштуу» деген пикирди айткан. Окумуштуулардын изилдөөлөрүндө сактар азыркы түрк тилдүү элдердин, анын ичинен кыргыздардын ата-бабалары катары эсептелет.

Алтындан жасалган сак жоокери.
Эрмитаж музейи. Санкт-Петербург

Куштун элеси түшүрүлгөн
алтын бляха. Б. з. ч. V–III к.
Кетмен-Төбө өрөөнү

Жаратылыш шартына ылайык Кыргызстандын түндүгүндө жашаган сактар негизинен көчмөн мал чарбачылыгы менен кесиптенишкен. Ал эми ферганалык сактар болсо дыйканчылык менен алектенишкен.

Археологиялык казуу убагында сактарга тиешелүү үч буттуу коло казандар, курмандык чалуучу такталар, шам чырактар көп табылган. Археологиялык табылгалардын ичинен сак зергер усталарынын колунан жаралган кооздуктар чоң кызыгууну туудурат.

Алар алтындан, күмүштөн жана колдон айбанаттардын сөлөкөттөрүн жасаган. Мындай өнөр сактарда эң жогорку деңгээлде өнүккөн.

Сак урууларын падыша башкарган. Ал аксакалдар кеңешине баш ийген. Б. з. ч. V кылымда сактардын коомунда социалдык теңсиздик байкала баштайт. Мындай абалды сактардын мүрзөлөрүнүн көлөмү жана андан табылган баалуу буюмдар, курал-жарактар далилдейт. Эң чоң дөбө-мүрзөлөр сактардын

Сактардын алтындан жасаган бугунун сөлөкөтү

Алтын короздун элеси. Б. з. ч. VI–IV к. Кайрак көрүстөнү. Кетмен-Төбө өрөөнү

падышаларына, уруу башчыларына жана даңазалуу аскер жетекчилерине таандык болгон. Мындай мүрзөлөрдү Кыргызстандын түндүгүнөн көбүрөөк кездештирүүгө болот. Бул мүрзөлөргө археологиялык изилдөөлөр жүргүзүлгөн. Алардан табылган эстеликтер сактардын цивилизациясы жөнүндө эң баалуу маалыматтарды берет.

Сактардын көрүстөнүнөн табылган согуштук куралдар

Усун мамлекети. Б. з. ч. III–II кылымдарда азыркы Кыргызстандын аймагында усун деген уруулар жашаган. «Усун» аталышы «он урук эл» дегенди түшүндүрөт. Ошондой эле «узун бойлуу», «албеттүү», «күчтүү» маанисин да билдирет. Орус окумуштуусу Н. Аристов: «усундар кыргыздардын түздөн-түз ата бабалары болгон» деп белгилеген. Алар Ысык-Көлдөн Балхашка чейинки аймакты ээлеген. Бул жерлерде усундардын кыштактары болгон. Мамлекеттин борбору Чигу шаары болгон. Мамлекетти падыша башкарган. Падышанын бийлигин аксакалдар кеңеши көзөмөлдөгөн. Ал күнбаг (күн бий) деген титул-

ду алып жүргөн. Күнбагдын бийлиги укумдан-тукумга мурас катары берилген. Күнбагдын өзүнө тиешелүү 10 миң жоокери болгон. Усундардын мамлекети күчтүү болгондуктан, аны менен чектешкен Кытай жана Хунн мамлекеттери усундар менен эсептешип турган. Усундар жарым көчмөн турмушта жашаган. Алар негизинен мал чарбачылыгы менен кесиптенишкен. Ошону менен бирге эле дыйканчылыкты жана кол өнөрчүлүктү да жакшы өздөштүргөн. Чоподон карапа идиштерин, колодон жашоо-тиричилигине керектүү буюмдарды жасашкан.

Усундардын маданияты сактардыкынан айырмаланган эмес. Усундар сактар сыяктуу ыйык жерлерден жаратканга, улуу күчкө сыйынган. Адамдын жаны түбөлүк жашайт деген ишеним болгон.

Хунн мамлекети. Тарыхый булактарда хунндар б. з. ч. III кылымдан баштап эскерилет. Хунн түшүнүгү «күн эли», «күнгө жакын», «бийик тоодо жашаган эл» деген мааниде айтылып жүрөт. Бул мезгилде хунндар Кытайдын түндүк аймагын, Хуанхэ дарыясынын түштүгүндөгү Ордос деген жерди мекендеген. Бул жер көчмөн мал чарбачылыгын өнүктүрүүгө өтө ыңгайлуу болгон. Хунндар боз үй сымал көчмө үйлөрдө жашаган. Алар негизинен эт, сүт менен азыктанган.

Илимий изилдөөлөрдө хунндар кыргыздардын ата-бабалары болгондугу далилденген. Б. з. ч. III кылымдын башында хунндардын падышасы Түмөн шанүй (теңир кут) чачыранды хунн урууларын бириктирген. Ал көчмөндөрдүн кубаттуу мамлекетин негиздеген. Б. з. ч. 209-жылы Түмөн шанүйдүн көзү өткөн соң, бийлик уулу Модэге өткөн. Ал атасы түптөгөн мамлекетти кубаттуу империяга айлантуу үчүн аракет жасайт. Мамлекети уруулардын санына жараша 24 административдик аймактарга бөлөт. Хунндар кыска мөөнөттө эле түндүгү Алтайга, Чыгышы Тынч океанга, батышта Жети-Сууга чейинки кеңири аймакты өзүнө каратып алган. Б. з. ч. 201-жылы Чыгыш Тянь-Шандагы

Усундардын коло казаны жана чопо идиштери

Кыргыз ээлиги да хунндардын империясынын курамына кирген. Ушундан соң Модэ 300 миң аскер топтоп, б. з. ч. 198-жылы ал мурдатан эле каршылашып келген кытайларга кол салган. Бул жортуулда Модэ мурда кытайлар тартып алган өздөрүнүн мекени Ордосту бошоткон. Андан кийин Кытайдын азыркы борбору Пекин шаарына чейинки аймакты басып алган. Кытай императору Модэге өз кызын берип, чоң суммадагы салык төлөө менен тынчтык келишимин түзүүгө аргасыз болгон. Б. з. ч. 174-жылы Модэ шанүй дүйнөдөн кайтат. Ошондон улам бийлик анын тукумдарына өткөн. Бирок, алар ич ара бийлик талашып чатакташат. Натыйжада Модэ түзгөн империя б. з. ч. 51-жылы экиге бөлүнүп, бара-бара өзүнүн күчүн жоготкон. Хунндардын тарыхы кийин V кылымда даңазалуу Аттила баштаган гунндардын Европадагы цивилизациясы менен уланган. Ал эми гунндардын келиши менен Европада кулчулук жоюлуп, өнүгүүнүн жаңы цивилизациялык жолу башталган.

Дабан мамлекети. Б. з. ч. II–I кылымдарда Фергана өрөөнүндө Дабан деп аталган күчтүү мамлекет өкүм сүргөн. Мамлекеттин борбору Эрши шаары болгон. Анын калдыгы Ош облусунун Араван районуна жакын Оро-Төбө деген жерде сакталып калган. Мамлекетте 300 миңдей адам жашаган. Өлкөнү падыша башкарган. Анын бийлиги аксакалдар кеңешинин көзөмөлүндө болгон. Мамлекеттин аймагында 70 шаарча жайгашып, ар бир шаарчанын өзүнүн башкаруучусу жана аскердик күчтөрү болгон. Дабандыктар негизинен дыйканчылык менен алектенишкен. Жасалма сугат тармагы өнүккөн. Дыйкандар күрүч, буудай, жүзүм, пахта жана беде өстүргөн.

Малчылар «Дабан аргымактары» деген ат менен даңазаланган жылкынын мыкты түрлөрүн өстүргөн. Аргымактар күлүктүгү,

Хунндар колдонгон идиштер

Араван аска беттерине
чегилген сүрөт

сымбаттуулугу менен өзгөчөлөнгөн. Аргымактар Дабан мамлекетинде гана өстүрүлүп, коңшу мамлекеттердин төбөлдөрү ар дайым көз артып келишкен. Бул аргымактар элдин куту катары жогору бааланып, аны эл башчылары, ардактуу адамдар гана кастарлап минген. Бул аргымактардын элестери Сулайман тоодогу, Араван районундагы аска беттерине чегилген.

Дабан мамлекети Улуу Жибек жолунда жайгашкандыктан, дабандыктар соода иштерин Чыгыш менен Батыштын маданиятынын үлгүлөрүн жакшы өздөштүргөн. Ферганада өнүккөн бул мамлекетти басып алуу максатында Кытайдын Хань династиясы б. з. ч. 105–101-жылдары согуштук жортуулдарды уюштурган. Намыскөй дабандыктар төрт жылдык согушта өздөрүнүн көз карандысыздыгын коргоп калган. VI кылымда дабандыктар Түрк кагандыктарынын курамына кирген. Кыргызстандын түштүгүндөгү азыркы эмгекчил элибиз дабандыктардан жер иштегүү ыкмаларын мурастап алган.

Жыйынтыктап айтканда, кыргыздар өздөрүнүн ата-бабалары болуп эсептелген сактардын, усундардын, хунндардын жана дабандыктардын цивилизациясынын алкагында калыптанып өнүккөн.

Сөздөрдүн маанисин түшүндүргүлө: *таш доору, Андрон маданияты, Чуст маданияты, сак, усун, хунн, аргымак, дулдул.*

Өзүңөрдү текшергиле:

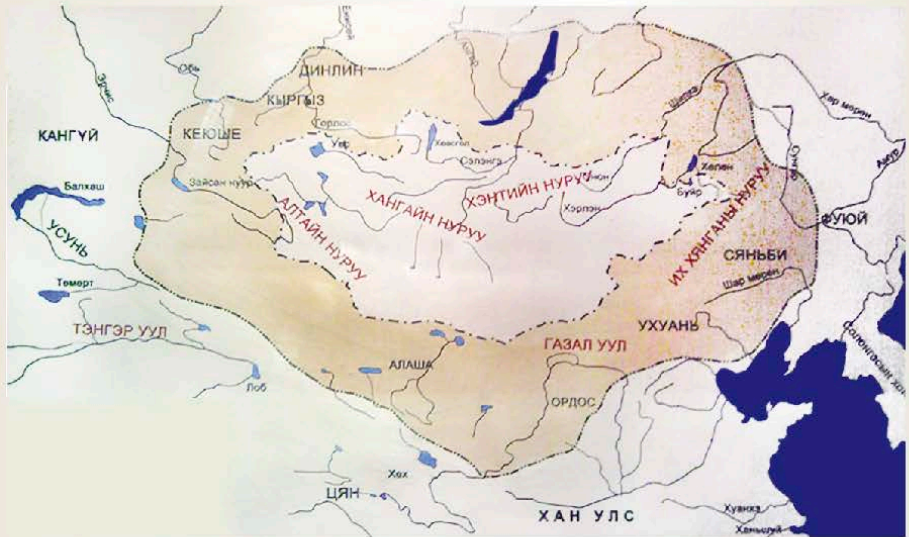
1. Кыргызстандын аймагында алгачкы адамдар качан мекендеген?
2. Сактардын чарбачылыгы жана маданияты жөнүндө айтып бергиле.
3. Усун мамлекетинин борбору кайсы аймакта жайгашкан?
4. Кыргыздардын элиги хунндардын империясынын курамына качан кирген?
5. Дабандыктардын чарбачылыгына мүнөздөмө бергиле.

Карта менен иштегиле: Кыргызстандын аймактарынан таш куралдары табылган жерлерди картадан тапкыла.

Ойлонгула жана талкуулагыла: Кыргызстандын аймагындагы байыркы ата-бабалардын цивилизациясынын өзгөчөлүктөрү кандай болгон.

§ 25. КЫРГЫЗДАР БАЙЫРКЫ ЭЛ

Кыргыздар тууралуу тарыхый маалыматтар. Көрүнүктүү окумуштуу-тарыхчы В. Бартольд баса белгилегендей, кыргыз-

Хунн империясынын б. з. ч. III кылым – б. з. I кылымдагы картасы

дар Борбордук Азияда жашап жаткан элдердин эң байыркысы. Тарыхта кыргыздардан мурда аты аталган бир да эл жок.

Кытай тарыхчысы Сыма Цянь өзүнүн «Тарыхый жазмалар» («Ши цзи») деген эмгегинде хунндардын падышасы Модэ шанүй б. з. ч. 201-жылы түндүк-батышка жортуулга чыгып, көз карандысыз жашап жаткан бир катар ээликтерди, анын ичинен кыргыздарды басып алгандыгын баяндаган. Сыма Цяньдин китебинде кыргыздар «генгун» деген аталыш менен эскерилет.

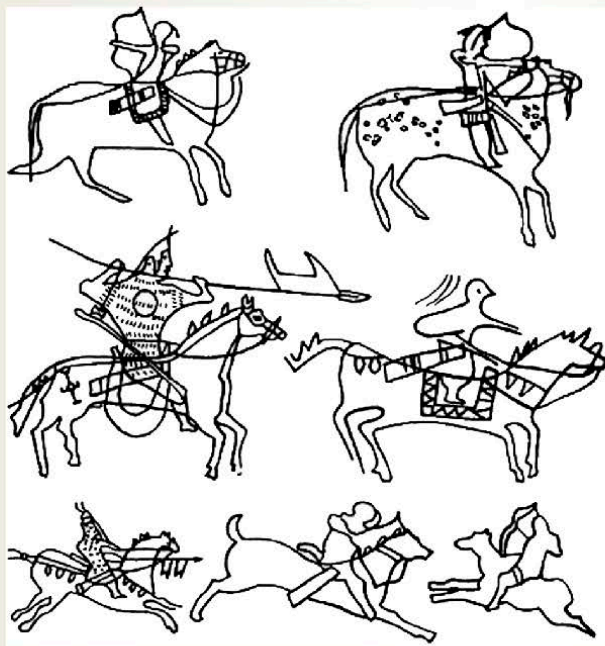
«Кыргыз» деген аталыш эрте орто кылымдарда Борбордук Азиядагы көчмөндөрдүн арасында кеңири тараган. Азыркы мезгилде түрк тилдеринде сүйлөгөн элдердин ысымдарынын эң байыркысы болуп эсептелет. «Казак», «өзбек», «түркмөн», «уйгур», «татар», «башкыр» сыяктуу элдердин аталыштары «кыргыз» этнонимине салыштырмалуу кийинчерээк пайда болгон.

«Кыргыз» деген аталыш көбүнчө элдик санжырада чечмеленет. Кыргыздар жөнүндө «кырылгыз», «кырк ууз», «Ууз хандын тукуму», «кыр-кырда жашаган», «кырк уруудан куралган эл» деген сыяктуу уламыштар бар. Окумуштуулардын көбү «кыргыз» деген аталыш «кайраттуу, күчтүү, эр жүрөк, күжүрмөн адам» деген түшүнүктү туюнтат деп эсептешет.

Тарыхый маалыматтардын негизинде цивилизациялык өнүгүүнүн негизги көрсөткүчү болгон кыргыздардын мамлекеттүүлүгү б. з. ч. III кылымда белгилүү болгондугу дээрлик такталган. Ушуга байланыштуу 2003-жылы Бириккен Улуттар Уюмунун чечими менен Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн 2200 жылдыгы эл аралык мааниде белгиленген.

Кыргыздардын байыркы Ата журту. Хунндардын падышасы Модэ каратып алган учурда кыргыздардын Ата журту Чыгыш Түркстандын аймагында жайгашкан. Кыргыз ээлиги Чыгыш Тянь-Шандын түндүк тарабынан орун алган. XV кылымдын аягы – XVI кылымдын башында жашаган тарыхчы Сайпидин Аксыкендинин жазгандары боюнча кыргыздар адегенде Түндүк Алтайды канглы уруулары менен коңшулаш мекендеген. Кийинчерээк Батыш Монголиянын Кыргыз-Нур көлүнүн аймагындагы Каркыранын жана Хархира кырка тоолорунун ортосундагы жерлерди ээлеп, V кылымдын аягында кыргыздар Енисейдеги Миң-Суу жергесине журт которгон.

Байыркы кыргыз урууларынын пайда болушу. Сайпидин Аксыкендинин эмгегине таянсак байыркы кыргыз урууларынын пайда болушу Саян-Алтайдын тоолуу аймактарын мекендеген уруулар менен тыгыз байланыштуу. Кыргыздардын түпкү теги кангүйлөр менен юэчжи урууларынан бөлүнүп чыккан. Кангүйлөр менен юэчжилер байыртадан эле усундар менен хунндарга коңшу жашаган. Кыргыз этносунун негизги өзөгүн Саян-Алтайдын тоолуу аймактарын мекендеген уруулар жана аларга тектеш этностор түзгөн. Ошондуктан бул жаңыдан түзүлгөн уруулар «кыргыздар» деп атала баштаган. Байыркы мезгилде Саян-Алтайда, Тянь-Шанда жана Түндүк Кавказда жашаган урууларга Кангүй мамлекети этникалык жактан тектеш болгондуктан, учурунда алардын өнүгүшүнө кыйла таасирин тий-

Байыркы кыргыздар. Ташка чегилген байыркы сүрөттөр

гизген. Байыркы юэчжилер кыргыздар деп аталып, усундар, сактар жана хунндар менен карым-катнашта болгон.

Биздин замандын II–III кылымдарында юэчжилердин усундарды, усундардын сактарды жеңиши жана хунндардын кыргыздарды басып алышы уруу бирикмелердин ортосундагы үстөмдүк үчүн болгон күрөштөр ошол доордогу саясий кырдалды чагылдырат.

Кыргыз урууларынын башка уруулар менен этногенетикалык байланышы. Кыргыз уруулары башка этностордун курамына да кирип, алардын калыптанышына салым кошкон. Кыргыздар Борбордук Азияны мекендеген уруулардын тукумдарынан экендиги кийинки жаңы тарыхый маалымат булактары тастыктайт. Демек, кыргыздардын түпкү бабалары Саян-Алтайдын, Тянь-Шань жана Түндүк Кавказдын тоолуу аймактарын байырлаган көчмөн уруулар: кангылар, юэчжилер, сактар, усундар, хунндар болгон. Алар Борбордук Азиянын зор аймагында тынымсыз конуш которуп, көчүп жүргөн. Көчмөндөр тоолуу аймактарды ээлеп, аларга танапташ жайгашкан талаа мейкиндиктерин да көзөмөлдөгөн.

Сайпидин Аксыкендинин пикири боюнча кыргыздар жана кыргыздар менен катар чыгыштын бөлөк көчмөн уруулары да батышка жер которгондо байыркы славяндардын этногенезинин калыптануусуна таасир эткен. Ал эми кайрадан чыгышка оошкондо азыркы монгол тектүү уруулардын ата-бабаларына аралашып, жаңы этностордун калыптануусуна катышкан.

Кыргыздардын алгачкы көз карандысыз мамлекети. Хунндар б. з. ч. 56-жылы саясий бытырандылыкка учураган. Борбордук башкаруусу начарлап, Хунн империясы экиге бөлүнүп алсыраган

Юэчжилердин картасы

мезгилде кыргыздар көз карандысыз, эркин мамлекеттүүлүккө жетишкен. Алар ээлеген аймак Чыгыш Тянь-Шандын түндүк жагында Боро-Хоро тоо кыркалары менен Дзосотин-Элисун чөлүнүн ортосунда жайгашкан.

Ушул жылдан тартып жазуу булактарында эң алгачкы ирет кытайлык байыркы тарыхчы Бан Гу чакан кыргыз мамлекетин «го» – «падышалык» термини менен белгилеген.

Байыркы кыргыздардын бул чакан өлкөсү кыргыздардын мамлекеттүүлүгүнүн жаңы башаты болуп калды.

Кыргыздар I–V кылымдарда. Биздин замандын I–V кылымдарында кыргыздар Тянь-Шандын чыгыш тарабын мекендеген. Кыргыздар тууралуу кытай булактары теле (төөлөс) уруулар бирикмесине коңшу катары эскерип, «Янцинин (Кара-Шаардын) түндүгүндө, Ак-Тоонун жанында» жайгашкан эл катары сыпаттайт.

V кылымда кыргыздарды Түндүк Кытайдан ооп келген жуан-жуандар басып алган.

Сөздөрдүн маанисин түшүндүргүлө: *кыргыз, гянгун, юэчжи, этнос, Сыма Цянь.*

Өзүңөрдү текшергиле:

1. «Кыргыз» аталышы биринчи жолу ким тарабынан эскерилген?
2. Кыргыздардын алгачкы ата журту кайсы жерде жайгашкан?
3. «Кыргыз» аталышы кандайча чечмеленет?
4. Сактарды, Усундарды, Хунндарды жана Дабандыктарды кыргыздардын ата-бабалары деп эсептөөгө болобу? Ойлонуңуз жооп бергиле.

Карта менен иштегиле: кыргыздардын байыркы Ата журту жайгашкан жерлерин картадан көрсөткүлө.

Ойлонгула жана талкуулагыла: белгилүү тарыхчы-окумуштуу В. Бартольддун «Кыргыздар Борбордук Азияда жашап жаткан элдердин эң байыркысы. Тарыхта кыргыздардан мурда аты аталган бир да эл жок», – деп баса белгилегендигинин мааниси тууралуу айтып бергиле.

КОШУМЧА ОКУУ ҮЧҮН

САЙФ АД-ДИН АКСЫКЕНДИ КИМ БОЛГОН?

САЙФ АД-ДИН АКСЫКЕНДИ (Сайпидин Аксыкенди) XV кылымдын аягы – XVI кылымдын башында жашап өткөн кыргыздын улуу тарыхчысы. Ал өзүнүн эмгектерин ошол мезгилде илимпоздор кеңири колдонгон фарсы тилинде жазган. Анын бизге жеткен эмгеги «Мажму ат-таварих» («Жылнаамалар жыйнагы») деп аталат. Ал эмгек 1996-жылы «Тарыхтардын жыйнагы» деген ат менен өзүнчө китеп болуп Бишкектен чыккан. Аны окумуштуу-кормочулар М. Досболов менен О. Соорондор фарс тилинен кыргыз тилине которушкан. 2018-жылы тарыхчы Т. Акеров бул эмгекти орус тилине которуп, кеңири түшүндүрмө берген.

Сайпидин Аксыкендинин бул эмгегинде Борбордук Азиядагы түрк жана ага тектеш уруулар, алардын ичинде кыргыз урууларынын келип чыгышы тууралуу маанилүү маалыматтар баяндалган.

Бул эмгектен «Манас» эпосу жөнүндө да кызыктуу маалымат алууга болот.

Пайдаланылган адабияттар

1. Акмолдоева Ш. Б. Духовный мир древних кыргызов (по материалам эпоса «Манас»). – Б., 1998.
2. Алексеев В. П., Першиц А. И. История первобытного общества: Учебник для вузов по спец. «История». – М., 1990.
3. Баялиева Т. Д. Доисламские верования и их пережитки у киргизов. – Ф., 1972.
4. Брей У., Трамп Д. Археологический словарь. – М., 1990.
5. Ботоканова Г. Т. Традиционные знания (философский анализ). – Б., 2015.
6. Ботоканова Г. Т. Кыргыз элинин салтту билимдеринин негиздери. Хрестоматия. Окуу куралы. – Б., 2017.
7. Бернштам А. Н. Избранные труды по археологии и истории Кыргызстана. Т. I. – Б., 1997; Т. II. – Б., 1998.
8. Драчук В. С. Рассказывает геральдика. – М., 1977.
9. Жолдосбаев С. История Казахстана: Учебник для 10 классов естественно-математического направления общеобразовательных школ. – Алматы, 2006.
10. История древнего мира. Учебник для вузов. Под ред. академика В. В. Струве. – М., 1969.
11. История Таджикского народа. Т. I. Древнейшая и древняя история. – Душанбе, 1998.
12. История Казахстана и Центральной Азии: Учебное пособие – Алматы, 2001.
13. История Киргизской ССР с древнейших времен до середины XIX века. Т. I. – Ф., 1984.
14. Кац А. Л. Древний Рим. Лекции. – Ф., 1959.
15. Кыргызстан улуттук энциклопедиясы. Т. 8. – Б., 2015; Т. 9. – Б., 2016.
16. Коровкин Ф. П. История древнего мира: Учебник для 5 классов средних школ – 3-е изд., дораб. – М., 1988.
17. Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. – М.-Л., 1958.
18. Манас. Энциклопедия. Т. I. ; Т. II. – Б., 1995.
19. Мокрынин В., Плоских В. История Кыргызстана: Учебник для 8–9 классов русской школы. – Б., 1995.
20. Молдобаев И. Б. «Манас» – историко-культурный памятник кыргызов. – Б., 1995.
21. Немировский А. И. Байыркы дүйнө тарыхы боюнча окуу китеби: Орто мектептин 5-кл. окуучулары үчүн колдонмо /Которгондор А. Элебесова, С. Артыкбаев. – Ф., 1976.
22. Орхон-Енисей тексттери. – Ф., 1982.
23. Орозова Г. Кыргыздардын улуттук маданияты (байыркы доордон XIX кылымдын аягына чейин). – Б., 2010.
24. Помаскина Г. А. Когда боги были на земле. (Наскальная галерея Саймалы-Таша). – Ф., 1976.

М А З М У Н У

Кымбаттуу окуучулар	3
---------------------------	---

І Б Ө Л Ү К. ТАРЫХТЫ ОКУУГА КИРИШҮҮ

§ 1. Тарых эмнени окутат?	6
§ 2. Мекеним – Кыргызстан	9
§ 3. Тарыхый булактар	14
§ 4. Заттык маданий эстеликтер (археология)	16
§ 5. Кыргызстандагы археологиялык эстеликтер	20
§ 6. Жазуу даректери	26
§ 7. Түркүн элдердин жазуусу	27
§ 8. Нумизматика	34
§ 9. Кыргыздарда жана Кыргызстанда колдонулган акча	38
§ 10. Ономастика	41
§ 11. Генеалогия	44
§ 12. Этнология	46
§ 13. Кыргыздардын санжыралык салты	50
§ 14. Сфрагистика	55
§ 15. Кыргыз уруулары колдонгон белги-тамгалар	57
§ 16. Геральдика	59
§ 17. Топонимика	63
§ 18. Карта жөнүндө түшүнүк	69
§ 19. Тарыхый метрология	75
§ 20. Хронология	78
§ 21. Кыргыздардын жыл эсеби	81
§ 22. Элдик оозеки чыгармачылык тарыхты баяндайт	84
§ 23. «Манас» эпосу – кыргыз тарыхынын көөнөрбөс булагы	86
§ 24. Искусство тарыхты чагылдырат	89

ІІ Б Ө Л Ү К. ДҮЙНӨНҮН ТАРЫХЫ

(Адамзаттын тарыхый-цивилизациялык өнүгүүсү)

І б ө л ү м. АДАМЗАТ ЦИВИЛИЗАЦИЯСЫНЫН БАПАТЫ

§ 1. Байыркы адамдар	92
§ 2. Байыркы адам жана эмгек	98
§ 3. Алгачкы диний ишенимдер	101

ІІ б ө л ү м. ДАРЫЯ АРАЛЫГЫНДАГЫ ЦИВИЛИЗАЦИЯЛАР

§ 4. Египеттин байыркы цивилизациясы	105
§ 5. Байыркы египеттиктердин маданияты жана дини	112
§ 6. Месопотамиянын байыркы цивилизациясы	117
§ 7. Ассирия державасы	125
§ 8. Байыркы Шумер-Аккад маданияты жана дини	129
§ 9. Ирандын байыркы цивилизациясы	133
§ 10. Байыркы Ирандагы маданият жана дин	140
§ 11. Индиянын байыркы цивилизациясы	146
§ 12. Байыркы Индиядагы маданият жана дин	149
§ 13. Кытайдын байыркы цивилизациясы	153
§ 14. Байыркы Кытайдын маданияты жана дини	157

Ш б ө л ү м. ДЕҢИЗ ЦИВИЛИЗАЦИЯЛАРЫ

§ 15. Финикиянын байыркы цивилизациясы	160
§ 16. Гректердин байыркы цивилизациясы	164
§ 17. Байыркы Грециянын маданияты жана диний ишенимдери	168
§ 18. Байыркы дүйнөдөгү олимпиадалык оюндар	174
§ 19. Эллинизм	177
§ 20. Римдин байыркы цивилизациясы	180
§ 21. Рим менен Карфагендин Жер ортолук деңизинде үстөмдүк үчүн күрөшү. Римдин жеңиши	183
§ 22. Байыркы Римдин маданияты	187
§ 23. Христианчылыктын пайда болушу	191

IV б ө л ү м. КЫРГЫЗСТАНДЫН АЙМАГЫНДАГЫ КӨЧМӨН ЖАНА ОТУРУКТАШКАН ЦИВИЛИЗАЦИЯЛАР

§ 24. Кыргыздардын байыркы ата-бабаларынын цивилизациясы	195
§ 25. Кыргыздар – байыркы эл	201
Пайдаланылган адабияттар	206

О к у у б а с ы л м а с ы

**Осмонов Өскөн Жусупбекович
Керимова Шайгүл Керимовна
Жыргалбекова Гүлнара Карабаевна**

КЫРГЫЗСТАНДЫН ЖАНА ДҮЙНӨНҮН ТАРИХЫ

5-класс

Жалпы билим берүүчү мектептер үчүн окуу китеби

Адис редактору *Ш. Түмөнбаев*
Редактору *С. Дуулатова*
Корректору *А. Байгазиева*
Техн. редактору *В. Крутякова*
Көркөм редактору *Д. Тимур*
Дизайнери *Б. Тимуров*

Терүүгө 14.12.2017-ж. берилди. Басууга 22.06.2018-ж. кол коюлду.
Форматы 70x100^{1/16}. Офсет кагазы № 1. «JanSchool» гарнитурасы.
Көлөмү 13,0 физ. б. т. Нускасы 68 200. Заказ №93

«Билим-компьютер» басмасында даярдалган.
720031, Бишкек ш., С. Ибраимов көчөсү 24, 409.

«Принт Экспресс» басма-полиграфиялык комплекс» ЖЧК
басмаканасында басылды
Бишкек ш., Профсоюз көч., 49.